Kamran İmanov

Don bəzəyər də, ifşa edər də
(*Servantes*)

Qədim mətnlər və klassik mənbələr ermənilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir

və ya

Qədim Turan haqqında və Kiçik Asiya ərazilərində prototürk qəbilələri və onların Qafqaz ilə əlaqələri

Bakı – 2026

Kamran İmanov,

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri.

Qədim mətnlər və klassik mənbələr ermənilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Qədim Turan haqqında və Kiçik Asiya ərazilərində prototürk qəbilələri və onların Qafqaz ilə əlaqələri. Bakı, 2026

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun 22 aprel 2026-cı il tarixində 23 aprel – "Ümumdünya Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü" münasibətilə Əqli Mülkiyyət Agentliyinin təşkilatçılığı ilə keçirilən "Qədim mətnlər və klassik mənbələr ermənilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Qədim Turan haqqında və Kiçik Asiya ərazilərində prototürk qəbilələri və onların Qafqaz ilə əlaqələri" mövzusunda konfransda etdiyi giriş sözü və eyniadlı prezentasiyası əsasında hazırlanmışdır.

© Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2026

Mündəricat

Giriş sözü 5

Giriş ……..... 18

1. **F.Lenorman "Şərqin qədim tarixinə dair vəsait"** 21
2. **U.Rayt "Hetlilərin İmperiyası"** 56
3. **C.Roulinson "Qədim Şərq Dünyasının Yeddi Böyük Monarxiyası"** 91
4. **Y.Oppert "Midiya xalqı və dili"** 98
5. **D.B.Redford "Qədim dövrlərdə Misir, Xanaan və İsrail"** 106
6. **T.Lori "Sözün Assuriya sədaları"** ……..... 125
7. **C.Qarstanq "Het İmperiyası"** 131
8. **J.Perro, Ş.Şipye "Sardiniya, Yəhudeya, Suriya və Kiçik Asiyanın incəsənət tarixi"** . 137
9. **C.C.R.Forlonq "İnsan inancları"** 140
10. **A.E.Kouli, M.A., D.Litt "Hetlilər"** ……..... 147
11. **M.İ.Zilberman "Anadolular, Qafqaz və Kür-Araz mədəniyyəti"** 168

12. **İ.Q.Troitski**
"Qərbi Avropa ədəbiyyatında Het abidələri üzərində aparılan tədqiqatların nəticələri".
"Het yazılarının deşifrə edilməsi və təfsiri üçün əsas sistemlərin tənqidi icmalı" 184

13. **V.Zamarovski "Xetlilərin sirləri"** 196

14. **R.O.Fessenden "Qafqaz Bərzəxinin Su altında qalmış Sivilizasiyası"** 199

15. **C.C.Kempbell "Hattilər. Onların yazıları və tarixi"** 208

16. **C.C.Kempbell "Misir Çoban Çarları"** 258

17. **C.C.Kempbell "Horitlər"** 289

Əlavə: Het mifologiyasının etrusklar üzərində təsiri haqqında 291

Giriş sözü

Aprelin sonu əqli mülkiyyət aləmində əlamətdar dövrdür – həmin günlər – UNESCO-nun elan etdiyi 23 aprel – "Ümumdünya Kitab və Müəlliflik hüququ Günü"dür və ÜƏMT tərəfindən dünya üzrə qeyd edilən 26 aprel – "Beynəlxalq əqli mülkiyyət Günü"dür. Bu əlamətdar günlərin təntənəli şəkildə qeyd olunmasında Azərbaycan artıq böyük təcrübəyə malikdir: 1997-ci ildən başlayaraq, 29 ildir ki, Kitab və Müəlliflik hüququ bayramını biz qeyd edirik və 2001-ci ildən başlayaraq, 25 ildir ki, əqli mülkiyyətin təntənəli günləri bizim ölkədə keçirilir.

Bu ənənə ƏMA-da illər boyu mövcuddur, artıq 10 ildir ki, ənənəyə çevrilən "Qədim mətnlər və klassik mənbələr ermənişilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir" və hər il "və ya" sözləri yeniləşən bu konfrans böyük maraqla qarşılanır və ictimai rəydə öz yerini tutur.

Bu tədbirin keçirilməsində məqsədimiz ƏM-ə, xüsusən kitablara və onları qoruyan müəlliflik hüququna diqqəti cəlb etmək, yaradıcılığa dəstək vermək, əqli mülkiyyət mədəniyyətinin artırılmasına xidmət etmək və şübhəsiz hay-ermənişilik saxtakarlıqlarını, uydurmalarını və yalanlarını ifşa etməkdir.

Son illər tədbirlərimizin keçirilməsi xüsusi əhval-ruhiyyə ilə müşahidə olunur: öz gücü hesabına ədaləti bərqərar edən müzəffər xalq və qalib dövlət suveren ərazisinə özü nəzarət edir.

Unudulmayan tarix və bərpa olunan gələcək hamımızı ruhlandırır.

Dövlətimizin başçısı, cənab Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə desək, hər zaman "güclü olmalıyıq, keçmişi unutmamalıyıq və gələcəyə inamla baxmalıyıq".

Hörmətli dostlar!

Hərbi gücü diplomatiya ilə, iqtisadi inkişafı sosial ədalətlə, milli birliyi isə qlobal baxışla uzlaşdıran və Azərbaycan vətəndaşını inkişaf konsepsiyasının mərkəzində saxlayan siyasi kursun müəllifi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevdir.

Heç təsadüfi deyildir ki, məşhur türk müdriklik xəzinəsi "Qutadqu-bilik"də qeyd olunduğu kimi, "Səadətə aparan əqldir".

30 il ədalətin bərpasına gücünü əsirgəməyən, 44 gündə bizə qürur bəxş edən və 23 saat 43 dəqiqə şərəf və sevinc gətirən Ali Baş Komandan səadətimizi qurdu. **Bir həqiqətdir ki, zaman öz müddət kəsiyi, uzunluğu ilə deyil, dərinliyi ilə ölçülür. Zəka dərinliyi isə ictimai təsiri ilə, yaratdığı kölgəsinin həcmi ilə ölçülməlidir.**

Senekanın dediyi kimi, sabahın sahibi olmadan gələcək üçün planlar qurmağın mənası yoxdur. Buna görə də, əgər gələcəkdə dəyişikliklər gözləyiriksə, həmin dəyişikliklərin özünə elə bu gündən çevrilməliyik.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müstəsna tarixi rolu danılmazdır. Sabahın memarı kimi o, gələcəyin naminə hər ötən günü uzaqgörənliklə və məqsədyönlü şəkildə qurmağı bacarmışdır. Hadisələrin inkişafı göstərir ki, Prezident İlham Əliyev rəqibi yanlış qərarlar qəbul etməyə sövq etməyi, bu yanlışlıqlardan məharətlə strateji üstünlük əldə etməyi, zəruri şəraiti formalaşdırmağı və yaranan imkanlardan çevik və səmərəli istifadə etməyi bacaran uzaqgörən, səbirli və müdrik dövlət xadimidir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Onilliklər ərzində mifologemlərin təsiri altında qalmış Ermənistan Vaşinqtonda qalib dövlət tərəfindən irəli sürülmüş sülh təklifini paraflamış, bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan isə müvafiq praktiki addımlar atmağa başlamışdır. Ümid edirik ki, bunun nəticəsində erməni mifologiyasının əsasını təşkil edən “böyük ərazilər” və “qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları” tandemi keçmişdə qalacaq, qonşu xalqların mədəni irsinin mənimsənilməsinə “təbiilik” və hətta «legitimlik» donu geyindirən yanaşma aradan qaldırılacaq, eləcə də erməni siyasətçilərinin, dövlət və kilsə xadimlərinin, alimlərinin və nəticə etibarilə geniş kütlələrin dünyagörüşünü və mənəvi dəyərlər sistemini formalaşdıran düşüncə tərzi aradan qaldırılacaqdır.

Bununla da ermənilərin “müstəsnalığı” və “əzabkeşlik missiyası” tezislərindən irəli gələn ambisiya və iddialar erməniçilik düşüncəsində təbii olan adilik rolu ilə əvəz olunacaq.

Təəssüflər olsun ki, bu çoxdankı xəstəliyin residivləri bu gün də özünü biruzə verir.

1987-ci ildə Aleksan Akopyanın «Yunan-latın və qədim erməni mənbələrində Albaniya–Aluank» adlı kitabının birinci nəşri işıq üzü görmüşdür. 2022-ci ildə həmin nəşr yenidən işlənmiş, tarixi saxtalaşdırmaların yeni nümunələri ilə “zənginləşdirilmiş” və bu psevdotarixi əsərin ikinci nəşri qondarma “Artsax Respublikası”nın qondarma Təhsil, Elm, Mədəniyyət və İdman Nazirliyinin maliyyə dəstəyi ilə **peyda oldu**. Sözügedən “əsər”in nəşrə tövsiyəsi isə Ermənistan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Şurası tərəfindən verilmişdir (Yerevan, 2022).

Bəs yenidən nəşr olunmuş bu opusa prinsip etibarılə hansı yeniliklər əlavə edilmişdir? Anonsda qeyd olun-

duğu kimi, müəllif «albanlar» termininin heç vaxt formalaşmış etnik birliyin özünüadını ifadə etmədiyini, bu anlayışın yalnız «Albaniya» adını daşıyan siyasi-inzibati qurumların əhalisini əhatə edən etnoslararası birliyi bildirdiyini "əsaslandırılmış şəkildə" nümayiş etdirdiyini iddia edir.

Psevdoelmi terminologiyanı bir kənara qoysaq, bu "yenidən işlənmə" mahiyyət etibarilə alban etnosunun mövcudluğunun inkar edilməsini ifadə edir. Halbuki, belə saxtalaşdırma üsulundan digər hay-erməni müəllifləri də dəfələrlə istifadə etmişlər. Bu təkrar nəşrin digər bir "yeniliyi" isə ondan ibarətdir ki, elmi ədəbiyyatda ümumən qəbul edilmiş Musa Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərinin adı dəyişdirilərək müəllif "Movses Dasxurantsi" kimi təqdim edilmişdir. Lakin burada da prinsipial baxımdan yeni heç nə yoxdur. Belə ki, bir sıra tədqiqatçıların qənaətinə görə, üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən "Albaniya tarixi"nin son hissəsi başqa bir müəllifə, ehtimal ki, Dasxurantsiyə məxsus ola bilər.

Bu saxtakarlıq necə yaranır?

Birincisi, əksər hay-erməni müəlliflərində olduğu kimi, Kür çayının sağ sahilində yerləşən ərazilərin ilkin olaraq, "Böyük Ermənistan"ın tərkibində olduğu iddia edilir. Lakin IV–V əsrlərdən etibarən Ermənistan, İberiya və Albaniya dövlətləri Sasani hakimiyyəti altında marzpanlıqlara çevrilmiş və məhz Sasanilər Kürün sağ sahilini (Utik və Arsaxı) Albaniya marzpanlığının tərkibinə daxil etmişlər.

Məhz həmin dövrdən etibarən və xüsusilə bizə gəlib çatan **"Albaniya tarixi"** əsərində Arsax və Utik torpaqları Albaniya torpaqları kimi təqdim olunmağa başlamışdır.

İkincisi, tanınmış alban tayfaları olan kaspilər, qarqarlar, eləcə də udilərin etnik kimlikləri və yaşadıqları ərə-

zilər saxtalaşdırılır, sakesinlərin albaniya torpağı olan Sakasena sakasenləri ilə eyniləşdirilməsi inkar edilir və ümumiyyətlə, Saklar Xəzərin şərq və ya cənub-şərq sahilində, Sakasinlər isə Kürün sol sahilində yaşamalıdırlar.

Üçüncüsü, kaspilərin Paytakaran (Kürün sağ sahili) ərazisində lokallaşdırılması inkar edilir, qədim mətnlərin və klassik mənbələrin bu barədə verdiyi məlumatlar şübhə altına alınır, kaspilərin yaşayış arealı isə Xəzər dənizinin cənub sahillərinə "köçürülür". Bundan əlavə, iddia olunur ki, kaspilərin yaşayış yeri Paytakaran deyil, yalnız qədim Albaniyanın sahilyanı əraziləri olmuşdur. Halbuki, müəllifin fikrincə, əsl Kaspiana Paytakaran ərazisində yerləşən erməni Kaspk vilayətidir.

Buradan belə bir nəticə çıxarılır ki, Kaspiana ümumiləşdirici bir addır və "kaspilərdən Albaniya tayfalarından biri kimi bəhs etmək əsaslı deyildir".

Dördüncüsü, müəllifin fikrincə, Qarqarlar (Qarqarey) alban tayfası deyil və bu etnonim tarixçi (M.Xorenli) tərəfindən təhqiramiz şəkildə, yəni Albaniyanın sol sahili və qonşu dağlıq bölgə əhalisinə qarşı narazılıq, ikrah və ya mənfi məna ifadə edən sözlərdən istifadə etməklə, təqdim olunur.

Bu məqsədlə, e.ə. II əsrədək Kür çayının sağ və sol sahillərinin Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olduğunu qeyd edən görkəmli alim K.V.Treverin "Tarix və mədəniyyət oçerkləri…" («Очерки по истории и культуре…» elmi mövqeyi diqqətdən kənarda saxlanılır.

Eyni qaydada, Akopyan tərəfindən materialın qərəzli şəkildə təqdim olunması ilə əlaqədar tanınmış tədqiqatçı A.P.Novoseltsevin "Qafqaz Albaniyası: problemlər, çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları" («Востоκ» jur-

nalı, 1991, № 5, Moskva) əsərində irəli sürdüyü tənqidi mülahizələr də mübahisələndirilir.

Beşincisi, müəllifin udilərlə bağlı gəldiyi nəticələr də elmi baxımdan düzgün deyildir. Həmin əsərdə qeyd olunur ki, "Qafqaz Albaniyasının 26 tayfasından biri olan udilər qədim mənbələrdə birbaşa xatırlanmır. Lakin antik müəlliflərin Dərbəndin şimalında, Xəzər dənizi sahillərində yaşamış və eyni adla tanınan digər ləzgidilli tayfalar haqqında verdikləri məlumatlar əsasında bu etnonimi bərpa etmək mümkündür...".

Bəs bunu necə bərpa etmək olar? Məlum olur ki, A.Akopyanın mövqeyinə görə, antik və qədim erməni mənbələri X əsrədək Qərbi Albaniyanın udinlərini xatırlatmadığından, "görünür, belə hesab etmək lazımdır ki, bu tayfa heç vaxt nəinki mühüm, hətta müəyyən dərəcədə də əhəmiyyətli rol oynamamışdır…".

"Yalnız inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə Kutkaşen–Şəki bölgəsində əsl alban tayfalarının qalıqları vahid etnosa (xalqa) çevrilərək konsolidasiya olunmuş və ehtimal ki, həmin ərazidə yaşamış qədim alban tayfalarından biri olan udinlərin (utilərin) adını qəbul etmişlər…".

Altıncısı, əvvəlki analoji konfransda da diqqətə çatdırdığımız, guya yeni yanaşma kimi təqdim edilən növbəti köhnə saxtakarlıq irəli sürülür. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, alban tayfaları hay-erməni tayfaları ilə "əvəz edildiyinə" görə, Akopyanın yazdığı kimi, "Ermənistanın qalan hissəsindən inzibati və kilsə-yurisdiksiya sərhədləri ilə ayrılan hay-ermənilər özlərini təkcə Albaniya marzpanlığının tamhüquqlu tərkib hissəsi deyil, həm də onun əsas sahibi kimi hiss etməyə başladılar". Beləliklə, "Albaniya ölkəsi" onlar üçün "öz" və doğma vətənə çevrilmişdir.

Başqa sözlə, müəllifin məntiqinə görə, hay-ermənilər yalançı albanlara çevrilmişlər.

Deyilənlər gülməlidir və şərhləri lazımsız hesab edirəm.

Xatırlatmaq istərdim ki, keçmişdə indiki Ermənistan ərazisinin həqiqi sakinləri kimlər olmuşdur. Təkcə müasir Ermənistan Respublikasının ərazisində **29 abidədə** saktürklərin izləri qorunub saxlanılmışdır. Həmçinin, müasir Ermənistan Respublikası ərazisinin bütövlükdə **Saklar çarlığının** tərkibinə daxil olması faktı hamıya məlumdur.

E.ə. III əsrdən etibarən türk tayfalarının **Sünnu** ittifaqı sonralar iki hissəyə parçalanmış və **eramızın I əsrində** onun bir hissəsi **Zəngəzurda** məskunlaşmışdır. XIII əsrdə yaşamış Stepan Orbelianın qeyd etdiyi kimi, **"Sisaklar təkcə hunların deyil, həm də albanların əcdadlarıdır və hətta onlarla müqayisədə daha qədim mənşəyə malikdirlər"** ("Sisakan nəslinin tarixindən", Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, inv. № 1244). **Başqa sözlə, qədim saklara məxsus mövcud erkən etnik təbəqənin üzərinə eyni etnik – sak mənşəli Sisaklar adlı yeni bir etnik təbəqə əlavə olunmuşdur.** Məhz buna görə də Adonts "Yustinian dövründə Ermənistan" əsərində qeyd edirdi ki, Prokopinin yazdığına görə, "sünnilər (syuniklər) fars-ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan ayrıca bir xalq olmuşlar" (Sisak sülaləsi haqqında biz uzun illər ərzində məlumat vermiş, nəşr etdirdiyimiz kitablarda isə "Syunik–Sisakan" termininin etimoloji izahını təqdim etmişik).

Hay-ermənilərin XX əsrin əvvəllərindən etibarən geniş şəkildə istifadə etdikləri **"Hay"** özünütəyinetmə adını əsaslandırmaq məqsədilə vurğulayaq ki, **"Hayastan"** termini ilkin etibarilə etnonim deyil, siyasi termin olmuşdur.

Ona etnik məzmun qazandırmaq məqsədilə bu terminin “Hayasa” ölkəsi və xalqı ilə əlaqəsi saxtalaşdırılmış, bu əsasda isə “Hayastan” sözü Hayas+tun = hayasların evi kimi təqdim edilmişdir. Lakin erməni alimi Q.Kapansyan bu saxtakarlığı ifşa edərək yazırdı ki, “erməni dilinin qrammatik normalarına zidd olaraq, bu [termin] açıq-aşkar uyğunlaşdırma (akomodasiya), yalançı etimologiya nümunəsidir”. **Bir sözlə terminlər kimi "Hayasa" və "Hayastan" sözləri etimoloji cəhətdən əlaqəli deyil.**

Eyni saxtalaşdırma **«Ermənistan»** termini və onun **“Hayastan”** adı ilə əlaqələndirilməsi məsələsində də müşahidə olunur. Belə ki, avstriyalı tədqiqatçı **E.Fayqlın** yazdığına görə, **«erməni»** (daha dəqiq desək, **“arminli”**) anlayışı qədim dövrdə etnonim olmamış, semantik baxımdan bugünkü **“rusiyalı”**, **“amerikalı”**, **“moskvalı”** və s. ifadələrinin daşıdığı məna ilə eyni məzmunu ifadə etmişdir. Bir sözlə, bu termin etnik mənsubiyyəti deyil, müəyyən coğrafi areala aidiyyəti və ya mənsubiyyəti ifadə edirdi, yəni etnonim deyildi. Lakin xristian kilsəsinin parçalanmasından sonra, hakim Parfiya **Karen** nəslindən olan parfiyalı **Surenin** (Müqəddəs Qriqorinin) gətirdiyi bidətçi (eretik) təlimə, yəni erməni-qriqorian məzhəbinin ehkamlarına etiqad edənlər, orta əsrlərdə **Ermənistan** adlanan coğrafi arealın əhalisinin böyük əksəriyyətinin islamı qəbul etdiyi bir şəraitdə, həmin coğrafi arealda yaşamış xalqların bütün maddi və qeyri-maddi irsinin varisləri olduqlarını iddia edərək bu irsi öz adlarına çıxarmışlar. Nəticə etibarilə, haylar “ermənilər” adını da mənimsəmişlər. Bu barədə biz dəfələrlə ictimai çıxışlarımızda bəhs etmiş, həmçinin nəşr etdirdiyimiz əsərlərdə də öz əksini tapmışdır.

Hay-erməni saxtalaşdırmaları və uydurmaları yalnız hay-ermənilərin tarixi ilə məhdudlaşmır. Daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi, hay təbliğatı qonşu xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixini və mədəni irsini də təhrif etməkdən çəkinmir.

2013-cü ildə Ruben Qaliçyanın müəllifi olduğu **«**Азербайджанские историко-географические фальсификации**»** (“**Azərbaycanın tarixi-coğrafi saxtalaşdırmaları”)** adlı kitab nəşr edilmişdir. Bundan əvvəl isə 2005-ci ildə «Армения в мировой картографии», (**“Dünya kartoqrafiyasında Ermənistan”**,) 2010-cu ildə «Мифологизация истории. Азербайджан, Армения, вымысли и факты» (**“Tarixin mifləşdirilməsi. Azərbaycan, Ermənistan, uydurmalar və faktlar”)** adlı kitablar, eləcə də uydurma coğrafi xəritələrə əsaslanan bir sıra digər nəşrlər işıq üzü görmüşdür. Kitabda qeyd olunduğu kimi, bu nəşrlərin məqsədi **“Azərbaycan elmi və hakimiyyətin ali dairələrinin dəstəyi ilə elmi və kvazielmi çevrələr tərəfindən ermənilərə qarşı həyata keçirilən tarixi, mədəni-tarixi və kartoqrafik təbliğatın aşkara çıxarılması və təhlil edilməsindən ibarətdir”.**

Tədbirdə iştirak edən şəxslər elmi ictimaiyyətin nümayəndələridir. Bəs onda bizim guya irəli sürdüyümüz “uydurmalar” və “saxtalaşdırmalar” nədən ibarətdir?

Birincisi, artıq yarım əsrdən çoxdur ki, biz ermənilər Cənubi Qafqazın gəlmə əhalisi, özümüzü isə alban və türk-oğuz tayfaları əsasında formalaşmış yerli, avtoxton xalq hesab edirik.

Bu, gülünc və şərhə ehtiyac duymayan bir iddiadır. Bununla belə, digər bütün məsələləri kənara qoyaraq (çünki onlara artıq dəfələrlə cavab verilmişdir), bir məqama toxunmamaq mümkün deyil. Ədaləti öz gücü ilə bərpa

etmiş bir xalq olaraq qeyd edirik ki, əgər vaxtilə ermənilər tərəfindən işğal edilmiş və hazırda azad olunmuş torpaqlar həqiqətən də qədimdən onlara məxsus, avtoxton əhalinin yaşadığı ərazilər olsaydı, həmin torpaqlar bu dərəcədə viran qoyulmaz, tamamilə dağıdılıb məhv edilməzdi.

İkincisi, guya 1918-ci ilə qədər mövcud olmamış Azərbaycan haqqında irəli sürülən uydurmalardan biri də onun guya "mövcud olmayan qədim tarixə" malik olması ideyasının beynəlxalq ictimai rəyə təlqin edilməsi və bu əsasda milli kimliyin formalaşdırılması barədə iddiadır.

Eyni zamanda, Azərbaycan anlayışı və onun qədimliyi ilə bağlı onlarla yerli və xarici alim tutarlı dəlillər ortaya qoymuş, xalqımızın identikliyi və milli özünüdərki məsələsi isə İkinci Vətən müharibəsi zamanı özünün əyani təsdiqini tapmışdır.

Üçüncüsü, iddia edilir ki, guya biz erməni mədəni irsini mənimsəyərək onu albanların və ya azərbaycanlıların irsi kimi təqdim edirik. Bu iddialara artıq kifayət qədər əsaslandırılmış cavablar verilmişdir. Nümunə olaraq qeyd edə bilərəm ki, iyirmi ildən artıq əvvəl mənim **"Erməni yadelli nağılları"** adlı tədqiqatım ingilis, rus və bir sıra digər dillərə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Lakin indiyədək erməni müəllifləri tərəfindən bizim **guya yanlış iddialarımızı** elmi əsaslarla təkzib edən ciddi bir araşdırma ortaya qoyulmamışdır (təhqir və söyüş xarakterli yazılar istisna olmaqla).

Halbuki, həmin kitabda erməni saxtakarlıqları və uydurmaları bu kitabda geniş təqdim olunur.

Dördüncüsü, müəllifin fikrincə, "əgər Azərbaycan ziyalıları müstəqil, özünəməxsus və qədim mədəniyyətə malik olduqlarını hesab edirlərsə, onda onlar bu mədəniyyətin köklərinin nədən qaynaqlandığını müəyyən etməli-

dirlər: bu köklər Asiya türklərindənmi, yoxsa xristian Qafqaz albanlarındanmı gəlir?"

Cavab isə, necə deyərlər, aydındır.

Lakin ermənilər üçün başqa bir suala da cavab axtarmaq faydalı olardı: "Armeniya" sözünün mənşəyi nədir, uydurma "Hayasa" hay-ermənilərlə hansı əlaqəyə malikdir və nəhayət, Müqəddəs Kitabı (Bibliyanı) yenidən nəzərdən keçirmiş yeganə xalq hansıdır?

Və nəhayət, türklər haqqında kitab yazan bir şəxs, ən azı, müasir rus dilində "тюрк" **və** "турок" **(müvafiq olaraq "türki xalqları" və "türklər") anlayışlarını,** bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Lüğətlərdə "тюркu" ("türk xalqları") qohum dillərdə danışan geniş xalqlar qrupu kimi müəyyən edilir. Bu qrupa, o cümlədən, azərbaycanlılar, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər və türklər daxildir. Müvafiq olaraq, **"тюрк"** ("türk xalqları") termini daha geniş, mənada işlədilir və konkret bir etnik qrupu deyil, ümumən türk xalqlarını ifadə edən üst-etnik mənada işlədilir.

Rus dilinin normalarına görə isə «туркu» sözü Türkiyənin əsas əhalisini təşkil edən konkret xalqı ifadə edir; tək halda bu söz «турок» formasında işlədilir. Başqa sözlə, münasibət belədir: **bütün türklər türk xalqlarına daxildir, lakin bütün türk xalqları türklər deyildir**. Türk dili də öz növbəsində türk dillərindən biridir.

«Турк» forması rus dilində müasir etnonim kimi, bir qayda olaraq, ədəbi dilin əsas normativ forması hesab edilmir: Normativ lüğət forması «турок»dur, «турк» deyil. Bununla yanaşı, **турк/türk** kökü etimoloji, tarixi və transliterasiya kontekstlərində, habelə **«туркмен»** (türkmən) kimi törəmə formalarda qorunub saxlanılır.

İngilis dilində bu fərq adətən daha aydın ifadə olunur:

- **Turkic** — qohum dillərdə danışan xalqları və dilləri ifadə edən geniş linqvistik və etnomədəni termin (*Turkic peoples* – **türk xalqları**, *Turkic languages* – **türki dilləri**);
- **Turk** — Türkiyədən olan şəxs, yəni **türk** (Türkiyə türkü);
- **Turkish** — **Türkiyəyə, türklərə və ya türk dilinə aid olan**.

Məhz buna görə də ingilis dilində bu anlayışlar arasında qarışıqlıq daha az yaranır. Rus dilində də bu fərqi ifadə etmək üçün **«тюркский»** termini işlədilir. Lakin «**тюрки» və «турки»** sözlərinin zahiri oxşarlığı səbəbindən onlar bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. İngilis dilində isə **Turkic** və **Turkish** terminləri həm yazılışına, həm də semantik məzmununa görə daha aydın şəkildə fərqləndirilir.

Bu, həqiqətən də belədir. Bununla belə, Azərbaycan türkləri haqqında fikir yürütməyə, onların mənşəyini araşdırmağa və onlara “məsləhətlər” verməyə cəhd göstərən bir “alim”, ən azı, bu elementar terminoloji və elmi məsələlərə bələd olmalıdır

Bernard Şounun məşhur fikrini bir qədər başqa formada ifadə etsək, deyə bilərik ki, yalan və saxtakarlıq gec-tez öz cəzasını tapır. Ən ağır cəza isə yalançının və saxtakarın artıq heç kimin ona inanmaması deyil, onun özünün də artıq heç kimə inanmamasıdır.

Sual yaranır: hay-erməni millətçi alimlərinin heç olmasa öz liderləri, Baş nazir N.Paşinyanın çağırışına qulaq asmalarının vaxtı çatmayıbmı?

Nəhayət, hay-ermənilərlə heç bir etnik əlaqəsi olmayan Van çarlığı (Urartu dövləti) ilə bağlı saxta mövqelər-

dən əl çəkərək diqqəti bugünkü Ermənistana, uydurulmuş və saxtalaşdırılmış tarixi Ermənistan anlayışından isə real Ermənistana yönəltməyin vaxtı çatmayıbmı? Çünki real Ermənistanın özünün də nə vaxtsa yalnız tarixi anlayışa çevrilməsi təhlükəsi mövcuddur.

Həqiqətən də, Ermənistanda tarixin təkərini geriyə çevirməyə çalışan, sülh gündəliyinə qarşı çıxan qüvvələr mövcuddur və bu, həmin ölkədə iyun seçkilərindən sonra yeni müharibə təhlükəsi yarada bilər. Baş nazirin sözlərinə görə, müharibə partiyaları "...başqaları tərəfindən yazılmış mətnləri səsləndirir..., ağır nəticələrə səbəb olacaq yeni sentyabr müharibəsi hazırlayırlar". Bu planların legitimləşdirilməsinin əsasını təşkil edən Ermənistanın Müstəqillik Bəyannaməsi qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddialarını ehtiva edir və onlara yönəlmiş təhdidlər irəli sürür. Mahiyyət etibarilə isə bu sənəd “münaqişə və asılılıq bəyannaməsi”dir. Bununla əlaqədar olaraq, N.Paşinyan erməni cəmiyyətini xarici dəstəyə əsaslanan “sağ qalma məntiqi”ndən imtina etməyə və “inkişaf, rifah və sülh məntiqi”nə keçməyə çağırır.

Öz qüvvəsi ilə beynəlxalq hüququ və tarixi ədaləti bərpa etmiş xalqımız milli iradənin və dövlət qətiyyətinin parlaq nümunəsini dünyaya nümayiş etdirmişdir. Hazırda Azərbaycan Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasının tərəfdarı kimi çıxış edir və bu istəyini praktik addımları ilə təsdiqləyir. Antisülh, revanşist qüvvələrin və dairələrin mövcudluğuna baxmayaraq, **biz qonşu dövlətdən sülhpərvər münasibət gözləyirik və qalib ölkə, qalib xalq kimi buna tam haqqımız vardır.**

Qədim Turan haqqında və Kiçik Asiya ərazilərində prototürk qəbilələri və onların Qafqaz ilə əlaqələri

GİRİŞ

Çıxışımın əvvəlində giriş hissəsi əvəzinə bir fikrimlə bölüşmək istərdim. Çoxlarının sualı əmələ gələ bilər: əqli mülkiyyət sisteminin başında duran şəxsin tarixi, etno-mədəni, etno-coğrafi məsələlərə göstərdiyi maraq hansı köklərdən irəli gəlir və yararlanır?

Cavabım təbiidir: hay-erməni millətçiliyinə və onlara qulluq edən əcnəbilərə tarixi uydurmalara, saxtakarlıqlara, yalanlara və mənimsəmələrə sipər çəkmək, bizə aid olan keçmişə uzanan əlləri ifşa etməkdir, çünki "bəziləri qəsdən yalan səpir, digərləri isə aldanaraq yalan yayır".

Erməni mənşəli tanınmış alim, Miçiqan və Çikaqo universitetlərinin professoru Ronald Qriqor Süninin "Ararata baxış. Armeniya yeni tarixdə" adlı tədqiqatında söylədiyi kimi: "Ermənilər – xüsusi xalqdır, əvvəla ona görə ki, onlar digər millətin içərisində yaşayan millətdir və, ikincisi bu xalq adətən heç bir təsəvvürü olmayan irsi ilə fəxr edir".

Lakin fərz edək ki, hay-erməni plagiatı yoxdur, bununla, tarixə marağımız səngiyəcəkdirmi? Xeyr! Tarixi hadisələr bizim mədəniyyətimizin izləridir. Mədəniyyətimizin izləri isə, keçmişimizin faktları Azərbaycan xalqına məxsus olan əqli mülkiyyətimizdir. Həmin mənbələrdən epik əsərlərimiz, folklorumuz və ənənəvi biliklərimiz və digər irsimiz dünyaya gətirilib. Odur ki, bunlar qorunmalıdır, qo-

runur və qorunacaq. Əqli mülkiyyət gücü ilə və vətəndaş borcumuzla.

Bu tədqiqatda biz əlçatan bir təhlil aparmağı və Kiçik Asiyada məskunlaşmış turan tayfaları haqqında möhtəşəm elmi əsərlər yaratmış bir sıra görkəmli şərqşünas alimlərin elmi nəticələrindən istinadlar və sitatlar gətirməyi nəzərdə tuturuq. Qeyd olunan bütün tədqiqatlar Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə olunmamışdır və yalnız orijinal dillərdə – ingilis və ya fransız dillərində mövcuddur.

Hatti/hetlər/hititlər apardığımız tədqiqatın mərkəzində dayanır. Bu təsadüfi deyil, çünki məhz onlar **turan mənşəli** olmuşlar və buna görə də onların kəşfi və abidələrinin deşifrə olunması təqdim etdiyimiz tədqiqatda və onların əhəmiyyəti, Qafqaza təsiri, xüsusilə də Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı mövqeyimizin formalaşmasında fundamental rol oynamışdır.

Göstərilən tədqiqatların müəlliflərinin nüfuzu, həmin elmi əsərlərin dərinliyi və genişliyi, həmçinin təqdim olunan elmi nəticə və qənaətlərin gözlənilməzliyi və qeyri-ənənəviliyi bu elmi nəticələrin ölkə ictimaiyyətinə və qeyd olunan mövzu ilə maraqlanan peşəkar dairələrə çatdırılmasını tam şəkildə əsaslandırır.

Hatti/Hitit mövzusunun ən böyük tədqiqatçı-alimlərindən, bu sahənin, demək olar ki, pionerlərindən biri professor Seys (Archibald Henry Sayce) olmuşdur. Seys, hatti/hitit məsələsinin əsas tədqiqatçısı kimi onların yazılarının deşifrə olunması üçün bir metod təklif etmiş və bununla da, nüfuzlu alimlərin fikrinə əsaslanaraq, onların deşifrəsinin möhkəm elmi əsasını yaratmışdır. Daha sonralar bir çox hititoloqlar və şərqşünaslar professor Seysin nəticələrinə istinad edərək onun elmi baxışlarını inkişaf etdirməyə davam etmişlər; yəni bu dili

semit və ya hind-avropa dilləri qrupuna aid etməyərək onun **altay dillərinə** aid olduğu fikrini irəli sürmüşlər. **Nəticədə hititologiya adlanan elmin zəruri elmi əsasları qoyulmuşdur.**

Geniş biliklərə, erudisiyaya və elmi intuisiyaya malik olan professor Seys onun davamçılarının elmi işlərini və hititologiyanın inkişafına verdikləri töhfələri yüksək qiymətləndirirdi. Bununla yanaşı, o, öz sələflərinə – hititoloqlara və arxeoloqlara da layiqincə qiymət verirdi. Buna nümunə olaraq onun "Qədim abidələrdən gələn yeni işıq. Misir, Fələstin, Assuriya, Babilistan və Kiçik Asiyada son kəşflər əsasında İncildəki ən diqqətçəkən təsdiqlərin icmalı" adlı kitabını göstərə bilərik. Bu əsər 1884-cü ildə Londonda ikinci nəşr olaraq çap olunmuşdur ("Fresh Light from the Ancient Monuments. A Sketch of Most Striking Confirmations of the Bible, From Recent Discoveries in Egypt, Palestine, Assyria, Babylonia, Asia Minor", Second Edition, London, 1884).

Onun əsərlərinin təhlilinə geniş şəkildə toxunmadan, aşağıda onun sələflərinin və davamçılarının nəticələrini təqdim edirik.

1. François Lenormant “A Manuel of the Ancient History of the East”

Fransua Lenorman "Şərqin qədim tarixinə dair vəsait"

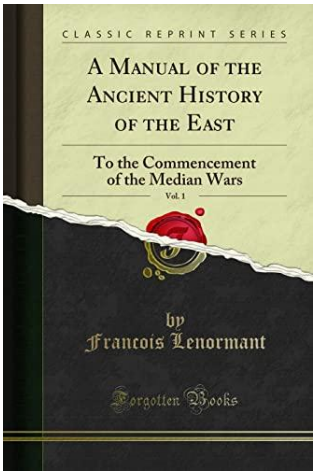

Xatırladaq ki, söhbət XIX əsrin ən böyük tarixçi-linqvist və arxeoloqlarından biri olan F. Lenormandan gedir. Onun K.İmanovun "Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya "Armeniya" ərazisinin həqiqi sakinləri haqqında" (Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi, Bakı, 2018) kitabında istinad etdiyimiz "Xaldey və Turan idiomlarının ilkin dili. Akkad nitqindən irəli gələn filoloji və tarixi tədqiqatlar (Lüğət)" (Paris, 1875) əsəri haqqında danışırıq.

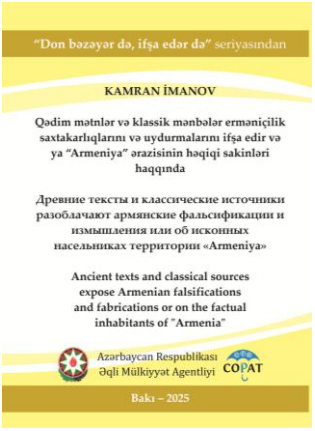

Müəllif "Şərqin Qədim Tarixinə dair Vəsait”in 1-ci cild, 3-cü sayı olan "Finikiyalılar" əsərində

Əhdi-Ətiqin Yaradılış Kitabının 10-cu fəslinə istinad edərək yazır ki, "Finikiyalılar – özlərinin iddia etdiyi kimi və nəsillərinin Müqəddəs Avqustinə dediyi kimi – bibliya ənənəsinin Ham nəsillərinə aid etdiyi Xanaan qəbiləsinə mənsub deyildilər. Lakin onlar bütün bu qəbiləni təşkil etmirdilər; onlar sadəcə onun bir qolu idilər, lakin digərlərindən ayrı olaraq, çox erkən mövcud olmağa başlayan və ən məşhur və eyni zamanda ən uzun müddət mövcud olan qolu idi".

Finikiyanlar (Finikiyalılar) haqqında təqdimatı davam etdirən müəllif, Xanaanları ümumilikdə, onların mənşəyini və köçünü "Sidonluların və ya Finikiyalıların özləri ilə eyni qandan gələn digər xalqlardan təcrid olunduğu ana qədər..." araşdırır.

Biz Sidonlulara və ya Finikiyalılara diqqət yetiririk, çünki Müqəddəs Kitaba görə, Sidon Xanaanın böyük oğlu idi və Sidonlular (Finikiyalılar) Sidonun qardaşı Hattidən törəyən Hattilərin qonşularının ən vacibləri idi.

Finikiyalıların öz şəhərləri olan Tirdə Herodot tərəfindən qeydə alınmış rəvayətinə (I, VII, 89), Troq Pompey tərəfindən qəbul edilmiş məlumata (Instin, XVIII, 3, 2), eləcə də Strabonun (XVI, s. 766) istifadə etdiyi Cənubi Ərəbistan sakinlərinin rəvayətinə və xristian erasının ilk əsrlərində Babilistandan gələn, Suriya-Xaldey mənşəli mətnin “Nəbati əkinçiliyi” kitabından götürüldüyü rəvayətə əsasən belə hesab olunur ki, Xanaanlar ilkin dövrlərdə mənşəcə qardaşları olan Kuşitlərlə birlikdə Eritreya dənizinin (Fars körfəzi) sahillərində, Əl-Qətif adlı ərazidə yaşayırdılar. Herodotun sözlərinə görə, tez-tez baş verən zəlzələlər Xanaanları öz doğma vətənlərini tərk etməyə və cənubi Suriyaya köçməyə məcbur etmişdir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, bu köç məcburi xarakter daşıyırdı,

çünki Babilin kuşit hökmdarları ilə yaranmış mübahisə nəticəsində zorla öz yurdlarından qovulmuşdular. Bu məlumat “Nəbati əkinçiliyi” əsərində qeydə alınmış rəvayətdən irəli gəlir və ərəb tarixçiləri tərəfindən də qəbul edilirdi. **Ərəb tarixçilərinin əsərlərində köç etmiş xanaanlılar Amaleklər (Amâlicas) adı ilə xatırlanırlar.**

Burada vacib bir detalı vurğulamaq istərdim. Söhbət Müqəddəs Kitabda adı çəkilən və Nuhun digər oğlu Samdan törəyən ikinci Amaleklilərdən fərqləndirilməli olan "Hamın nəslindən olan ilk Amaleklilərdən" gedir.

Lakin **Lenorman** daha çox köçün "e.ə. 2500-2400-cü illər arasında Babilistana hücum edən və Kuşit çarlığını məhv edən Yafet Arilərinin işğalının" nəticəsi olduğuna inanır. Buna görə də, Lenorman Xanaanlıların köçünü məhz bu dövrə aid edir.

Gəlin “Amalek”/“Amalik” adı ilə bağlı bir sıra izahlar verək.

Bu sözün etimologiyası "ilk, baş hökmdarlar" deməkdir və bəzi mütəxəssislər onların sonradan Erməni yaylası adlanan ərazidən Fələstinin bu torpaqlarına gələn və arilərdən olan (Hind-Avropa mənşəli) ilk xalq olduğunu hesab edirlər.

İbrani dilindən "Amalek - "insanlar", "əziyyət çəkən", "günah", "cismani doğulmuş" kimi tərcümə olunur.

Müqəddəs Kitaba görə, amaleklilər yəhudilərin düşmənləri idilər, çünki israillilərin Misirdən qovulmasından sonra onlar "Fələstinin cənubunda, Sinayda və Ölü dənizə bitişik ərazilərdə (Misir sərhədlərində)" yaşayırdılar, yollarında onlarla müharibədə toqquşurdular (Çıxış 17:8-13, Yaradılış 14:7) və yəhudilərin onlara qarşı elan etdikləri müharibə məhv müharibəsi idi. Bu, **Nemirovskinin** redaktə etdiyi rusca "Qədim Şərq tarixi" dərsliyində də

qeyd olunur. Amalek bəzən Şasu-yahve xalqı kimi xatırlanır. Başqa bir rus tarixçisi **A.Vasiliev** bu xalqın qədimliyinə əsaslanaraq **Amalek, Şasu-Yahve və Hiksosların** eyni xalq olduğu qənaətinə gəlmişdir. Başqa bir baxış da var: e.ə. XV-XII əsrlərə aid qədim Misir mətnlərində Şasu adı altında Amalek dəfələrlə xatırlanır və e.ə. XVIII əsrdə onlar hiksos ittifaqının bir hissəsinə çevriliblər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Müqəddəs Kitaba görə (1. Padşahlar, 27:8), Davud, Filiştli hökmdarı Gerin xidmətində olarkən Amaleklilərə qarşı da döyüşlərə çıxmışdır. Amaleklilərin "birinci Amaleklilər" və "ikinci Amaleklilər"ə bölünməsi təsadüfi deyil. Əgər yuxarıda qeyd edildiyi kimi, "birinci Amaleklilər" Müqəddəs Kitab mətnlərinə görə İsrailin düşmənləri idilərsə, bu, "ikinci Amaleklilər"ə münasibətdə doğru deyil. Fakt budur ki, "ikinci Amaleklilərin mənşəyi bir az fərqli idi və onlar da Fələstinin cənubunda yerləşən və şimaldan Yəhudeya ilə həmsərhəd olan Edomlularla (Edom) əlaqəli idilər.

Müqəddəs Kitaba görə, Amaleklilər Esavın nəvəsi Amalekdən (Amalek) törəmişlər (Yaradılış 36:12) və buna görə də Edomlularla (yəni Edom sakinləri ilə) qohum idilər. Lakin Musa onlara qarşı qırğın müharibəsi elan etmiş, eyni zamanda qardaş xalq olan Edomlulara qarşı hər hansı düşmənçilik hərəkətlərini qadağan etmişdir, çünki Amaleklilər İbrahimin nəticəsi idi. Nəticə etibarilə, "Amaleklilər" Hamdan törəmiş hesab edilə bilməzdi. Amaleklilər nəhayət Xizqiyanın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 722-ci il) Şimeon qəbiləsi tərəfindən məhv edildi. Amaleklilərin qalıqları dağıldı və digər xalqlarla qarışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman ənənələrində amaleklilər filiştlilər, midyanlılar və fironun təbəələri də daxil olmaqla müxtəlif etnik qruplar arasında təsnif edi-

lir və onlar Allahın köməyi ilə məğlub olan zülmkar və təqibçi kimi təsvir olunurlar.

Bəzən Amaleklilər və ya Adilər Hicaz və Yəmamədə yaşayan və Hud peyğəmbərin təbliğ etdiyi qədim ərəb xalqına verilən addır.

Ərəb tarixçiləri, o cümlədən **Əbül-Fida** və başqaları xəbər verirdilər ki, öz yurdlarından sıxışdırılıb çıxarılan **Amaliklər** Ərəbistanın daxili bölgələrinə köç etmiş, burada yerli əhali ilə qarışaraq **müstəriblər** (ərəb. *mustaʿribə*) adlandırılan, yəni əcnəbi mənşəli tayfalarla safqan ərəb tayfalarının qarışığından yaranmış tayfa birliklərinin tərkibinə daxil olmuşlar. Sonralar şərqşünaslar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, Amaliklər əslən **İoqtanilər (Qəhtanilər)** nəslinə mənsub olan qədim ərəb tayfalarından biri olmuşlar.

Amaleklilər haqqında söhbətə davam edərək, onların mənşəyi ilə bağlı başqa bir təfsir üzərində dayanmaq lazımdır.

"İlk doğulan" və "ikinci doğulan" amaleklilər, yəni birinci və ikinci amaleklilər məsələsinin, xüsusən də orta əsr şərhlərində və sonrakı tədqiqatlarda inkişaf etdirilən qədim mətnlərin və ənənələrin olduqca spesifik şərhləri ilə əlaqəli olduğuna inanılır. **Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bibliya mətnləri Amalekliləri birbaşa "ilk doğulan" və "ikinci doğulan" olaraq bölmür.** Bu bölgüyə əsasən son yəhudi şərhlərində və orta əsr tarixi və genealoji traktatlarında rast gəlinir.

Amaleklilər kimlərdir? Bu baxışa görə, Amaleklilər (ibranicə: עמלק, Amalek) qədim bir xalqdır və Tanaxda (Əhdi-Ətiq) dəfələrlə xatırlanır və Esavın nəvəsi Amalekin nəslindən hesab olunur (Yaradılış 36:12). Bu xalq yəhudilərə qarşı ilk və ən düşmən xalqlardan biri kimi tanınır.

Tanaxa (Əhdi-Ətiq) görə, amaleklilər Misirdən çıxdıqdan sonra İsrailin səyahətləri zamanı onlarla münaqişəyə girdilər (Çıxış 17:8-16) və amaleklilər yəhudilərə qarşı barışmaz düşmənçiliyin simvoluna çevrildilər və yəhudi ənənəsində arxetipik şər əməllərini təmsil edirlər.

"Birinci başlı amalek" və "ikinci başlı amalek" anlayışları arasındakı fərqin bibliyaya uyğun olmadığı və sonrakı ənənələri, xüsusən də İslam, orta əsr ərəb və yəhudi tarixi və genealoji mətnlərini (məsələn, İslam mənbələrində və Tarix əl-Təbəri və ya orta əsr yəhudi traktatlarında) əks etdirdiyinə inanılır. Ümumi anlayış budur ki, Birinci başlı amalek ("əl-Əməlik əl-ula" **الأولى العماليق**] daha qədim qrup hesab olunur və qədim nəhənglər və ya divlər, qədim daşqından əvvəlki və ya erkən daşqından sonrakı xalqlarla əlaqələndirilir.

Onlar tez-tez Fələstin, Ərəbistan yarımadası, Misir və ona bitişik torpaqların qədim sakinləri kimi təsvir olunurlar.

Birinci başlı amaleklilərin daşqından əvvəl və ya qısa müddət sonra mövcud olan əfsanəvi qədim sivilizasiyalarla (bəzən Müqəddəs Kitabda Refaim, Nefilim və s. kimi qeyd olunan xalqlarla eyniləşdirilir) əlaqəli olması mümkündür.

İkinci Əmaleklilər (“əl-Əmalik əs-saniyyə”, العماليق الثانية).

Bu qrup adətən Musanın və sonrakı dövrlərdə artıq tarixən məlum olan Amaleklilərlə əlaqəli olan sonrakı qrup hesab olunur və Əhdi-Ətiqdə qeyd olunan müəyyən bir xalqla əlaqələndirilir (Müqəddəs Kitaba görə, Şaul və Davud sonradan onları məhv etməyə çalışıblar).

Onlar artıq nəhənglər deyil, Sina, Fələstin və Ərəbistan ərazisində bibliya dövrlərində yaşamış adi xalqlar olsalar da, "birinci başlıların" nəsilləri hesab olunurlar.

Onların oxşar və fərqli cəhədləri cədvəldə verilmişdir:

Meyar	Birinci Başlı Amaleklilər	İkinci Başlı Amaleklilər
Mövcudluq dövrü	Qədim, çox vaxt daşqından əvvəl və ya erkən daşqından sonrakı dövrlər	Daha sonrakı, tarixi dövr (Musanın dövrü və ondan sonrakı dövr)
Təsvir və xüsusiyyətlər	Nəhəng tayfalar, qədim xalqlar, əfsanəvi nəhənglər	Tanaxda təsvir olunan tarixi konkret xalq
Mifoloji xarakter	Daha çox mifologiyalaş-dırılmış	Daha az mifologiyalaşdırılmış, tarixi kontekstdə qeyd olunur
Coğrafi yayılma	Geniş (Misir, Xanaan, Ərəbistan)	Daha lokal (Fələstin, Sinay, Cənubi Xanaan, Ərəbistanın Şimalı)
Məlumat mənbələri	Orta əsr ərəb, yəhudi, İslam mətnləri, apokriflər və şifahi ənənələr	Tanax (Əhdi-Ətiq), daha etibarlı sayılan tarixi mənbələr
Bibliya amaleklilərinə münasibət	Daha qədim, əfsanəvi qrup	Birbaşa nəsil və ya varislər

Belə bir bölgünün meydana çıxmasının səbəbi müxtəlif əfsanələri və tarixi məlumatları vahid mənzərədə sinxronlaşdırmaq və sistemləşdirmək cəhdi, həmçinin nəhənglər və ibtidai xalqlar haqqında qədim əfsanəvi rəvayətləri, bibliya israillilərinin məhv etməyə çalışdığı və tarixi mənbələrdə adı çəkilən amaleklilərlə əlaqələndirmək istəyi ilə izah olunur.

Bu baxışdan çıxış edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, "birinci" və "ikinci" Amaliklər arasındakı fərq bibliya mənşəli deyil, daha çox sonrakı dövrlərə aid şərhçi yanaşmasının və əfsanəvi-tarixi ənənənin məhsuludur.

Beləliklə, **birinci başlı amaleklilər** əfsanəvi qədim nəhənglər, mifolojləşmiş xalqlardır və ehtimal ki, tarixdən əvvəlki dövrün qədim sivilizasiyaları ilə əlaqəlidirlər, **ikinci başlı amaleklilər** isə israillilərin qarşılaşdıqları bibliya mənbələrindən məlum olan spesifik tarixi bir xalqdır.

Bu bölgü, orta əsr tarixçilərinin və şərhçilərinin qədim ənənələri və Müqəddəs Kitab dəlillərini xronoloji və məntiqi ardıcıllıqla təşkil etmək istəyini əks etdirir.

F.Lenorman vacib bir sual qoyur: **Xanaanların Fələstinin hökmdarı olduqları və Samdan gələn qədim xalqların yerini tutduqları vaxt təxminən nə vaxt gəldi?**

Suala cavab olaraq o yazır ki, Herodot (II, 43) finikiyalıların rəyinə əsaslanaraq bir tarix göstərir və onu Tir adasında məşhur Melokert məbədinin təməlinin qoyulduğu vaxt, yəni e.ə. 2300-cü il kimi müəyyən edir. Lenormana görə, bu, Herodotun güman etdiyindən II-III əsr əvvəl baş verib. Berlin Muzeyində saxlanılan bir papirusda Misirin 12-ci sülaləsindən olan I Amenemextin hakimiyyəti dövründə Misirin şimalında yerləşən Edom və Tenna ölkələrinə göndərilən bir Misir məmurunun hesabatı var;

buradan belə nəticə çıxır ki, göstərilən vaxtda bu torpaqlarda Xanaan qəbilələri yox idi. Bu dövrdə Fələstinin yeganə sakinləri satilər idi və Lenormanın fikrincə, onların bəzi qalıqları Misirin 18-ci sülaləsi dövründə də mövcud olmuş və semit tipli simalarla Misir abidələrində əks etdirilmişdir.

Köhnə çarlıq və 12 sülalə dövründən bir sıra digər mətnlərdə isə "Aamu irqinə mənsub olan qəbilələrdən, yəni semitlərdən başqa başqa qonşuların olmadığı..." məlumdur. Digər tərəfdən, İbrahimin Fələstinə gəliş vaxtını və Kedorlaomerin yürüş vaxtını (Çodorla-qomor müəllifində) (Susian sülaləsinin hakimiyyəti dövrü) göstərən Yaradılış kitabı zaman baxımından istinad nöqtəsidir, çünki İbrahim Peyğəmbər Xanaan tayfaları ilə təmasda idi və Kedorlaomer və onun vassal şahzadələri (çarları) Xanaanlıları məhv etdilər. Beləliklə, Lenormana görə, Xanaanlıların Fələstinə daxil olması və burada məskunlaşması 12 Misir sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə, yəni təxminən e.ə. 2400 və 2300-cü illərə aid edilməlidir. Bu da Hamit tayfalarının köçünün motivasiyaedici səbəbinin Hind-Avropa tayfalarının (arilərin) Babil və Xaldeyə hücumu olması ehtimalına əsas verir.

Lenorman, Yaradılış Kitabının X fəslindəki məlumatlara çox diqqət yetirir və bu məlumatlar, şəcərə formasında, Fələstində məskunlaşan xanaan qəbilələrinin siyahısını əks etdirir.

Müəllif qeyd edir ki, "Müqəddəs Kitab mətnində Xanaanın on bir oğlu təsvir olunur: **Sidon, Qat, Yevus, Amori, Qvirqazi, Givi, Arki, Sini, Arvadi, Semari və Qamatha, onlar eyni zamanda Sidonlular, Qittilər, Yevus, Amorreylilər, Qirqaşilər, Gibeylilər, Arkaylılar, Sineylilər, Aradilər, Semarililər və Qamatlılar** (kursiv

bizimdir). Qittilər Xanaanlı qəbilələrin çoxsaylı və ən döyüşkənləri idilər. Çox qədim zamanlardan, bəlkə də hətta Suriyada məskunlaşdıqları dövrdən etibarən əraziləri birbirindən çox uzaqda yerləşən qeyri-bərabər əhəmiyyətə malik iki hissəyə bölünmüşdü. Sayca daha az olan cənublu Qittilər, sonradan Yəhuda qəbiləsinə məxsus olan Kiriat-Arba ətrafındakı ölkədə yaşayırdılar və oradan Enazimliləri qovdular və Hebron adlandırdılar. Şimaldakı Qittilər Misir abidələrinin Xetası, Assuriyanın Xattiləri idi." mixi yazılar — yəni, Aman silsiləsi və Fərat çayına qədər uzanan aşağı Oront vadisində yaşayan və 19-cu sülalənin Misirdə hakimiyyətə gəlməsindən Nineva padşahı Assurnasirpalın yürüşlərinə qədər Suriya işlərində dominant rol oynayan, möhkəm bir monarxiya birliyinə malik döyüşkən xalq. Bunlar padşah Süleymanın ittifaq bağladığı, Xevronun cənublu qittiləri isə onun əsasına tabe olan qittililər idi. Onlar Xanaan qəbilələrindən ən şimalıda yaşayanlar idilər.

"Digər xanaan xalqlarının tam parçalanmış vəziyyətdə yaşadığı" bir dövrdə, "şimal qittiləri digər xanaanlar arasında istisna təşkil edirdilər, çünki onların şəhərləri padşah titulları ilə bəzədilmiş tiranlar tərəfindən idarə olunmaq əvəzinə, tam bələdiyyə azadlığının mövcudluğunu təmin edə və qoruya bilirdilər və özlərini respublika qurumları ilə idarə edirdilər." Bu səbəblərə görə, şimal qittiləri "unikal idilər və eyni irqin heç bir hissəsinin əldə edə bilmədiyi siyasi və hərbi əhəmiyyətə malik idilər."

Lenormandan yuxarıdakı sitatlar gititlər və onların vasitəsilə hattilər haqqında qısa və ədalətli bir qiymətləndirmə verir. Lakin **Xanaanın ikinci oğlu Qat və bu addan törəyən gititlər haqqında bir sual yaranır, bəziləri hattilər adlanır, halbu ki Müqəddəs Kitab mətninə gö-**

rə, hattilər birbaşa Xanaanın oğulları arasında sadalanır.

Bu məsələni öz baxış bucağımızdan şərh edərkən qeyd edirik ki, Müqəddəs Kitab şəcərəsində Hatt və Qat arasındakı əlaqə problemi Müqəddəs Kitabın müxtəlif mənbələrində və tərcümələrindəki uyğunsuzluqlardan qaynaqlanır. Yaradılış kitabında (10:15-18), Əhdi-Ətiqin ənənəvi mətninə, o cümlədən rus dilinə Sinodal tərcüməsinə və orijinal İbrani mətninə görə, Hatt Sidondan sonra Xanaanın ikinci oğludur.

Yadda saxlamaq vacibdir ki, Müqəddəs Kitab mənbələrində Qat (ibrani dilində Gat) şəxs kimi deyil, Qəzza, Aşdod, Aşkelon, Qat və Ekrom da daxil olmaqla Filişt şəhərlərinin beş əsas şəhərindən (pentapolis) biri kimi təsvir olunur. Bundan əlavə, Qat Davudun öldürdüyü nəhəng Qolyatın doğulduğu yer idi.

Lakin **sonrakı xristian və orta əsr yəhudi alternativ tərcümələrində və şərhlərində ya Hatt/Het və Qat sözlərinin yazılışındakı və ya tələffüzündəki oxşarlıq, ya da fərdlərin və coğrafi adların müəyyənləşdirilməsindəki qarışıqlıq və buna görə də Qat şəhərinin bir şəhər kimi deyil, nəslin adı kimi qəbul edilməsinin mümkünlüyü səbəbindən qarışıqlıq yaranır**. Vurğulayaq ki, qədim Kiçik Asiyada yaşayan Hattilərdən fərqli olaraq, Qat Filiştlilərin şəhəri idi və əgər Hatti/Hettilər Tunc dövrü sivilizasiyasını (e.ə. 3500 - e.ə. 1200-ci illər) təmsil edirdilərsə, Filiştlilər tarixən "Dəniz xalqları" kimi e.ə. XIII əsrin sonlarında, Tunc dövrü fəlakəti adlandırılılan dövrdə ortaya çıxıblar.

Müqəddəs Kitaba görə, İbrahim Peyğəmbərin Sara üçün Xetli Efrondan dəfn yeri istəmişdi və Müqəddəs Kitab mətnlərində təsvir edilən bu hadisənin e.ə. 2000-ci il-

də baş verdiyi güman edilir. Lakin Filiştlilər və görünür, onların Qat şəhəri yalnız e.ə. 1300-1200-cü illərdə meydana çıxmışdır. Bir neçə əsrlik bu fərq Xetlilərlə Qittilərin birbaşa əlaqəsinin olmadığını göstərir və buna görə də biz sinodal mətni əsas götürür və ona istinad edərək Xattın Xanaanın Sidondan sonra ikinci oğlu olduğunu fərz edirik.

Xaldeyin ibtidai əhalisi haqqında nəql edən Lenorman, Müqəddəs Kitaba və Babil ənənələrinə istinad edərək qeyd edir ki, "şərqdən gələn xalqlar Şinar torpağında bir sahə tapıb orada məskunlaşıblar". Burada daşqından sonra ilk böyük şəhər olan Babil tikilib. Müqəddəs kitablar «dillərin qarışması və xalqların səpələnməsi tarixini təsvir edir».

Bibliyadan və öz ölkəsinin salnamələrini yunan dilinə tərcümə etmiş tarixçi, xaldey kahini Beros tərəfindən Selevkilər dövründə toplanmış Babil rəvayətlərindən göründüyü kimi, Nuhun nəslinin səpələnməsindən sonra ölkədə müxtəlif və qarışıq tayfaların kifayət qədər hissəsi qalmışdı. Babil və Xaldeyin bu qarışıq əhalisində "ölkənin şimalında və cənubunda yaşayan böyük xalqın iki əsas elementi olan Sumirlər və Akkadlılar" və ilk monarxiya, cənubda Akkadlıların (mərkəzi Akkad və ya Ninurda), şimalda isə Sumirlilərin (mərkəzi Sumirdə) yerləşdiyi Sumirlər və Akkadlılar çarlığı var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Sumirlilər Şumerlidirlər.

"Xaldey əhalisinin təməlini qoyan iki böyük millətdən biri Ham və Kuş qəbiləsi idi, bunu Müqəddəs Kitab, Beros və qədimliyin yekdil ifadəsi təsdiqləyir".

Onlar “alimlərin Assuriya adını verdiyi semit ailəsinə aid bir dildə” danışırdılar və bu dil “Babil və Nineva üçün

ortaq idi” və eyni zamanda “... Kuş və Xanaan qəbilələrinin hamısı oxşar dillərdə danışırdılar”.

Dəclə və Fərat çaylarının aşağı sahillərinin əsas əhalisinin digər əsas elementi **Turan irqinə** aid idi. Onlar ən qədim kitabələrdə rast gəldiyimiz Uralo-Fin ailəsinin dilində danışırdılar. “Abidələri bu dilin Navuxodonosor dövrünə qədər qorunub saxlanıldığını sübut edən Xaldey monarxiyalarıdır” (kursiv bizimdir).

Müəllif daha sonra yazır: **"Qədim Turan sivilizasiyasının mövcudluğu və bu tayfanın xalqlarının Xaldeydə olması Assuriya-Xaldey dünyasının mixi yazılarının və yerli abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində ortaya çıxan ən yeni kəşf edilmiş və ən gözlənilməz faktlardan biridir. Lakin bu fakt danılmazdır..."** (kursiv bizimdir).

Daha sonra Lenormanın tədqiqatlarından qaynaqlanan və vurğulamağı zəruri hesab etdiyimiz Turan irqi haqqında vacib məlumatları Lenormanın istinad etdiyi materiala minimal ixtisarlarla təqdim edir. Müəllif Babil və Assuriya dövrlərinin Turan dünyasını belə təqdim edir:

"Turanlılar böyük semit və ari köçlərindən əvvəl dünyaya yayılan ilk irqlərdən biri idilər; Asiyada, Avropada olduğu kimi, Dəclədən Hind çayına qədər geniş əraziləri əhatə edirdilər. Onlar əvvəlcə Kuşitlərin şimalında yerləşən, sonralar iranlılar tərəfindən fəth edilən bütün ölkələri, habelə Hindistanın böyük bir hissəsini tuturdular. Bir tərəfdəki semitlər, digər tərəfdəki arilər köçlərini başa vurub o vaxtdan bəri heç vaxt tərk etmədikləri ölkələrdə məskunlaşdıqda, Turan əhalisi əbədi olaraq aralarında qaldı, onları böldü, Fars körfəzinə bir bucaq altında yaxınlaşdı və Farsı Dəclə və Fərat hövzəsindən ayıran dağları tutdu”.

Assuriya və Xaldey 1706-cı ilin xəritəsində

Mənbə: https://serg-slavorum.livejournal.com/2485851.html?es=1

Qədim Şərqin xəritəsi

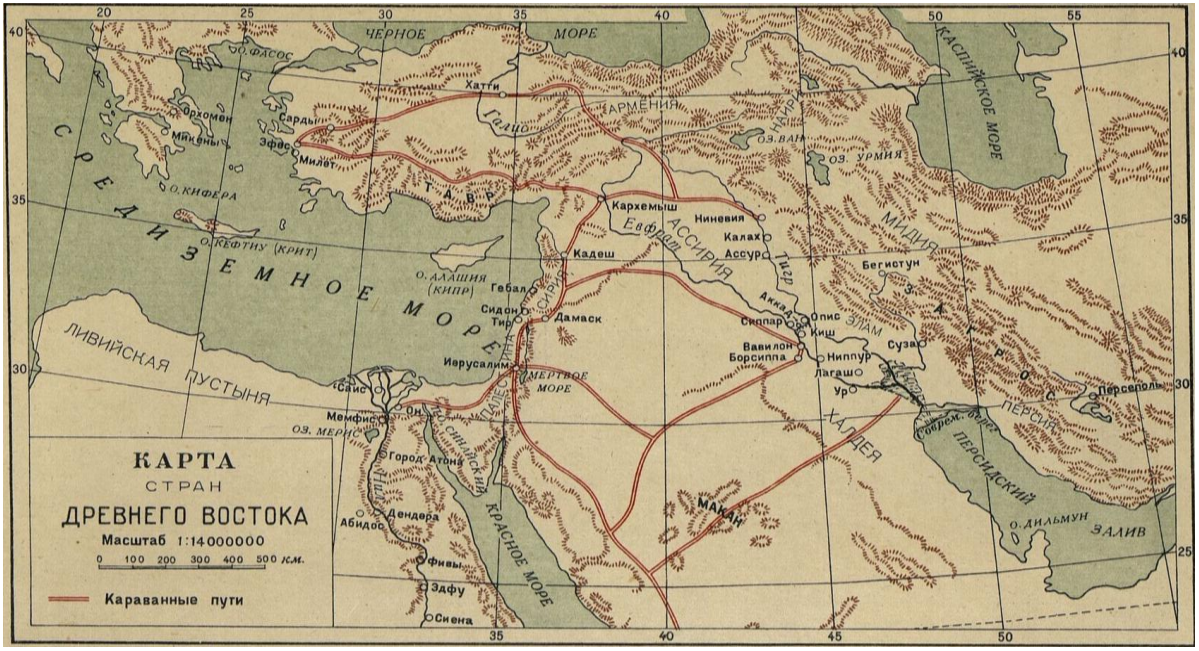

Mənbə: *Qədim tarix üzrə albom: müəllimlər üçün izahlı vəsait / red. A.K. Kondratyev. – Moskva: Dövlət tədris-pedaqoji nəşriyyatı, 1937*

Müəllif araşdırılan ərazinin Turan mənzərəsini Midiya və Susiana haqqında əlavələrlə daha da genişləndirir: **“Midiya, çox vaxt güman edildiyi kimi, yalnız Hind-Avropa qəbiləsi tərəfindən məskunlaşmayıb; əksinə, o dövrdə sakinlərin əksəriyyəti, indiki kimi, Turan qəbiləsinə mənsub idi. "Midiya" adı Turan sözüdür və "torpaq, ölkə" mənasını verir. «Təkcə bu faktın özü, digər müsbət dəlillərə müraciət etmədən belə, həmin ölkənin yerli əhalisinin qədim zamanlardan indiyədək həmişə tatar-fin tayfa birliyinə mənsub olduğunu sübut etməyə kifayətdir. Bununla belə, müəyyən bir dövrdən etibarən hakim, aristokrat təbəqə ari mənşəli olmuşdur. Və məhz bu Turan Midiyası yalnız çox sonralar müxtəlif müvəffəqiyyət dərəcələri ilə Zərdüşt dininin dualist təliminə qarşı mübarizəni dayandırmışdır”** (kursiv bizimdir).

Susiana sakinlərindən bəhs edən Lenorman qeyd edir ki, “cənuba doğru, Turanlılar Dəclənin sol sahilində, onun aşağı axarlarında Susiana əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edirdilər və uzun müddət onların dili orada dominant idi”.

Lenorman vurğulayır ki, Qərbi Asiyanın müxtəlif tayfalarının, ümumiyyətlə, Turanlıların özlərinin ortaq sərhədində yerləşən bu ölkənin əhalisi semitlər və hind-avropalılar (Sem və Ham tayfaları) da daxil olmaqla qarışıq idi, lakin **“Xaldeydəki Turanlılar [Turan mənşəli] zəncirin son halqasını təşkil edirdilər və Susiana Turanlıları ilə əlaqəli idilər”** (kursiv bizimdir).

Daha sonra müəllif Turan tayfalarını təsvir edərək yazır ki, onlar ari və semit dünyası arasında, yəni Midiya, Suziana və Xaldeydə qalmış, lakin «Turan kökünün eyni

qoluna mənsub olmamışlar». Bunun sübutu kimi isə onların dilləri arasındakı fərqlər göstərilir.

Xüsusilə, Lenormana görə: "Abidələri olduqca çox olan və əsas xüsusiyyətləri Vesterqaard, De Solsi və Norrisin tədqiqatları ilə müəyyən edilmiş Midiya dili qəti şəkildə türk dilidir. Oppertin əsərləri ilə açarı tapılan və bizim ona Xaldey adını verməyi təklif etdiyimiz Xaldey Turan xalqlarının dili, əksinə, Ural-Fin qrupunun dillərinə çox yaxın bir oxşarlıq təqdim edir; onun lüğət ehtiyatının əhəmiyyətli bir hissəsi və onun qrammatik formalarının əksəriyyəti xüsusilə fin dilinə bənzəyir". Tamamilə məlum olmayan Susian dilinə gəldikdə isə, onun məlum ola biləcəyi azsaylı məlumatlar bu dili ural-fin və dravid qrupları ilə əlaqələndirir.

Şumerlər (Şumerlər) və Akkadlılar haqqında müəllif aşağıdakıları yazır: “Sumerlərdə və Akkadlarda Turanlılarla Kuşitləri ayırd etmək asandır. Onların qarşılıqlı coğrafi mövqeyi bu fərqi müəyyən etmək üçün kifayətdir. Akkadlar daha cənubda yaşayırdılar; onlar dənizə çıxışa malik idilər və Babül-Məndəb boğazından Malabar sahillərinədək uzanan, Fars körfəzi və Hind okeanı sahillərini əhatə edən kuşit əhalisinin zəncirvari məskunlaşmasının davamını təşkil edirdilər. Tarixi həyatın başlanğıcı ilə birlikdə məhz həmin sahillərdə onlar dənizçiliyin ilk əsaslarını yaratmışdılar. Sumirlər isə əksinə, şimal mövqeləri ilə Turanlılara yaxınlaşdılar və ərazilərinin davamını təşkil etdilər. Lakin bu iki xalq Xaldey və Babilistanda ən çoxsaylı və ən vacib xalq idisə, oradakı əhalinin əsas bünövrəsini təşkil edirdilərsə, təkcə onlar deyildilər; digər xalqlar orada, hər yerdə, yavaş-yavaş onlarla qarışaraq, belə dəqiq müəyyən edilmiş bir bölgədə müstəsna yeri olmadan tapılırdı. Həm köçəri, həm də oturaq həyat sürən semitlər

orada daha çox sayda yaşayırdılar. Bunlar, ilk növbədə, assuriyalılar idi. Əsas rüşeymi Yaradılış kitabının müəllifinin yaddaşını qoruduğu dövrdə Sinaar torpağından gəlmiş və bəziləri, görünür, geridə qalaraq Şumirlər və Akkadlarla qarışmışdır. Bunlar həmçinin Ur şəhəri ətrafında yaşayan və İbrahim artıq doğulduğu zaman bu atanın çağırıldığı Harrana yerləşmək üçün oradan yola düşən Tarehitlər və ya Eber və Firanın nəsilləri idi. Nəhayət, Mesopotamiyanın şimal-qərb hissəsini, Şaboras və Fərat çayları arasındakı ərazini tutmuş Aram tayfasının çoxsaylı ailələri çox erkən dövrlərdə Babilə və ondan asılı olan ölkələrə köçüb məskunlaşmışdılar.

Müəllifə görə, məhz bir ərazidəki etnik qarışıqlıq Babil və Xaldey sivilizasiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Mixi yazının yaranmasına toxunan müəllif yazır ki, **"Turanlılar Babil və Aşşura mixi yazı adlanan unikal yazı sistemi gətirdilər; oradakı hər bir hərf paz və ya mismar şəklində olan cizgilər toplusundan ibarətdir. Oppertin əla tədqiqatı indi bu faktı təkzibolunmaz şəkildə təsdiqləyib... Buna görə də, Turan mənşəli mixi yazısı şumirlərin Babil sivilizasiyasına əsas töhfəsini təşkil edir"** (kursiv bizimdir).

Mixi yazısının yaradıcılarına toxunan Lenorman qeyd edir ki, "bu xalq tez-tez özünü ideoloji cəhətdən iki yazı ilə təyin edirdi: "dil" və "ox", bu yazılar, ilk növbədə və hər şeydən əvvəl, "dilində ox ucları şəklində işarələr, yəni paz şəkilli hərflər olan bir xalq" kimi açıq şəkildə xarakterizə edirdi? Şumirlər, Turanlar və ya Xaldeylilər bu yazı sistemini aşağı Dəclə sahillərində icad etdilər, yoxsa onu son köçlərindən əvvəl mövcud olduğu başqa bir ölkədən gətirdilər?"

Bu suala birbaşa cavab vermədən müəllif mixi yazısının mühüm işarələrini və onların ifadə etdiyi maddi əşyaların təsvirlərini təhlil edərək göstərir ki, bu yazının mənşəyi Xaldeyadan fərqli, daha şimalda yerləşən bir ölkəyə gedib çıxır. Həmin ölkənin flora və faunası da Xaldeyanın təbii aləmindən fərqlənirdi. Belə ki, “orada, məsələn, nə şir, nə də pişikkimilər fəsiləsinə mənsub yırtıcı heyvanlar məlum idi, həmçinin palma ağacları ümumiyyətlə mövcud deyildi”.

Turan etnik qrupunun nümayəndələrinin Xaldeydə nə qədər əvvəl peyda olduqları və "Şumirlərin bir qolu, yaxud Şimali Xaldeydəki Turanlılar... yaxud Xaldeylərin özündə başqa bir Turan tayfası"nın olub-olmadığı sualını aydınlaşdırmaq üçün o, qeyd edir ki, "bu Xaldeylilər ölkə əhalisinin hər iki böyük tərkib hissəsi üzərində bərabər təsirə malik idilər... onlar o vaxtdan etibarən həm ali hərbi, həm də kahinlik gücünə malik ali və savadlı kasta kimi qaldılar. Onlar nə Assuriyalılar kimi Sam irqinə, nə də Akkadlılar və ya Aşağı Fəratdakı Kuşitlər kimi Ham irqinə mənsub deyildilər, lakin onlar artıq İbrahimin dövründə, Ur artıq "Xaldeylilərin Uru" (Ur-Kasdim) adlandırıldığı zaman və hətta yəhudilərin törəyəcəyi semit qəbiləsi "Xaldeylilərə bitişik" mənasını verən Arfaksada adını almamışdan əvvəl Akkadlılar arasında məskunlaşmışdılar. Onların ilkin vətəni, klassik coğrafiyaşünasların Xaldeylilər (Chaldaei), Karduçi (Carduchi), Qorduai (Gorduaei) adları ilə adlandırdıqları şimal-şərqi Mesopotamiyanın dağları kimi görünür".

Və Turanlıların Xaldeydə mövcudluğunun uzun tarixini vurğulayaraq, bir nümunə gətirir.

"Britaniya Muzeyində ailə təşkilatı ilə bağlı bir neçə hissə var və bunlar iki mətndə - Xaldey-Turan və Assur-

Semit mətnlərində rast gəlinir. Bu iki mətnin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, Turan mətni orijinal, Assur tərcüməsi isə dilin ruhuna uyğun olmayan bir neçə ifadəni (solesizmi) asanlıqla ayırd etmək mümkündür."

Lenorman xüsusilə vurğulayır ki, Assuriya qəbiləsinin semitləri əvvəlcə Xaldey kuşitləri ilə qarışıq yaşamış və onların hakimiyyətindən qaçmaq üçün tarixi səhnəyə çıxmışlar. Onlar şimala köç etmiş və orada Assuriya şəhərlərini qurmuşlar. Bu, "müxtəlif mənşələrinə baxmayaraq, babillilər və assuriyalıların niyə eyni dil və mədəniyyətə sahib olduqlarını" izah edir. Üstəlik, Xaldey monarxlarının Aşşuru silah gücü ilə fəth etdiyi dövrə qədər, əslində, fərqli mənşələrinə baxmayaraq, Dəclə və Fərat çayları ilə yuyulan düzənliklərin bütün ərazisini işğal edən qarışıq tərkibli tək bir millətdən, Xaldey-Assuriya millətindən başqa bir şey deyildilər. Bu andan sonra böyük, çoxsaylı millət dəfələrlə iki çarlığa bölündü: Nineva və Babil həmişə eyni əsasa tabe olmurdu. Lakin o vaxtdan etibarən birliyə yenilməz bir səy nəzərə çarpırdı və əksər hallarda onun iki yarısı tək bir monarxın hakimiyyəti altında birləşdi. Lakin Xaldey-Assuriya padşahlarının uzun xəttində baş verən əsas dəyişikliklər, güclərinin ağırlıq mərkəzindəki dalğalanmalar nəticəsində yarandı, bəzən Babilə, bəzən Aşşura meyl etdilər. İndi yarandığı cənubdan şimala, indi şimaldan cənuba doğru hərəkət edən Mesopotamiya dövləti, bu dəyişikliklərə görə, bəzən Xaldey çarlığı, bəzən də Assuriya çarlığı adlanır. Lakin bu növbələşən çarlıqların kultu, adət-ənənələri, dili və ərazisi mahiyyət etibarilə dəyişməz olaraq qalır.

Xüsusilə də həmin və ya digər etnik qrupların bu ərazidəki sülalə hakimiyyəti tarixini vurğulayaq

Müəllifin Hiksosların tarixini necə təqdim etməsi maraqlıdır və bu baxımdan Lenormanın Hiksoslar və Hattilərlə bağlı mülahizələrinə "Misirlilər" bölməsində onlar haqqında təqdim olunanları da əlavə etmək yerinə düşərdi.

Bu bölmədə Lenorman Çobanlar (Hiksoslar) haqqında aşağıdakıları deyir: “...hərəkata rəhbərlik edən qəbilə, İbrahimin artıq Xanaan torpağında məskunlaşmış vəziyyətdə tapdığı Firon abidələrinin Ketaları, Müqəddəs Kitabdakı Getaylar idi”, yəni Hattilər.

Bundan əlavə, müəllif yazır ki, “İbrahim oraya çatanda Xanaanlar bu ölkədə çox qısa müddət qalmışdılar”.

O, həmçinin yazır ki, Çobanlar “xalqın Set tanrısı və ya Sutex tanrısı, Ketus tanrısı”na bir məbəd tikdiriblər və həmçinin “sülalənin sonuncu çarı Apopi adının yunan dilində Apofisə çevrilmiş əsl forması” və “bu, altmış bir il hökmranlıq edən Apofisdir, Manefon çıxarışlarından dəqiq dəlillərə görə, onun hakimiyyəti altında Yusif Misirə gəldi və ilk nazir təyin edildi...".

Misirin qonşularını qeyd edən müəllif yazır ki, şimal-şərqdə Misiri Suriyadan ayıran səhrada heroqlif mətnlərində Şazu (Şasu) adlanan köçəri bədəvi qəbiləsi yaşayırdı. Əsas qəbilələr və Misirə ən yaxın olanlar ərəb tarixçilərinin amalekitləri olan bibliyadakı amalekitlər idi, "lakin onların adı bəzən qəbilələr arasında Şazu adlandırılan Edomlulara və ya Edumlulara və Midyanlılara, ümumiyyətlə isə Ərəbistan səhrasının bütün köçəri qəbilələrinə də aid edilirdi. Fələstin tamamilə Xanaanların əlində idi, onlar Çobanların süqutundan bəri güclü bir monarxiya təşkil etməmişdilər, lakin parçalanma vəziyyətində idilər və Yeşua onları bir qədər sonra ibraniləri onların torpaqlarına gətirəndə bu vəziyyətdə tapdı."

"Müqəddəs Kitabda Aram ölkəsinin ümumi adı ilə göstərilən və Fərat sahillərinə qədər Xanaanlıların şimalındakı bölgələri işğal edən Suriya əhalisi, çayın o tayına uzanan və bütün Mesopotamiyanı (Naqarain) əhatə edən Rotennu və ya Retennu birliyinə mənsub idi. Lakin Rotennunun nə dəqiq müəyyən edilmiş ərazisi, nə də vahid bir qəbiləsi var idi. Onun əsasını Nineva və Babil şəhərləri ilə birlikdə Assur-Xaldeylilərin semit xalqı təşkil edirdi."

"Mesopotamiyanın şimal dağlarında Yafəs qəbiləsi olan Remenlər və ya Ermənilər yaşayırdı. Nəhayət, Rotennunun qərbində, Orontes vadisində, Fərat çayının sol sahili, Toros və dəniz arasındakı geniş ərazidə, həmişə ən cəsarətli və ən güclü olan **Xanaan qəbiləsi, kiçik bir hissəsi Xevron yaxınlığındakı Fələstində yaşayan Keta və ya Gittlər döyüşkən və nəhəng bir dövlət, güclü mərkəzləşdirilmiş bir monarxiya qurdular. Onlar hətta Süleymanın dövründə də orada yaşayırdılar, bu padşah onlarla ittifaqa girib onların padşahının qızı ilə evləndi"** (kursiv bizimdir). [Müəllifin adının yazılışında Qebron Xevron, adda isə Keta-Hatti deməkdir.]

"Sidon dövrü" fəslinin "Finikiya" bölməsində Lenorman, Xanaanların Misirdəki görünüşünü təsvir edərək yazır ki, "bəzi Xanaanlar, şübhəsiz ki, Fələstinin cənub sərhədlərindən kənara çıxdıqda və bəzi sami tayfalarını öz sıralarına cəlb etdikdə və onları izlədikdə, sərvəti və fövqəladə məhsuldarlığı həmişə Asiya fəthçilərinin acgöz istəklərini oyadan Misirə hücum etdilər." Lenorman, ərəb əfsanələrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, Hamın nəslindən olan ilk amaleklilər, yəni Xanaanlılar, Fələstini fəth etdikdən sonra "Misirə hücum etdilər və onun tam hökmdarlarına çevrildilər." O, daha sonra Çobanların (Hiksos) işğalını, bir neçə əsr ərzində Misirdə dövlətlərinin paytaxtı ola-

raq Deltadakı Avar (Avaris) şəhərini qurduqlarını qeyd edir. Kahin arxivlərinə istinad edən Manefona istinadən o, "Çobanlar Finikiyalılar, yəni Xanaanlar idi..." və "Misirin işğalında əsas rolun, hərəkət istiqamətinin Getaylılara [şimaldakılar Hatti idi] məxsus olduğunu və Çobanlar sülaləsinin padşahlarını təmin edən xalq olduğunu, əvvəlcə dağıdıcı olan fəthin sona çatdığı, məğlub olanların ali sivilizasiyasının təsirinə tabe olan fəthçilər Misir adətlərini qəbul etdikləri və liderlərini əsl fironlara çevirdikləri dövrdən bəri" inanır.

Və bundan əlavə, o yazır ki, "Nil sahillərində Çobanların hakimiyyəti, başlanğıcı Xanaanların Suriyada məskunlaşmasından çox qısa müddət sonra baş vermiş və **beş əsr davam etmişdir**" (kursiv bizimdir). O, daha sonra qeyd edir ki, Misirdə Hiksos hakimiyyətinin sonuna yaxın, "Çar Apofisin hakimiyyəti dövründə Yusif hökmdar oldu. Buna görə də, İbrahimin Misirə gəldiyi firon artıq məlum idi. Talmud və ərəb əfsanələrində deyildiyi kimi, çoban haqqında bəzən bir çox qiymətli xatirələrə və onlara etibar etmədən atılmayan möhkəm təməllərə rast gəlinir".

Və burada Lenorman Misirdə Hiksosların hakimiyyəti dövrü ilə bağlı çox vacib bir sual qaldırır.

Manefona görə, Hiksos sülaləsinin 15-ci sülalə olduğu və hakim 13-cü sülaləni (e.ə. 1803-1639 illər) və 14-cü sülaləni (e.ə. 1725-1650 illər) əvəz etdiyi ümumiyyətlə qəbul edilir və 15-ci Hiksos sülaləsinin hakimiyyəti təxminən bir əsr- e.ə. 1650-ci ildən 1550-ci ilə qədər (bütün tarixlər pravoslav ənənəsinə uyğun olaraq verilir) hesab olunur.

Misirdə Hiksosların hakimiyyəti dövrü ilə İbrahimin Misirə gəldiyi dövr və bunun fironun dövründə baş verdiyi, eləcə də Yusifin dövrü olub-olmadığı arasında yaranan uyğunsuzluq müəyyən aydınlaşdırmalar tələb edir.

2010-cu ildə Edfuda aparılan müasir arxeoloji kəşflər göstərdi ki, Hiksoslar kimi tanınan 15-ci firon sülaləsi artıq 13-cü sülalənin ortalarında mövcud idi və bunu Hiksos fironunun kartuşu olan qazıntı möhürləri sübut edir. Başqa sözlə, 13-cü sülalə bütün Misirə nəzarət etmirdi; Aşağı Misirin bir hissəsi Hiksosların nəzarəti altında idi. Bu, e.ə. 1800-cü ildən sonrakı ikinci yarıya, təxminən 1750-ci ilə aiddir. E.ə. 1725-ci ildən başlayaraq Aşağı Misirin bir hissəsinə hökmranlıq edən Misir fironlarının 14-cü sülaləsinə gəldikdə isə, hökmdarlar əsasən Xanaan adları daşıyırdılar. Bu, 13-cü, 14-cü və 15-ci sülalələrin hökmdarlarının etnik mənşəyinə görə fərqləndiyi və hakimiyyət baxımından bir-birinin ardınca getmədiyi, yəni zamanla üst-üstə düşərək paralel olaraq mövcud olduğu fərziyyəsinə gətirib çıxarır. Bu fərziyyə, e.ə. 1800-cü ildən bir müddət sonra Misir ərazisinə daha əvvəl və ehtimal ki, təkrarlanan Xanaan hökmranlığı qənaətinə gətirib çıxarır. Bu, Lenormanın baxış bucağıdır.

Bundan əlavə, İbrahimin Misirə gəliş vaxtı fironların 12-ci sülaləsinin dövrünə (təxminən e.ə. 1990-1800-cü illər) və həmçinin Yaradılış kitabının rəqəmlərinə istinad etsək, e.ə. 2090-cı ildən sonrakı bir yerə aiddir.

Əgər bəzi alimlərin təklif etdiyi kimi, Yusifin Misirdə Firon Apofisin (və ya digərlərində Firon I Sesostrisin) hakimiyyəti dövrünü də nəzərə alsaq, Lenormanın İbrahimin Misirə Çobanların (Hiksosların) fironluğu dövründə gəldiyi fərziyyəsi tamamilə məqbuldur, Yusifin hakimiyyətini bu dövrlə əlaqələndirən bəzi alimlərin təklifləri də eyni dərəcədə məqbuldur. **Lenormanın İbrahimin Misirə gəlişinin vaxtı ilə bağlı fikri ilə razılaşsaq da, Misir fironunun baş məmuru Yusifi bu dövrlə əlaqələndirmək barədə şübhələrimizi ifadə edirik və inanırıq ki, bu hadi-**

sələr bir neçə nəsil sonra, yəni Musanın yəhudilərlə Misirdən çıxması dövrünə daha yaxın baş verə bilərdi.

Lenorman başqa bir vacib detalı qeyd edir ki, “Misirin itaət etdiyi Gith mənşəli fironlar Suriyada heç bir xüsusi səlahiyyətə malik deyildilər; onlar özlərini yalnız Mizraim ölkəsinə birbaşa bitişik müəyyən torpaqlar, məsələn, kiçik Gerar çarlığı üzərində hakimiyyətləri ilə məhdudlaşdırırdılar”.

Müəllif qeyd edir ki, Kedorlaomer fəthlərinə başlayanda "Misir monarxı onu dayandırmaq üçün heç bir addım atmadı və Qorreanlılara və ya Pentapolis sakinlərinə kömək etməyə hazır idi". O, həmçinin Xetlilərin (Hatti) Xanaanların siyasi və hərbi üstünlüyündəki xüsusi rolunu vurğulayır.

Lenormanın Misirin 12-ci sülaləsindən əvvəl Fələstinin Xanaanlardan əvvəlki sakinləri kimi təsvir etdiyi Sati qəbilələrinin təfsirini də nəzərdən keçirməyə dəyər. Rəy verilən «A manual of the Ancient History of the East» («Şərqin Qədim Tarixinə dair Vəsait») kitabında, eləcə də "Les Origines de l'Histoire" adlı başqa bir əsərində müəllif, Xanaanların gəlişindən əvvəl Fələstində və ətraf torpaqlarda yaşayan xalq qruplarını ifadə etmək üçün Sati terminindən istifadə edir və onların qəbilələrinin çoxu semit dilli idi. Onun fikrincə, xanaanlardan əvvəlki bu əhali, xannanlılarla müqayisədə fərqli bir dilə, çox güman ki, qeyri-semit dilinə və fərqli dini və mədəni ənənələrə malik idi.

Sati haqqında şərhlərimiz.

Lenormanın Satiləri ilə qədim Assuriya və Babil mənbələrində Xanaan, Suriya-Mesopotamiya bölgəsi və Şimali Ərəbistan arasında gəzib dolaşan bir xalq

kimi qeyd olunan Sutii və ya Sutuları arasında əlaqə varmı?

"Sutu" (Sutium) adı həm Şumer, həm də Akkad mətnlərində tanınırdı və vaxtaşırı kənd təsərrüfatı cəmiyyətlərinə nüfuz edən köçəri fəthçiləri ifadə edirdi. Sutu adı Adəm və Həvvanın (Sir/Şet) üçüncü oğlu olan əfsanəvi əcdad Sutudan götürülmüşdür və Müqəddəs Kitaba görə, Sutium Nuhun nəvəsi Hamın dördüncü oğlunun nəsilləri idi (Yaradılış 10:6, 16).

Öz növbəmizdə vurğulayırıq ki, Levantın erkən tarixi və qədim etnik qrupların kimliyi problemi həm maraqlı, həm də mürəkkəb bir məsələdir. Qeyd edirik ki, Sati tayfaları Misir mənbələrində aşağıdakı kimi təmsil olunur: Sati tayfaları (və ya Şasu, bəzən Misir transliterasiyasında Sʒsw) Misir mətnlərində indiki Fələstin, İordaniya və Cənubi Suriya əraziləri də daxil olmaqla, cənub və şərqi Levantdan köçəri və ya yarımköçəri tayfalar kimi qeyd olunur. Onlar Orta çarlığın sonlarından, xüsusən də 18-ci sülalənin mənbələrində (məsələn, III Tutmosun yazılarında) xatırlanır. Misirlilər onları "Retenu ölkələrində" (Xanaan, Suriya) köçəri kimi təsvir edirdilər.

Sutu tayfaları haqqında aşağıdakılar məlumdur:

Sutu (və ya Sutii, Sutu) Mesopotamiyada (Akkad və Şumer-Akkad dövrlərinə aid mənbələrdə) istifadə edilən semito-akkad terminidir. Sutular, xüsusən də Fərat çayı ilə Aralıq dənizi sahilləri arasındakı ərazilərdə, Siro-Mesopotamiya bölgəsində yaşayan köçəri tayfalar kimi təsvir edilmişdir. Onlar həmçinin mətnlərdə məskunlaşmış yaşayış məntəqələrinə basqın etməyə meylli köçərilər kimi təsvir olunurlar.

Sati Sutu ilə eyniləşdirilə bilərmi?

Bir sıra **tədqiqatçılar Sati və Sutu adlarının oxşar və ya hətta eyni etnik qruplar üçün fərqli adlar ola biləcəyini və bu adların şərqi Levantda yaşayan köçəri tayfaları əks etdirdiyini irəli sürürlər**. Bunun səbəbləri var, yəni:

- **Funksiyaların və həyat tərzinin oxşarlığı:** köçərilik, basqınlar, səhra və ya yarımsəhra ərazilərində həyat.
- **Coğrafi yaxınlıq:** hər iki qəbilə Suriya, Fələstin və İordaniyanı əhatə edən bölgələrdə qeyd olunur.
- **Misir və Mesopotamiya ilə əlaqələr**: hər iki qrup böyük sivilizasiyaların sənədlərində qeydə alınıb və bu da müqayisəni mümkün edir.

Lakin:

- Misirlilər və Mesopotamiyalılar fərqli terminlərdən istifadə edirdilər və Sutunun semit təbiətini açıq şəkildə təsdiqləyən semit dili, semit mənşəyi və ya sübut edilmiş heykəltəraşlıq və relyef təsvirləri ilə bağlı birbaşa dəlil olmadığı kimi, hələlik kimliyə dair birbaşa dəlil yoxdur.
- Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, "Sati" Misir mənşəli bir termindir, "Sutu" isə Akkad mənşəlidir.

Beləliklə**, Sati adının Mesopotamiyada Sutu adlanan eyni köçəri qruplar üçün yerli və ya Misir təyinat forması ola biləcəyini fərz etmək tamamilə ağlabatandır.** Lakin bu, mütləq eyniləşdirmə deyil, əksinə mədəni və etnik qohumluğa və ya üst-üstə düşməyə imkan verən çox ağlabatan bir **fərziyyədir.**

Messopotamiyada Sutu, Misirdə Sati eyni etnik qrupdur? Bizim fikrimizcə, Sutular, Satilər kimi, semit xalqı deyildilər. Və bu baxış bucağı bir çox tədqiqatçı tərəfindən paylaşılır. Beləliklə, **K.A.Kitchenin Xanaandakı Misir hərbi yürüşlərinin geniş təhlilini özündə əks et-**

dirən “Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II” (1982), **("Fironun qələbəsi: II Ramzesin həyatı və dövrləri" (1982))** əsərində müəllif Şasuları Cənubi Fələstində köçərilər kimi qeyd edir, onları Edomitlərin və Midyanlıların mümkün əcdadları kimi qeyd edir və həmçinin semit köçəri tayfaları ilə əlaqə təklif edir. Mətndən sitat gətiririk: "The Shasu of Yhw and their desert-based lifestyle strongly resemble the Sutu of the Akkadian records" ("Yhv Şasuları və onların səhra əsaslı həyat tərzi Akkad mənbələrində qeyd olunan Sutu tayfalarına çox bənzəyir" (səh. 92)).

Vilyam F.Olbraytın "Fələstin Arxeologiyası" (1949) adlı tədqiqatında (William F. Albright – “The Archaeology of Palestine” (1949)), Müqəddəs Kitab arxeologiyasının banilərindən biri olan Olbrayt, Şasu və Sutilər də daxil olmaqla, xanaan və xanaandan əvvəlki tayfalar arasındakı paralelləri araşdırmışdır. Tədqiqatdan sitat gətiririk: “It seems likely that the Shasu of Egyptian texts were akin to the Sutu mentioned in Mesopotamian sources — semi-nomadic and aggressive desert dwellers”. ("Görünür, Misir mətnlərində qeyd olunan Şasular Mesopotamiya mənbələrində adı çəkilən Sutu tayfafalarına oxşar olmuş, yarı köçəri və aqressiv səhra sakinləri olmuşlar.").

Donald B. Redfordun "Qədim dövrlərdə Misir, Xanaan və İsrail" (1992) **(Donald B. Redford – “Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times” (1992),** adlı başqa bir tədqiqatına istinad edək. Müəllif Misir inzibati sənədlərinin (papiruslar da daxil olmaqla) tədqiqatına əsaslanaraq göstərir ki, **Fələstinin bəzi bölgələrində Xanaanlılar deyil, Sati qəbilələri həqiqətən dominant idi.**

Verilən məlumatlar mənbələrə əsasən nəticə çıxarmağa imkan verir:

Şasu (Sati) və Sutu (Sutu) terminləri fərqli sivilizasiyalar tərəfindən müşahidə edilən eyni və ya ən azı mədəniyyət və həyat tərzi baxımından çox oxşar köçəri qruplara aid ola bilər. Birbaşa eyniləşdirmə hipoteza olaraq qalır, lakin onların **sosial, coğrafi və mədəni oxşarlıqları bu fərziyyəni ağlabatan edir.**

Eyni zamanda, miqrasiyalar və birgəyaşayış səbəbindən Sutu xalqının sonradan qarışıq Turan-Semit və qismən Hind-Avropa etnik formalaşmasının mümkünlüyünü də istisna etmirik. Bu anlayış görkəmli alim və ixtiraçı Fessendenin «The Deluged Civilization of the Caucasus Isthmus» ("Qafqaz Bərzəxinin Su altında qalmış Sivilizasiyası") əsərində qədim hetləri birmənalı şəkildə "Sutu" kimi tanınan tayfalarla eyniləşdirən fikrini tamamilə məqbul və haqlı edir.

Fessenden belə hesab edirdi ki:

- Hattilər "Ab-Ur" (günəşə və atəşpərəstlər) qəbiləsinə mənsub idilər.
- Onlar Cənubi Qafqazdan Fərat çayı vadisinə köç etdilər.
- Daha sonra onlar Ərəbistana köçdülər və orada **Suti** kimi tanınırdılar.
- Daha sonra şimala köç edən bu qruplar Hiksos və Xetlilər kimi tanınmağa başladılar və təsirlərini bütün Erməni Yaylasına yaydılar.
- Daha sonra onlar Şərqi Qafqaza və Qara dənizin şimal sahillərinə qayıtdılar və burada yeni İskit-Saklar adını aldılar.

Bu baxış xüsusilə öz dövrünün görkəmli misirşünas Ser Uilyam Flinders Petri (W.Flinders Petrie) və məşhur assurioloq Albert Tobias Kley (Albert Tobias Clay) kimi nüfuzlu tədqiqatçıları tərəfindən dəstəkləndiyi faktı ilə vur-

ğulanır. Bu cür mütəxəssislərin dəstəyi ilə Fessendenin fərziyyəsi o dövrün akademik dairələrində ciddi və əsaslandırılmış olaraq qəbul edilirdi.

Bu nəzəriyyə maraqlıdır, çünki o, qədim Yaxın Şərq və Qafqazın müxtəlif, ilk baxışdan fərqli qruplarını bir-birinə bağlayır və onların qarşılıqlı əlaqəsini ardıcıl miqrasiyalar və mədəni transformasiyalar vasitəsilə izləyir.

Və bu bölmənin sonunda, gəlin "Sutiya" terminin Amoritlərlə əlaqəsinə diqqət yetirək.

"Sutii" və ya "Sutu" kimi tanınan xalq qədim Mesopotamiya mixi yazı mənbələrində (Assuriya, Babil), əsasən Xanaan, Suriya-Mesopotamiya bölgəsi və Şimali Ərəbistan arasında köçəri tayfalar kimi qeyd olunur. "Sutu" (Sutû, Sutium) termini Şumer və Akkad mətnlərində vaxtaşırı oturaq kənd təsərrüfatı cəmiyyətlərinə nüfuz edən köçəri fəthçiləri və ya quldurları ifadə edirdi.

Bəzi müəlliflər «Sutu»nun amorluların (amoreylərin) özünüadlandırması olduğunu hesab etmişlər və bu fərziyyəyə Yaxın Şərqin qədim tarixi ilə məşğul olan bir sıra tarixçilərin əsərlərində rast gəlinir. Amorlular təxminən e.ə. III minilliyin sonlarından II minilliyin ortalarına qədər Şimali Suriyadan cənubi Mesopotamiyaya qədər ərazidə geniş yayılmışdılar. **Öz-özünə təyin edilməsi və ya "Sutu" etnonimi amorluların, yaxud qonşu və ya əlaqəli qrupların daxili etnik və ya qəbilə kimliyini əks etdirə bilər.**

Əfsanəvi şəcərə və onların Bibliyadakı əcdadlarla eyniləşdirilməsinə əsaslanaraq, vurğulayırıq ki, Müqəddəs Kitabda həqiqətən də amorlular Xanaananın nəsilləri kimi qeyd olunur (Yaradılış 10:15-16), onlar da öz növbəsində Hamın oğlu və Nuhun nəvəsi idi. Sutunun Adəm və Həvvanın üçüncü oğlu Set (Şet) ilə eyniləşdirilməsinə gəldikdə isə, bu iddia daha çox onların qədimliyini və mən-

şəyini izah etmək üçün mifoloji-əfsanəvi cəhd kimi görünür. Həqiqət budur ki, Yaxın Şərq ədəbiyyatında qədim şəcərələr çox vaxt mifo-siyasi və mədəni xarakter daşıyırdı və faktiki etnik qohumluqdan daha çox ideoloji və ya dini motivləri əks etdirirdi.

Əgər biz Amorluların etnik mənşəyindən çıxış etsək və Amorluların Semit-Turan-Hind-Avropa sintezini qəbul etsək, onda vurğulayırıq ki, Amorluların (və ya Sutunun) mütləq Semit kimliyi tam sübut olunmayıb, baxmayaraq ki, onun standart olaraq qəbul edildiyi güman edilir.

Eyni zamanda, müasir tədqiqatlar (linqvistik, arxeoloji, DNT analizi) göstərir ki, qədim Yaxın Şərq xalqları çox vaxt müxtəlif etnolinqvistik qruplar (hatti, semit, avropadan əvvəlki, turan, hurri və başqaları) arasında mürəkkəb və təkrarlanan qarşılıqlı təsirlər nəticəsində formalaşmışdır.

Beləliklə, Amorluların (Sutu) qarışıq (semit-turan-hind-avropa) mənşəli olması fərziyyəsi tamamilə məqbul və inandırıcı görünür. Bir daha qeyd edirik ki, onların "təmiz" semit təbiətini birmənalı şəkildə təsdiqləyən aydın heykəltəraşlıq və ya relyef təsvirlərinin olmaması da onların "təmiz" semitlər kimi təsnif edilməsinin birmənalılığını haqlı olaraq şübhə altına alır.

Lenormanın tədqiqatlarından göründüyü kimi, Şərqi semitlərin (məsələn, akkadlılar və onların arxaik əcdadları) Turan mənşəli dillərdə və ya ləhcələrdə danışdıqları və ya Turan dilindən təsirləndikləri fikri diqqətəlayiqdir. Həqiqətən də, akkad dili, xüsusən də onun erkən formaları, təkcə semit quruluşuna deyil, həm də Turan mənşəli, eləcə də təbiətcə qeyri-semit olan (aqlütinativ və turan paralelli) Şumer dilinin təsirinə malikdir.

Digər tərəfdən, qərbi Hamit tayfalarının Turan köçəriləri ("Ta-Mu" adlanır) ilə qarışması fərziyyəsi, o zamanlar Amorilərin, Xanaanlıların və erkən yəhudilərin əcdadları ola bilərdi, bu gün qədim dünya tarixçiləri və etnoloqlar arasında fəal şəkildə müzakirə olunan bir fikirdir.

Buna görə də, bizim fikrimizcə, Amorlular (Sutiyalılar) həqiqətən də sırf semit xalqı hesab edilə bilməz. Çox güman ki, onlar ya Turan mənşəli bir xalq, ya da müxtəlif mədəni və etnik ənənələrin elementlərini – Turan, Semit, Hind-Avropa və digərlərini özündə birləşdirən mürəkkəb polietnik qrup idilər.

Sonda, F.Lenormanın diqqətəlayiq tədqiqatından əldə edilən məlumatların sadələşdirilmiş diaqramını təqdim edirik.

Lenorman sxemi

1. Babilistan və Mesopotamiyada Kuşit hakimiyyəti.

2. Berosa görə, Yafəs nəslindən olan arilər tərəfindən hakimiyyətin dəyişdirilməsi – mənşəcə **midiyalılar** (e.ə. 2500-cü il). Onlar 224 il hakimiyyətdə olmuşlar.

3. Turanlıların hakimiyyət dəyişikliyi (e.ə. 2300-2100 illər), onların fikrincə, Elam və ya Susianadan olan Xodorlaqomer (Xedorlaomer) və Xedorlaomerə onun vassalları (Xaldey çarı Amrafel, Aşşurdan Elasear çarı Ariax və xalqların çarı Tarqal (qədim Turan ləhcələrində Turqal, Tur-qal və ya "Böyük Lider") müşayiət edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Turqal çarı xalqları mənşəcə skif və ya Turan mənşəli idilər. Berosa görə üçüncü sülalə Elam idi ki, bu da sübut edilmişdir. Assurbanipal iki kitabədə Elam çarı Kedornakuita Babilistanı fəth etdikdən və tanrıların heykəllərini öz yerlərinə qaytardıqdan 1635 il sonra Ssusanı ələ keçirdiyini deyir. Bu, e.ə. 660-cı ildə baş vermişdir. Elamit sülaləsi, yəni elamlılar sülaləsi e.ə. 2295-ci ildə baş vermişdir.

4. Yeni sülalə – Beroz görə Xaldey sülaləsi, e.ə. 2017-ci ildə, Tiqlatras-lasarın Ssusanı ələ keçirdikdən sonra məbədi inşa etdikdən 701 il sonra, yəni e.ə. 1100-cü ildə yenilədiyini bildirdiyi məbədi tikən İsmidağanın sülaləsidir. İsmidağanın kitabələrindən əldə edilən xronoloji məlumatlar göstərir ki, onun hakimiyyəti e.ə. 1800-cü ilə, yəni Misirdə Çobanların hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir və Xaldey sülaləsinin süqutu e.ə. 1559-cu ilə təsadüf edir.

5. Əlavə məlumat

1. E.ə. XXII əsrdə Akkad çarlığının Qutilər tərəfindən dağıdılması və e.ə. XXII əsrdən etiba-

rən Akkad hökmdarlarını devirən Qutilərin hakimiyyəti.

2. **E.ə. XXII əsr. Elam basqını və dövlətin süqutu.**
3. **E.ə. XX-XVI əsrlər Hammurapi sülaləsinin amorluları və Babilistanın inkişafı.**
4. **E.ə. XVI əsr. Xetlilər və Kassitlər tərəfindən Babilistanın məğlub edilməsi.**
5. **E.ə. XVI–XI əsrlər – Xusitlər və amorilər. Amorilərin başçısı Şamşi-Adad.**
6. **E. ə. XVI-XI əsrlər. Kassit dövrü.**

Kassitlər e.ə. 1595-ci ildə hetlərin Babilə yürüşündən sonra bu şəhəri ələ keçirdilər. Onların hakimiyyəti təxminən 400 il davam etdi. Buradan belə bir ehtimal irəli sürmək olar ki, hetlər kassitlərin Babildə hakimiyyətə gəlməsinə yardım etmişlər. Təsadüfi deyil ki, tanınmış tarixçi A.A. Nemirovski yazırdı: "Kassitlər — e.ə. II–I minilliklərdə Qədim Ön Asiyada yaşamış hind-avropa mənşəli olmayan etnosdur (akkadca "kassu", yunanca "Κοσσαιοι"). Onların özünüadı olan "kas" etnotoponimik "kas(p)" əsası, yəni kaspilərlə əlaqələndirilir". E.ə. XVIII əsrin ortalarında onlar Zaqros dağlarını keçərək Mesopotamiyaya soxuldular. Onların bir hissəsi Zaqrosda məskunlaşdı, digər hissəsi isə Qandaşın rəhbərliyi altında təxminən e.ə. 1742-ci ildə Babiloniyaya daxil olaraq Fərat çayı sahillərində məskən saldı və Babiloniya ilə Orta Fərat hökmdarlığı olan Hama arasında bir knyazlıq yaratdı.

2. William Wright “The Empire of the Hittites”

Uilyam Rayt "Hetlilərin İmperiyası"

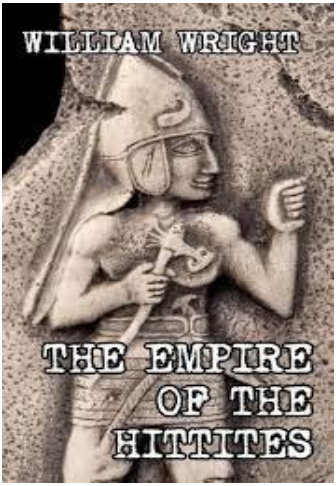

Gəlin **məşhur alim və ilahiyyat doktoru Uilyam Raytın "Hetlilərin İmperiyası" (William Wright, B.A., D.D "The Empire of the Hittites”, James Nisbet & Co, 1884) adlı əsərindəki tədqiqatına nəzər salaq.**

Sözügedən tədqiqatın ingilis dilindəki xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif professor A. H. Seys tərəfindən Hett yazılarının deşifrəsinə, polkovnik ser H.Uilsona (H.Wilson) və kapitan Konder (Conder) tərəfindən Hettlərin xəritəsinə, eləcə də cənab U.Raylends (U.Rylands) tərəfindən redaktə edilmiş Hett yazılarının tam dəstinə əsaslanır.

Het dövlətinin əhəmiyyətindən danışan Rayt qeyd edir ki, "Het imperiyasının miqyasını Müqəddəs Kitabda və yazılarda qeyd olunan yerli Het adlarının sayına və Het yazılarının və heykəllərinin səpələndiyi geniş əraziyə əsasən ölçmək olar". Yazılarda rast gəlinən bu qədər çox

sayda Het adının əhəmiyyətini vurğulayan Rayt qeyd edir ki, hətta Keyt Constonun müasir 500 səhifədən çox olan "Fiziki coğrafiya" əsərində belə Böyük Britaniya və İrlandiyada qeyd olunan yerlər üçün yalnız 72 yazı sadalanır, "Misir və Aşşur yazıları, nisbətən az və parçalanmış, bir çoxu hələ də oxunmamış, Het imperiyasında iki dəfə çox yer adlarını bizim üçün qoruyub saxlayıb..."

Müəllif qeyd edir ki, Müqəddəs Kitabda ilk dəfə Xetlilərlə Fələstinin cənubunda, Misirdən Yerusəlimə gedən əsas yolda, Xevronda rastlaşırıq. "Onlar bu yerin qanuni sahibləri kimi tanınırdılar və qüdrətli İbrahim onlardan sərhədləri və mülkiyyət hüququnu müəyyən edərək, qiyməti olaraq dörd yüz şekel gümüş ölçərək dəfn yerini satın aldı". Müəllifin birmənalı fikrinə görə, Xetlilər təkcə ticarət xalqı deyildilər (ilk qeydə alınmış ticarət əməliyyatında iştirak edirdilər), "həm də torpaq sahibləri idilər". **Şübhəsiz ki, bu, Xetlilərin Fələstində yaşamasının sübutudur,** baxmayaraq ki, "dörd əsr sonra Anak oğullarının Xevrona sahib olduqlarını və Xetlilərin şübhəsiz ki, sürgün edildiyi dağlarda yaşadıqlarını tapmaq üçün kəşfiyyatçılar göndərildi...". Və bu ifadədə mötərizədəki bir qeyd də var idi ki, "Xevron Zoandan [Misirdəki Tanaisdən] yeddi il əvvəl tikilmişdir."

Raytın yazdığı kimi, "Saylar Kitabında həmişə yersiz görünən bu təcrid olunmuş və müstəqil cümlə indi diqqət mərkəzinə gəlir və uzun müddətdir itirilmiş bir hekayənin ayrı-ayrı fraqmentlərini bir-birinə bağlamağımıza kömək edir."

Məsələ burasındadır ki, Zoan [Tanais] Misirin hiksos işğalçılarının paytaxtı idi və Luvrda saxlanılan bir yazı hiksos sülalələrindən birinin het olduğunu sübut etdiyindən (Misir sərhədlərindəki het saraylarının dağıdılması), hetlə-

rin bir vaxtlar bu bölgənin oturaq xalqı olduqları ortaya çıxır.

Rayt, məşhur misirşünas **Bruqşa** istinadən sonuncunun fikirlərini sitat gətirir: "Bu sonuncu xalqın bu dövrdə xatırlanması olduqca diqqətəlayiqdir, çünki bu, Xetlilərin bu dövrdə Misir yaxınlığında məskunlaşdıqlarını göstərir. Əslində, İbrahimin dövründə Xetlilər Amorlular (Amoreylər) arasında, Xevron ətrafındakı təpələrin birində məskunlaşmışdılar." Beləliklə, müəllifin anladığımız kimi, "Xetlilər şimaldan Misirə hücum etdikdə, onlar münbit Mamre düzənliyini işğal etdilər və paytaxtları Zoanı qurmaq üçün Misirdə kifayət qədər dayaq nöqtəsi əldə etməzdən yeddi il əvvəl Xevronu tikdilər."Və bu, “Şimali Suriyada mərkəzi güc olan Xetlilərin yeganə forpostu deyildi, Misir taxtını ələ keçirdikdən sonra, isə onlar Misir sərhədlərinə qədər cənubi Fələstinin hər yerində sərbəst şəkildə məskunlaşıb şəhərləri işğal edə bildilər”.

Misirdən qovulduqdan sonra, e.ə. III əsr Misir tarixçisi **Manefonun** iddiasına görə, **hettlər** Yerusəlimə köç etmişlər. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, bu fikir sonuncunun ifadəsi ilə desək, “**Yezekiel kitabındakı qaranlıq məsələlərdən birinə işıq salır...**”. Həmin hissədə qeyd olunur ki, “**Yezekiel** və yəhudilərin zadəgan təbəqəsi əsir aparılmış, aşağı təbəqədən olan yəhudilər isə Yerusəlimdə qalmışdılar. Onlar hesab edirdilər ki, müqəddəs şəhərin sakinləri olduqlarına görə sürgündə olan qardaşlarından daha nüfuzlu və Allaha daha yaxın insanlardırlar”.

Rayt yazır ki, Bibliyadakı peyğəmbər-kahin vasitəsilə Yerusəlim sakinlərinin iddialarına ünvanlanmış, şəhərin het mənşəyinə əsaslanan belə bir məzəmmət ifadə olunur: **“Rəbb Allah Yerusəlimə belə deyir: sənin mənşəyin və doğulduğun yer Xanaan torpağındandır; atan**

Amorlu, anan isə Het qızı idi". Müəllifin fikrincə, bu, **"burada Yerusəlimin het mənşəyi və hetlər tərəfindən məskunlaşdırılması nəzərdə tutulduğuna heç bir şübhə yeri qoymur"** (kursiv bizimdir).

Müqəddəs Yazıya edilən daha bir qeyri-müəyyən və təsadüfi istinad Het coğrafiyası haqqında təsəvvür formalaşdırmağa kömək etmiş və Raytın elmi araşdırmaları zamanı öz izahını tapmışdır. Söhbət ondan gedir ki, "Hakimlər" kitabında (i.26) qeyd edilir: Yusif övladlarına Vefili və ya Luzu təslim edən şəxs "Hetlər ölkəsinə gəldi, bir şəhər saldı və ona Luz adını verdi". Müəllif yazır ki, xəyanətkar, təbii olaraq, təhlükəsizliyi naminə orada yaşayanların onu Xanaanlıların qisasından qoruya biləcəyi yerə qaçmışdı. Raytın qeyd etdiyinə görə, kapitan Konder bu yeni Luzun xarabalıqlarını qədim Kesariya Filippovaya yaxın yerləşən Banias yaxınlığındakı Luyeizə ilə eyniləşdirmişdir. Bu isə o deməkdir ki, Hakimlər dövründə hetlər Merom gölü yaxınlığındakı münbit Ard-əl-Hule bölgəsini tutmuşdular.

Hetlərin geniş coğrafiyası ilə bağlı verilən mülahizələr "Merom döyüşündə Het legionlarının və döyüş arabalarının mövcudluğunu izah edir, necə ki, Hetlərin Cənubi Fələstində və Yerusəlimdə olması əvvəllər Het padşahı Kadeşin Megiddo döyüşündə aparıcı rolu oynadığını izah edir".

Müəllif **Konderə** istinad edərək cənubda het mənşəli çoxsaylı ad və toponimləri göstərir: Tell-Xetta, eləcə də Filiştiyada yerləşən Xatta və Liddanın üzərindəki Kerr-Xatta, həmçinin Mübarəkliklər dağı ətəyində yerləşən Xattin.

Müəllif, Hetlərin coğrafiyasına işıq salan və son [kitabın yazılışı zamanı] aparılan tədqiqatlar sayəsində aydınlaşan başqa bir vacib nümunə verir.

“Davud əhalinin saya alınması üçün Yoabı və sərkərdələri göndərdikdə”, “onlar Gileada və Taxtim-Hodşi torpağına gəldilər”. “Septuaqinta” bu parçanı “Gileaddan Hetlərin Kadeş torpağına” kimi tərcümə etmişdir, halbuki təsdiqlənmiş versiyanın tərcüməçiləri sadəcə “Taxtim-Hodşi” şəklində transliterasiya etmişdilər. Lakin ən yaxşı yəhudi əlyazmalarının diqqətli araşdırılması göstərdi ki, “Septuaqinta”nın oxunuşu doğru olmuş və söhbət Oront çayı üzərində yerləşən, Het imperiyasının cənub paytaxtı olan Het Kadeşindən gedirdi.

İlahi hökmə əsasən, “Hetlər ölkəsinin” coğrafi təsviri — **“bu səhradan və Livandan başlayaraq böyük Fərat çayına qədər, bütün Hetlər torpağı”** — sonralar İsrail övladlarına verilməli idi; bu, Yeşuaya ünvanlanmış ilahi müraciətdə ifadə olunurdu. Yeşuaya müraciətdə belə deyilirdi.

Təsadüfi deyil ki, Xetlərin hakimiyyəti illərində müasir Misir yazılarında onları "böyük xalq" və ya "böyük ölkə" adlandırırdılar, çünki 19-cu sülalənin əvvəlində Xetin hakimiyyəti ətrafdakı bütün xalqlara şamil edilmişdi və bu yazılarda təkcə Xet padşahlarının adları qeyd olunmurdu, həm də onların tanrılarından bəhs olunurdu. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Assuriya və Misir yazılarında Het şəhər adlarının qeyri-adi sayı "professor Seysə təxminən 300 adın siyahısını tərtib etməyə imkan verdi. Onların arasında II Ramses ilə Het çarı Hetasir arasında böyük döyüşün baş verdiyi Orontesdə Hama... və Kadeşi, şimal paytaxtı Fəratda Karkemişi... və Hələb, Dafne və Petoru... tanıyırıq.

Bundan əlavə, Het adları ilə birlikdə təqdim edilən və "şimal Suriya və Kiçik Asiya boyunca geniş yayılmış" müttəfiq ölkələrin və şəhərlərin, bölgələrin və asılı ərazilərin adları da var. Müəllif qeyd edir ki, "II Ramseslə müharibədə Het çarı Hetasir, bir vaxtlar Troya müharibəsində Eneylə silahdaş olan dardaniyalılara və troyalılara komandanlıq edirdi".

Rayt, professor **Seysə** istinadən, "Kiçik Asiyadan olan materiallardan istifadə edərək Pasxa Salnaməsinin" qeyd etdiyi kimi, "Dardanlıların Hetin və ya hettlərin oğulları idi. Troasdakı İlium və Pedas şəhərlərindən döyüşçülər Kadeş döyüşündə iştirak edirdilər; Kiçik Asiyanın şimal-qərbindən miziyalılar və şimal-şərqdən kolxiyalılar var idi. Arvad (Aradus) və Kiprdən ada sakinləri, eləcə də Mesopotamiyadan olan insanlar, Hələb, Petor və Karkemiş vətəndaşları var idi. Suriyalılar və onların Finikiyalı müttəfiqləri də var idi**. Fələstindəki Megiddo da olduğu kimi, Orontdakı Kadeşdə də Het çarı ətrafdakı bütün xalqları ya təbəə, ya da müttəfiq kimi öz əmri altında saxlayırdı"** (kursiv bizimdir).

Hett mədəniyyəti və yazısı, ədəbiyyatı, incəsənəti və dini mövzularına toxunan Rayt yazır ki, "alimlər uzun müddətdir ki, Kiçik Asiyanın müxtəlif bölgələrində mövcud olan və nə yunan, nə də finikiyalı əlifbaların sayından çaşqınlıq içindədirlər..." Xüsusilə, o, fərqli "Likiya, Kariya, Kappadokiya, Frigiya və Panfiliya" əlifbalarından bəhs edir (buraya Lidiya, Misiya və Kilikiya əlifbaları da daxildir). Müəllifin qeyd etdiyi kimi, tədqiqatlar göstərir ki, Kipr heca yazısı da daxil olmaqla bütün əlifbaların qədim mənşəli ortaq bir kökü var və bu kök "Kiçik Asiyaya yayılmışdır". Fərqli dövrlərdə müxtəlif əlifbaların yarandığı orijinal təməl olan bir ortaq mənbə, Kiçik Asiyada mövcud olan

çoxsaylı yazıların təhlili ilə cavablandırılır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, (Dr. İsaak Teylor) göstərilmişdir ki, "**abidələr Əhdi-Ətiqdəki Xetlilər, Misir abidələrindəki Xetlilər, Assuriya qeydlərindəki Xattailər və Homerdəki Keteoylarla eyniləşdirilən bir xalqa məxsusdur.** Onlar ibtidai dünyanın ən güclü xalqlarından biri idilər, imperiyaları Misir sərhədindən Egey dənizinin sahillərinə qədər uzanırdı və babillilər və misirlilər kimi, özlərinə xas və açıqaydın yerli mənşəli bir mədəniyyətə, sənətə və yazıya sahib idilər" (kursiv bizimdir).

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, "Hetlilərin ədəbi xalq olduqları Misir kitabələri ilə bolluca sübut olunur... və şübhəsiz ki, Kiryatsefer və ya Kitab Şəhəri adının... Hit ədəbiyyatı ilə əlaqəsi var".

Raytın yazdığı kimi, "hetlər həm müharibə sənətində, həm də sülh sənətində qonşularından çox irəlidə idilər...".

Qeyd etmək lazımdır ki, Hatti və Hettilər mövzusu mürəkkəb və həll olunmamış məsələdir, çünki fərqli baxışlar mövcuddur. **Bizim yanaşmamız aşağıda daha ətraflı müzakirə olunacaq, lakin hələlik qısa izahat verəcəyik.**

Hattilər (hetlərlə qarışdırılmamalıdır!) qədim Hind-Avropadan əvvəlki xalqlar idi və uzun müddət əvvəl mərkəzi və şimali Anadoluda (indiki Türkiyə) məskunlaşmışdılar.

Hind-Avropa Hetlərinin gəlişindən əvvəl. Onlar Hind-Avropa, Sami və ya digər məlum dil ailələrinə aid olmayan **Hat dilind**ə danışırdılar. Getdikcə daha çox qəbul edilən bir baxış onların Turan mənşəyinə işarə etsə də, mənşəyi araşdırılır.

Hattlar haradan gəliblər? Biz erkən, ilkin hetləri "Hatti", sonradan gələn hind-avropalıları onlarla qarışandan sonra, isə "Xetlilər" adlandırırıq.

Hattilərin mənşəyi ilə bağlı ən geniş yayılmış fərziyyə onların Anadolunun yerli xalqı olmasıdır. Arxeoloji və linqvistik dəlillər göstərir ki, Hattilər artıq e. ə. III minilliyin əvvəllərində, bəlkə də daha əvvəl (Eneolit və Erkən Tunc dövrlərində) bölgədə məskunlaşmışdılar. Onların köçəri deyil, müstəqil şəkildə inkişaf etmiş **Kiçik Asiyanın yerli əhalisi** olduğuna inanılır.

Hatt mədəniyyəti e. ə. III-II minilliklərin sonlarında (təxminən e.ə. 2000-1700-cü illər) Hind-Avropa xalqlarının (gələcək Hetlər) gəlişinə qədər Mərkəzi Anadoluda çiçəkləndi. Fəth və miqrasiya nəticəsində Hattik dili və mədəniyyəti tədricən sıxışdırıldı, baxmayaraq ki, Hetlər Hattiklərdən bir çox elementi mənimsədilər, yəni:

- şəhər adları (o cümlədən Hattuşa Hatti sözündəndir);
- dini ideyalar (Hatti tanrıları Het panteonuna daxil oldular);
- mədəni və sənətkarlıq ənənələri.

Zamanla, hetlərin təsiri altında, hetlər assimilyasiyaya uğramış və ayrı bir xalq kimi yox olmuşlar, baxmayaraq ki, onların mədəni irsi het dövlətinin ənənələrində qorunub saxlanılmışdır.

Müqəddəs Kitabda qeydin olması son dərəcə vacibdir.

Müqəddəs Kitabda "Xetlilər" və ya "Xet oğulları" kimi tanınan bir xalqdan bəhs olunur (məsələn, Yaradılış («Бытие») kitabında). Uzun müddətdir ki, bu "Müqəddəs Kitaba əsaslanan Xetlilər" xüsusi olaraq Hind-Avropa Xetliləri ilə eyniləşdirilirdi ki, bu da bizim fikrimizcə səhvdir. Lakin bir sıra müasir alimlər hesab edirlər ki, bu Müqəd-

dəs Kitab istinadları birbaşa qədim Xetlilərə və ya Tunc dövrünün Xetlilərinə deyil, Dəmir dövrünün Neo-Xetli (Siro-Xetli) çarlıqlarına aid ola bilər.

Lakin Müqəddəs Kitabdakı "Xetlilər" (Xetteylər) və "Xetlilər" (Xattilər) tərəfindən istifadə edilən "Xatti" adı eyni kökdən gəlir və əvvəlcə yalnız Xatti xalqı demək idi. Sonralar bu termin etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bölgənin bütün sakinləri ilə sinonimləşdi.

Beləliklə, Hattilərın mənşəyi ilə bağlı versiya aşağıdakılara əsaslanır:

- **Hattilər** Mərkəzi və Şimali Anadolunun yerli əhalisi idilər.
- Onların dili və mədəniyyəti e.ə. III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəllərində Hind-Avropa Hettiləri tərəfindən sıxışdırılmışdır.
- Hattilərın birbaşa mənşəyi hələ də bəlli deyil, çünki onların dilinin etibarlı bənzətmələri yoxdur və hələ tam olaraq deşifrə olunmayıb.
- Bibliyadakı "Xetlilər" (Het oğulları) adlarını daha qədim Hattilərdən götürmüşlər, baxmayaraq ki, bəziləri Bibliyadakı təsvirləri birbaşa qədim Hattilərə və ya Tunc dövrü Hettilərinə deyil, bölgənin sonrakı nəsillərinə və ya tunc dövrü xalqlarına aid edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Müqəddəs Kitabda Hattilər (Xetlilər) adlanan xalq həqiqətən də qədim tarixlə bağlıdır və Xevron yaxınlığında (indiki Fələstində) yerləşən və Əhdi-Ətiqdə (Yaradılış, fəsil 23) xatırlanan məşhur **Maxpela** mağarası kontekstində xatırlanır. Orada İbrahim arvadı **Saranın** dəfn edilməsi üçün **Xetli Efrondan** mağara ilə birlikdə torpaq sahəsi almışdır. Mağara sonradan ulu babaların (İbrahim, İshaq, Yaqub və onların arvadları) ailə məzarına çevrilmişdir.

Gəlin sualı verək: Müqəddəs Kitabda hansı Hetlərdən bəhs olunur və onların Hatt xalqı (qədim Hatti) ilə əlaqəsi nədir?

Eyniləşdirmənin üç variantı mövcuddur:

- Hettlərlə (Anadoluda Hett dövlətini quran Hind-Avropa xalqı),
- və ya Het çarlığının süqutundan sonra yaranan neohet dövlətləri ilə,
- yaxud (və bu, vacib məqamdır) **avtoxton Hattilərlə** (Anadoluda ən qədim əhali), hetlər isə ölkələrinin adını (Hatti) onlardan miras almışlar.

İbrahimin Maxpela mağarasını satın aldığı dövrün təxminən **e.ə. 2000-ci ilə** (müxtəlif xronologiyalara görə, təxminən e.ə. 2100-1800-cü illər) aid olması ilə bağlı mühüm bir məqam var ki, bu da həqiqətən də Anadoluda qədim Hattların mövcud olduğu dövrə uyğun gəlir.

Bu niyə vacibdir?

Hattililərlə (və ya ibtidai hettililərlə) əlaqə maraqlıdır, çünki:

- hattlar **hind-avropa hettlərindən** əvvəl yaşayan qədim bir xalq idi;
- onların Müqəddəs Kitab mətnlərində mövcudluğu təsdiqləyir ki, artıq qədim dövrlərdə Yaxın Şərq və Mərkəzi Anadolu arasında sıx mədəni və ticarət əlaqələri mövcud idi;
- bu, hattların (və ya onların nəsillərinin) Müqəddəs Kitabda xatırlanmasının Hind-Avropa Hettlərinin imperiyalarını qurmasından çox əvvələ aid olduğunu göstərir.

Beləliklə, Maxpela mağarasının satın alınma vaxtı haqqında məlumatımız böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir: Müqəddəs Kitabda Xetlilərə (Hattah) və Maxpela mağara-

sına istinadlar bu xalqın Yaxın Şərq bölgəsinin tarixi ilə əlaqələrinin dərin qədimliyini göstərir.

Müqəddəs Kitab ənənəsinə görə bunu xatırlayaq:

- Yaradılış kitabında (10:15) “Xanaan ilk oğlu Sidonu və Heti törədi.”
- Hetlər (və ya Xetlilər) birbaşa Xanaan xalqlarının siyahısına daxil edilmişdir.
- Bibliya ənənəsinə görə, “xattı/xetlər”, görünür, **semit mənşəli xanaan tayfası, xanaan nəslinin tərkibində olan klanlardan biridir.**
- Onların nəsilləri, İsraillilərin qonşuları və rəqibləri kimi xatırlanan Xanaan torpağının sakinləridir.

Arxeoloji və linqvistik məlumatlara görə:

- Kiçik Asiyanın Hatti xalqı, Hind-Avropa dövründən əvvəlki dövrdə yaşayan və təcrid olunmuş bir dilə sahib bir xalqdır.
- Daha sonra Hind-Avropa hetləri Anadoluya gəldilər, lakin "Hatti" adı bütün ölkə üçün qaldı.
- Anadolu Hattları ilə Bibliyadakı "Xetlilər" arasında birbaşa əlaqə **qurulmasa da**, bu, onların adlarındakı bəzi fərqlərlə izah edilə bilər.

Müasir elmi şərhlərə görə, bəzi alimlər “Müqəddəs Kitabdakı hetləri” Anadoludan Suriya və Fələstinə gələn nəsillər və ya immiqrantlar hesab edirlər, digərləri isə onların analoji olaraq “hetlər” adlandırılan Qərbi Semit tayfaları olduğunu iddia edirlər.

Bununla belə, bir kompromis fərziyyəsi də mövcuddur: Levantda müxtəlif mənşəli qruplar var idi və "Xetlilər" etnonimi kollektiv idi.

Bir sıra alimlər tərəfindən dəstəklənən fikrimizcə, Hatti xalqı Bibliyadakı Xetlilər (Xetteylər) idi.

Müqəddəs Kitabdakı hetlərin mənşəyini və onların Hattilərlə əlaqəsini, həmçinin Hattilərin miqrasiyasını anlamaq üçün hansı şəhərlərin, Hattusa və ya Karkemişin ilk yarandığını müəyyən etmək vacibdir.

Hetlər qədim zamanlarda Anadoluya köç edən Hind-Avropa xalqı idilər. Onların köçü ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Əvvəllər bəzi alimlər proto-hetlərin Kiçik Asiyaya qərbdən (Balkanlar vasitəsilə) daxil olduğuna inanırdılar, lakin arxeologiya bunu təkzib edir (Anatolia – Hittites, Empires, Anatolian Plateau | Britannica). Daha

müasir tədqiqatlar isə Qafqaz üzərindən, şimal-şərq marşrutuna meyl edir: məsələn, müəyyən edilmişdir ki, hind-avropa mənşəli adlar artıq e.ə. III minilliyin sonlarına aid Anadolu sənədlərində meydana çıxır ki, bu da miqrantların Qara dənizin şimalındakı bölgələrdən gəldiyini göstərə bilər (Hattusa|Turkish Archaeological News). Bununla yanaşı, arxeoloji izlər sürətli işğal mənzərəsini göstərmir, daha çox gəlmə tayfaların Mərkəzi Anadoluya tədricən nüfuz etdiyini göstərir (Anatolia – Hittites, Empires, Anatolian Plateau | Britannica). Assuriya ticarət arxivlərindən əldə edilən məlumatlara əsasən, artıq e.ə. XIX-XVIII-ci əsrlərdə "Hatti ölkəsi"ndəki yerli adlar arasında açıq şəkildə Hind-Avropa mənşəli adlar var (Anatolia – Hittites, Empires, Anatolian Plateau | Britannica) bu, Hittilərin əcdadlarının Anadolu Yaylasında mövcudluğunun ilk sübutudur.

Anadoluda olduğu vaxtları Hind-Avropa hetləri yerli qeyri-Hind-Avropa xalqları, əsasən Hattilər və Hurrilər (Hettilər – Vikipediya) ilə birlikdə yaşamış və qarışmışdır.

Xet dili (onlar bu dili “nesili” — Nesa şəhərinin dili adlandırırdılar) tədricən xattı dilini sıxışdırıb çıxarırdı (Anatolia – Hittites, Empires, Anatolian Plateau | Britannica), lakin **xet mədəniyyətinin özü sintez nəticəsində formalaşmışdı:** fatehlər xattılardan bir çox elementləri mənimsəmişdilər. Məsələn, onlar ölkənin adını (“Xatti”), eləcə də çoxsaylı tanrılardan ibarət panteonu miras almışdılar; xetlərin özləri özlərini qismən xattılardan və qonşu xalqlardan mənimsənilmiş “min tanrılı xalq” adlandırırdılar. Yazını da xetlər kənardan qəbul etmişdilər: e.ə. II minilliyin əvvəlindən onların şəhərlərində assur tacirləri fəaliyyət göstərirdi və onlarla birlikdə xetlər öz dillərini yazmaq üçün mixi yazını mənimsəmişdilər (Hattusa |

Turkish Archaeological News) (Hattusa | Turkish Archaeological News). Beləliklə, xetlərin etnogenezi hind-avropalıların Mərkəzi Anadoluda hakimiyyət quraraq yerli mədəni ənənələrin əhəmiyyətli hissəsini mənimsədiyi **yavaş miqrasiya və akkulturasiya prosesi** olmuşdur (Anatolia – Hittites, Empires, Anatolian Plateau | Britannica).

Hattusa (müasir Türkiyənin Boğazköy şəhəri) və **Karkemiş** (Türkiyə ilə Suriya sərhədində yerləşən Karkamış) Het tarixinin iki əsas şəhəridir. Hattusa Het imperiyasının çiçəklənmə dövründə (e.ə. XVII-XII-ci əsrlər) onun paytaxtı kimi məşhurlaşmış, Karkemiş isə Het dünyasının cənub kənarında mühüm mərkəz və vassal çarlığın paytaxtı rolunu oynamışdır. Hansı şəhərin ilk yarandığı məsələsi arxeoloji məlumatları və yazılı mənbələri nəzərə almağı tələb edir.

Arxeoloji dəlillər **Karkemişin xeyli qədim olduğunu** açıq şəkildə göstərir. Fərat çayının qərb sahilində yerləşən Karkemişdə Neolit və Xalkolit (Eneolit) dövrlərindən (yəni e.ə. VII-VI minilliklərdən) başlayaraq məskunlaşma olmuşdur (Carchemish – Wikipedia). Onun ərazisində Erkən Tunc dövrünə (təxminən e.ə. 2400-cü il) aid dəfn yerləri tapılmışdır (Carchemish – Wikipedia). E.ə. III minilliyin əvvəllərində Karkemiş mətnlərdə xatırlanırdı; bu şəhərdövləti adlandıran sənədlər Ebla (Suriya) şəhərinin arxivlərində tapılmışdır (Carchemish – Wikipedia). E.ə. II minilliyin əvvəllərində Karkemiş böyük bir müstəqil çarlıq idi: Mari məktublarında (e.ə. VIII əsr) Uqarit və digər dövlətlərlə diplomatik əlaqələr saxlayan Aplaxand adlı Karkemiş çarı xatırlanır (Carchemish – Wikipedia). Beləliklə, hetlər gələnə qədər Karkemiş artıq bir şəhər və siyasi mərkəz kimi əsrlər boyu tarixə malik idi.

Digər tərəfdən, Hattusa Anadolunun ən qədim şəhər mərkəzlərindən biri deyil. Qazıntılar göstərir ki, e.ə. III minilliyin ortalarında Hattusa yerində daimi yaşayış məskəni olmayıb (Hattusa | Turkish Archaeological News). Yalnız **e.ə. III minilliyin** sonunda burada Hattu xalqı ilə əlaqəli nisbətən sıx bir yaşayış məskəni meydana çıxıb. (Hattusa | Turkish Archaeological News). Görünür, bu şəhər əvvəlcə Hattuş adlanırdı və Hatti çarlığının bir hissəsi idi. E.ə. II minilliyin əvvəllərində Hattuşa artıq Assuriya ticarət sənədlərində (şəhərin yaxınlığındakı Karume karvan məskəni) qeyd olunur (Hattusa | Turkish Archaeological News). Arxeoloji qeydlər gələcək Aşağı Hattusa Qalası ərazisində Hattusa yaşayış məskəni və Assuriya ticarət koloniyasının qalıqlarını aşkar edib (Hattusa | Turkish Archaeological News). Lakin Hattuşa şəhərinin özü hetlərin gəlişinə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməyib. E.ə. XVIII-XVII əsrlərdə qeyd edildiyi kimi, o, çar Anitta tərəfindən dağıdılıb (Hattusa | Turkish Archaeological News). Yalnız e.ə. 1650-ci ildə Het hökmdarı Hattusili onu yenidən qurdu və öz çarlığının paytaxtı etdi (Hattusa | Turkish Archaeological News). Bu vaxtdan etibarən şəhər sürətlə böyüdü, sarayı və onlarla məbədi olan nəhəng bir mərkəzə (təxminən 180 hektar ərazidə) çevrildi (Hattusa|Turkish Archaeological News) lakin bu inkişaf bölgənin erkən tarixinə deyil, Het İmperiyası dövrünə gedib çıxır.

Dəlillərin müqayisəsi göstərir ki**, Karkemiş Hattusadan xeyli əvvəl yaranıb.** Hətta hetlərin gəlişindən əvvəl də Karkemiş şəhər-dövlət kimi tanınırdı (Ebla çarı tərəfindən e.ə. 2500-cü ildə qeyd olunub (Karchemish Livius), Hattusa isə yalnız e.ə. 2000-ci ildə məskunlaşmağa başlayıb (Hattusa | Turkish Archaeological News). Bu vaxta

qədər Karkemişin artıq öz sülaləsi var idi və inkişaf etmiş mədəniyyəti var idi və Tunc dövrünə qədər davamlı olaraq mövcudluğunu davam etdirirdi. Hattusa isə yalnız e.ə. II minilliyin ortalarından, hetlər onu paytaxt etdikdən sonra əhəmiyyətli hala gəlmişdir. Beləliklə, arxeoloji və tarixi **baxımdan Karkemişin qədimliyi Hattusanınkından daha üstündür**: Karkemiş daha erkən şəhər mərkəzidir. Bu, Hattusanın Het imperiyasının əsas şəhəri kimi rolunu azaltmır, lakin Şimali Suriyadakı sivilizasiyanın köklərinin (Karkemişin nümunəsində göstərildiyi kimi) mərkəzi Anadolunun erkən şəhər mərkəzlərindən daha dərinə gedib çıxdığını vurğulayır.

Mənbələr: arxeologiya və yazılı abidələrin məlumatlarına görə, hetlər və onların sivilizasiyası (Anatolia – Hittites, Empires, Anatolian Plateau | Britannica) hetlərin erkən tarixi və onların dövlətinin formalaşması (Hattusa | Turkish Archaeological News) (Hittites – Wikipedia); Het imperiyasının inkişafı və onun diplomatiyası (Hattusa | Turkish Archaeological News) (Hittites – Wikipedia); Hattusa və Karkemiş haqqında arxeoloji məlumatlar (Hattusa | Turkish Archaeological News) (Carchemish – Wikipedia).

Hetlərin dini ilə bağlı isə qeyd olunur ki, “hett panteonunun başında semit Baalının Misir forması olan böyük hett müharibə tanrısı Suteh dayanırdı.

Rayt vurğulayır ki, hetlərin də xanaanlılar kimi tanrılarını və ilahələrini Babilistandan idxal etmişdilər. Babilli Nana het **Atargatis**, xanaanların Aştoreti, Babilin günəş tanrısı isə xanaan torpağının Baalı, hetlərin **Attisi** oldu. Hetlərin dini xanaanlıların dini kimi Xaldeydən gəlirdi. Hər bir xalq öz tanrılarını və dinlərini öz xüsusi vəziyyətlərinə

uyğunlaşdırdı və dəyişdirdi, hər bir xalq öz tanrılarını və dinlərini taleyin onları yönləndirdiyi bölgəyə apardı.

Xetlilər imperiyalarını genişləndirib güclərini möhkəmləndirdikləri hər yerdə, Karkemişi hansısa formada Atarqatisin hakimiyyəti altında tapırıq. Beləliklə, şimaldakı Xetlilər və cənubdakı Xanaanlılar Xaldeyin tanrılarını və dini anlayışlarını öz məqsədləri üçün dəyişdirərək, onları sərhədlərindən kənardakı xalqlara ötürmüşlər.

Müəllif yazır ki, beləliklə, Finikiyanın Astartası Afroditaya çevrildi; qədim dəniz hökmdarları tərəfindən Kiprə gətirilən bu ilahənin guya dəniz köpüyündən yarandığı hesab edilirdi.

Xetlilər tərəfindən Kiçik Asiyaya köçürülən Karkemişli Atargatis, Efesdə bərəkətli Artemida olur.

Müəllif, Het İmperiyasının genişlənməsini qeyd edən bu ilahəyə ibadəti müxtəlif formalarda izləyən professor Seysə istinad edir. O, xüsusilə Seysin sözlərini vurğulayır: "Kiçik Asiyaya yayılmış ilahəyə ibadəti müşayiət edən **Het kahinləri** yunan əfsanəsində Amazonlar kimi tanınırdılar.

Amazonların qurduğu şəhərlər – Efes, Smirna, Sayma, Mirina, Priene və Pitane – hamısı het mənşəli idi. Xüsusilə diqqətəlayiqdir ki, **ilahə hetlər arasında xanaanlılar arasında olduğundan daha vacib bir mövqe tutmuşdu, çünki onlar üçün Vaal böyük tanrı, Vaaltis isə sadəcə onun əksi idi.** Bu, Babiliyada mövcud olan ilahi münasibətlərin Xanaanlılar arasında olduğundan hetlər arasında daha güclü şəkildə dəstəklənməsi ilə izah edilə bilər. Babiliyada qadınlar kişilərlə bərabər hörmətə layiq idilər və buna görə də Assuriyada və hetlər arasında qadın tanrılar müstəqil mövqe tuturdu".

Het çarı Heta-sira ilə Misir çarı II Ramzes arasında bağlanmış müqavilədə Het tanrıları və ilahələrinin kataloqu var və onlar açıq-aydın Misirin saysız-hesabsız tanrıları ilə müqayisə edilə biləcək qədər çoxsaylı şəkildə göstərilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Raytın dediyi kimi, "Xanaanların Baalları kimi, Het tanrıları da müəyyən yerlərin və güclərin tanrıları kimi lokallaşdırılıb. Məsələn, Sutekh adı ilə Hit torpağının tanrılarının siyahısı hər şəhərə ayrıca əlavə olunub".

Raytın dediklərinə əlavə şərh olaraq, Het və Hatt tanrılarının müqayisəsindən irəli gələn və onların oxşarlıqlarını və fərqlərini xarakterizə edən aşağıdakı mülahizələri əlavə edəcəyik.

№	Tanrıların adı	Hattilərin Tanrıları	Hetlərin Tanrıları
1.	Böyük (ali) Tanrı Suteh (müharibə, ildırım, şimşək və fırtına tanrısı)	Teşub (Tarku-Taru) – Hurri təsiri	Tarhunta
2.	Ana Tanrı (hökmdar qadın)	Hannahanna (Kibela, Hebat)	Hannahanna (Hind-Avropa mifologiyasına daxildir)
3.	Günəş Tanrısı	Arinni günəşi	Arinni günəşinin tanrısı – het panteonundakı əsas ilahədir
4.	Yeraltı Dünyanın Tanrısı	Şivaluli	İmmunku

Cədvəldən göründüyü kimi, Hett dini əsasən Hatt ilahi panteonunu miras almış və uyğunlaşdırmışdır. Hattlar kimi, Hettlər də təbiət qüvvələrinə (günəş, ildırım, şimşək, yağış və torpağa) fəal şəkildə sitayiş edirdilər. Bununla belə, dini sistemlərdə də fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər xüsusilə tanrıların mənşəyində özünü göstərir, burada Hatt tanrıları Kiçik Asiya dini ilə avtoxtonluqları ilə fərqlənir, Hett tanrıları isə həm Hind-Avropa dininə, həm də yerli kultlara uyğunlaşdırılıb. Alternativ olaraq, Ana

Tanrı Hattlar arasında müstəqildir və həyatın himayədarıdır, Hettlər arasında isə digər Hind-Avropa tanrıları ilə mürəkkəb bir quruluşa inteqrasiya olunub. Bundan əlavə, Hatt sistemi daha mifoloji, naturalist və arxaikdir, ritual dili və mərkəzsizləşdirilməsi ilə fərqlənir.

Beləliklə:

- **Hetlərin dini** hatt, hürri, luvi və hind-avropa elementlərini özündə birləşdirən sinkretik bir sistemdir.
- **Hatti tanrıları** het panteonunun əsasını təşkil etsələr də, uyğunlaşdırılıb yenidən düşünülmüş və təşkil edilmişdir.
- Buna görə də **xatt və het tanrıları arasındakı sərhədlər çox vaxt qeyri-müəyyən olur** və onlar arasındakı fərqlər tanrıların mahiyyətindən daha çox, forma, dil və konsepsiya baxımından özünü göstərir.

HATTİLƏRİN TANRILARI VƏ HETLƏRIN TANRILARI

Rayt, e.ə. XIX əsrdən e.ə. 717-ci il "ölümcül Karkemiş sahəsində" son məğlubiyyətinə qədər Het imperiyasının taleyini izləyən mühüm mənbə kimi Müqəddəs Kitabdan dəstəkləyici dəlillərə həsr olunmuş bir fəsildə bəzi maraqlı mülahizələr irəli sürür. Müəllif Bibliyada xet tarixi ilə bağlı məlumatların şərh edilməsinin səbəbini onda görür ki, bir sıra müəlliflər (professor F.V. Nyuman və ya keşiş T.K. Çeyn) Bibliyada xet hadisələrinin təsvirini "qeyri-tarixi" və "etibara layiq olmayan" hesab edirlər. Və təbii olaraq, Misir və Assuriya kitabələri ilə eyni dərəcədə nüfuza malik olmayan. Təqdimatımız baxımından bu problemin əhəmiyyətli dərəcədə aktuallığını nəzərə alaraq, Əhdi-Ətiqdən müqayisəli faktları onların həqiqəti, Rayt tərəfindən təqdim edilən müvafiq yazılarla ziddiyyət təşkil edən məlumatların olub-olmaması ilə müqayisə edərək təqdim edirik.

Gəlin Raytın təqdim etdiyi **ilk Müqəddəs Kitab ayəsindən** başlayaq. Rayt yazır ki, "Biz hetləri Xanaanın məskunlaşmış sakinləri arasında tapırıq, o zamanlar İbrahim hələ səyahət edən şeyx idi. Dinc pastoral fəaliyyətlər, müharibədəki bacarıq və şücaət sayəsində İbrahim yüksək rütbəyə, var-dövlətə və nüfuza malik oldu. Lakin o, özünü qərib bir ölkədə, onu dəstəkləyəcək və ya varis edəcək oğulları olmadan tapır və onun sərvətinin və şöhrətinin yeganə varisi Dəməşqdən olan Eliezerdir; və qeyri-müəyyən bir gələcəyi ilə üzləşəndə ümidsizliyə qapılmağa başlayanda Rəbb ona görünərək əvvəlki vədlərini yeniləyir və əlavə olaraq onunla yeni bir əhd bağlayır ki, öz övladları Misir çayından Fərat çayına qədər hetlərin və digər bütpərəst qəbilələrin işğal etdiyi torpağa sahib olacaqlar" (Yaradılış 15:20). Əlli il sonra İbrahim Xanaanda ilk mülkünü əldə edir və het oğullarından Sara üçün bir

məzar alır. Xetlilər Xevronda dominant və güclüdürlər və İbrahim onlarla danışarkən özünü "qərib və gəlmə" elan edir (Yaradılış 23:4). Xetlilər İbrahimi qüdrətli bir şahzadə adlandırırlar və Suriyada bu günə qədər stereotiplərə uyğun olan ifadələr və adətlərlə patriarxa Maxpela mağarası yerləşən tarlanı satırlar. "Qərib və gəlmə " öz tarlasını Xevronlu Xetlilərdən satın aldı, mülkünü təmin etdi və arvadını təxminən qırx il sonra İshaq və İsmayılın öz cəsədini basdırdıqları mağarada sadiq yoldaşının yanında, “Xetli Zohar oğlu Efronun tarlasında, Maxpela mağarasında” (Yaradılış XXV. 9) basdırdı.

Raytın təqdim etdiyi **ikinci Müqəddəs Kitab i**stinadı belədir: “Atabəylərin ailəsi və Xet xalqı yer üzündə yanyana yaşamağa davam etdilər və İbrahimin nəvəsi Esav bir neçə Xet qadını ilə evləndi ki, bu da İshaq və Rebekanın qəlbində bir kədər idi (Yaradılış XXVI. 35)”.

Raytın təqdim etdiyi **üçüncü Müqəddəs Kitab** istinadı belədir: "Misirdə keçirdiyi çətin illərdə ruhdan düşmüş israillilər Xetlilərin torpağına qayıtmaq vədi ilə ruhlandırıldılar. Xorebdəki bir koldan Rəbb Musaya israillilərin fəryadını eşitdiyini və onları nəzarətçilərindən qurtarmaq və onları "Xanaanlıların, Xetlilərin, Amorluların, Perizlilərin, Xivlilərin və Yevusluların yerinə" gətirmək üçün endiyini bildirdi (Çıxış III:8) və beləliklə, vəd edilmiş torpağa sahib olan xalqları sadaladı. Xanaanlılar, şübhəsiz ki, yer üzünün bütün Hamit irqlərini əhatə edirdi və Xetlilər ümumiyyətlə alt qəbilələr arasında sıraya görə birinci və əhəmiyyətinə görə birinci yerdədirlər."

Daha sonra Rəbb onları Xetlilərin torpağına aparmaq üçün mələyini göndərəcəyinə vəd etməklə kifayətlənmədi, həm də Xetliləri onların qabağından qovmaq

üçün onların qabağına şərşənləri göndərəcəyini bildirdi (Çıxış XXIII. 28).

Musanın yanına qayıtdıqdan sonra casuslar müxtəlif xalqların yaşadığı ərazilərin ümumi təsvirini verdilər (Saylar XIII:29). Onlar dedilər ki, "Amaleklilər cənubda, Xetlilər, Yevuslular və Amorlular dağlarda, Xanaanlılar isə dəniz kənarında və İordan çayının sahilində yaşayırlar".

Raytın təqdim etdiyi **dördüncü Müqəddəs Kitab istinadı** belədir: "Musanın ölümündən sonra İsrail ordusu, hetləri tamamilə məhv etmək üçün bir çox əmr aldıqdan sonra, vəd edilmiş torpağın sərhədinə çatdı və Yeşuanın başçılığı ilə İordan çayını keçməyə hazır oldu. Sonra Rəbb Yeşua (İsa Nəvi) ya müraciət edərək əvvəlki vədlərini yerinə yetirəcəyinə əminlik verdi və Vəd olunmuş Torpağın sərhədlərini öz mövqeyindən belə müəyyənləşdirdi: **«Səhradan və bu Livandan başlayaraq böyük çayadək – Fərat çayınadək, bütün xetlilərin torpağı və günəşin batdığı tərəfdəki Böyük dənizədək sizin sərhədləriniz olacaq»** (Yeşua 1:4). İsraillilər İordan çayını keçmədilər və Yerixonun ələ keçirilməsi zamanı (Yeşua 24:11) ilk dəfə hetlər və amorilərlə qarşılaşdılar".

Növbəti **beşinci Müqəddəs Kitab istinadı** Rayt tərəfindən belə təqdim olunur: "İşğalçılara qarşı yaradılan müxtəlif ittifaqlarda (Yeşua 9:1) hetlər iştirak etmiş kimi görünür; lakin xüsusilə Merom gölü döyüşündə hetləri atlarının və döyüş arabalarının çoxluğundan tanıyırıq (Yeşua 11:3). Fələstindəki hetlərin gücü sarsıldı, lakin xalqın bir hissəsi torpaqda yaşamağa davam etdi (Hakimlər 3:5) və israillilər onların arasında yaşadılar, onlarla qarışdılar və onların tanrılarına ibadət etdilər. Padşah Davudun qüdrətli adamları arasında het döyüşçüləri var idi və Süleymanın anası və Rəbbimizin əcdadı Batşeba het Uri-

yanın arvadı idi. Süleymanın yadelli arvadları arasında het qadınları da var idi (3 Şamuel 11:1) və o, het xalqını xərac ödəməyə məcbur etdi".

Raytın Xetlilərə aid **altıncı Müqəddəs Kitab istinadı** belədir: "Padşah Davud Fərat çayında sərhədini müəyyən etməyə gedəndə padşah Hadadezerdən min araba, yeddi yüz atlı və iyirmi min piyada götürdü; Ham padşahı Toi isə ona gümüş və qızıl qablar göndərdi (2 Şamuel 8). Qeyd etdik ki, 2 Şamuel 24:6-dakı düzgün oxunuş Tahtim-hodşi deyil, Hitlilərin Kadeşidir və beləliklə, Hitlilərin cənub paytaxtının padşah Davudun imperiyasının sərhədləri daxilində olduğunu göstərir".

Lakin hetlər müstəqil milli varlıqdan zövq almalı idilər, çünki Süleymanın dövründə atlar və arabalar gətirilmişdi. Misirdən gələn zenlərin qiyməti Het padşahları üçün qeyd olunurdu (3 Padşahlar 10:29). Sonrakı illərdə suriyalılar arabaların və atların səs-küyünü eşitdikdən sonra panikaya düşərək Samariyanın mühasirəsindən qaçdılar. Onlar dedilər: "İsrail padşahı Het padşahlarını bizə qarşı muzdla tutub..." Beləliklə, onlar alaqaranlıqda qalxıb qaçdılar (4 Padşahlar 7:6).

Sonda müəllif vurğulayır ki, **"beləliklə, min illik bir dövr ərzində Hetlərə aid əsas Müqəddəs Kitab istinadlarını ümumiləşdirdik. İndi isə bu istinadlara necə işıq saldıqlarını görmək üçün müasir Assuriya və Misir qeydlərinə müraciət edirik".**

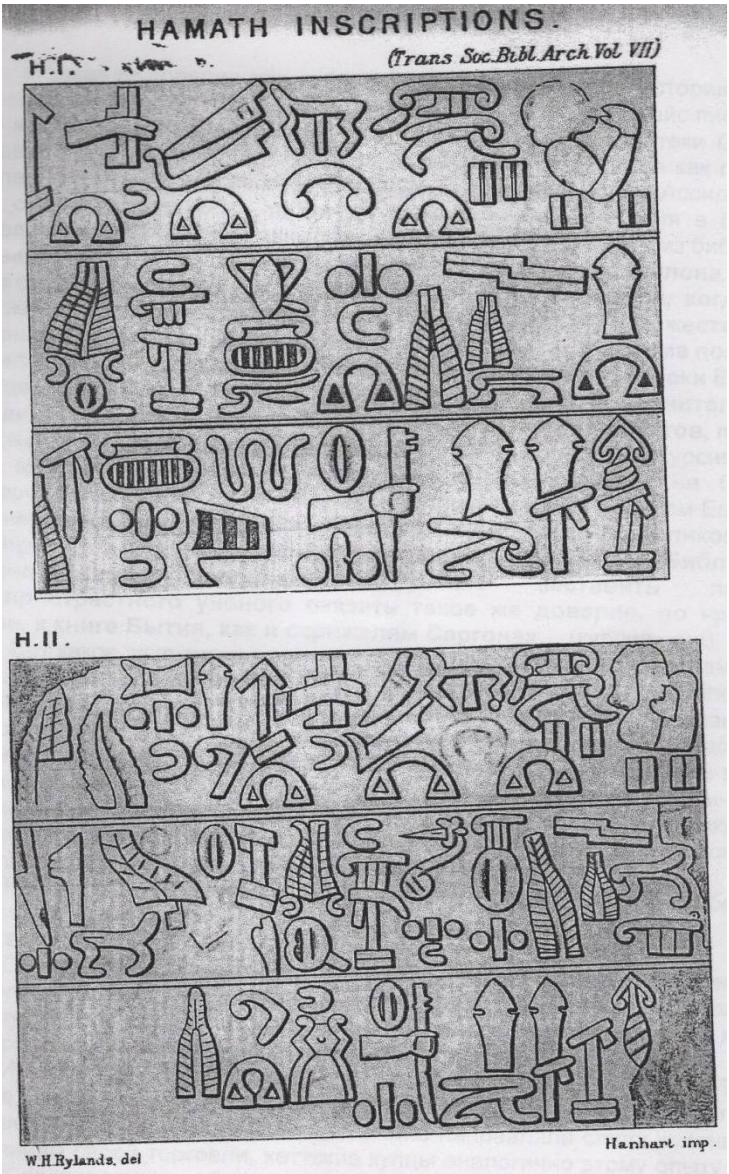
HAMATH INSCRIPTIONS.
(Trans Soc. Bibl. Arch. Vol. VII)
H.I.
H.II.
W.H.Rylands. del
Hanhart imp.

Tarixin ən erkən dövrlərinə aid qədim qeydlərə əsaslanaraq, hetlər mövcud xalqlar arasında tanınırdılar. Professor Seys yazırdı ki, "e.ə. 1900-cü ildə Sarqon (Babil) kitabxanası üçün tərtib edilmiş astroloji lövhələrdə hetlər artıq şimal-qərbdə, Assuriyanın hələ mövcud olmadığı bir dövrdə Babillilərin güclü rəqibləri kimi qeyd olunurlar". Hadisələri əlamətlərlə əlaqələndirən bu lövhələr Babil padşahlarının kitabxanalarından sonrakı nəşrlərdir. Üstəlik, hetlər **Babil tarixində ilk dəfə Aşerin xronologiyasına görə, Yaradılış Kitabında (15.20) bir xalq kimi qeyd edildiyi zaman ortaya çıxır. Raytın yazdığı kimi, "İbrahimin nəslinin hetlərin torpağını aldığı ilahi vəd, Fərat çayına, "böyük Fərat çayına qədər uzanan bir xalqa işarə edir və iki minillikdən sonra ilk dəfə bizim dövrümüzdə oxunan Babil qeydləri, e.ə. 1900-cü ildə Karkemiş yaxınlığında möhkəm yerləşmiş hetlərə işarə edir..." (**kursiv bizimdir).

Hetlərin iki əsas şəhəri olan Oront çayındakı Kadeş (müasir Tell Nebi Mendeh) və Fərat çayının yuxarı hissəsindəki **Karkemiş** (müasir Jerabis) **arasında, Hamanın cənubunda böyük Fərat çayına qədər uzanan bölgə yerləşir və həm Müqəddəs Kitab, həm də Babil yazıları arasındakı uyğunluq... hər hansı bir qərəzsiz alimin ən azı Sarqon lövhələrindəki kimi Yaradılış kitabına da etibar etməsini təmin etməlidir..."** (kursiv bizimdir).

Təqdim olunan faktlara əsaslanaraq müəllifin gəldiyi nəticə belədir:

"...Professor Seysın Assuriya xronologiyası və Uşşerin bibliya xronologiyası 3780 ildən çox tarixə malik faktlarla bağlı praktik olaraq üst-üstə düşür. Əgər Sarqonun lövhələri dəqiqdirsə, onda Musanın Tövratı da dəqiq olmalıdır, çünki onlar tamamilə üst-üstə düşür. Əgər çar

Aqanenin astroloji qeydləri sırf tarixidirsə, onda Tövratdakı ifadə də sırf tarixi olmalıdır. Bu yazının izahını qəbul edənlər Bibliyadakı izahatı da qəbul etməlidirlər...".

Rayt vurğulayır ki, “Onlar Müqəddəs Kitabdan qədim yazılara müraciət edirlər və unudulmuş əsrlərin daş qeydləri onları qınayır və Müqəddəs Kitabın tarixi dəqiqliyini təsdiqləyir”.

Daha sonra müəllif İbrahimin Xetlilərin lideri (Hatti) Efronla danışıqları haqqında Müqəddəs Kitabdakı məlumata diqqət yetirir: “Yarım əsr sonra Müqəddəs Kitab bizə İbrahimin Fələstinin cənubunda Xet xalqından dəfn yeri almaqla məşğul olduğunu göstərir...”.

Məlumdur ki, hetlər ən vacib sərvətlərini Misirdən alırdılar. Finikiyalılar, yunanlar, romalılar, ispanlar, hollandlar və ingilislər kimi bir çox məşhur xalqlar öz kolonistlərini ticarət yolları boyunca göndərdiyi kimi, het tacirləri də bu təcrübəni inkar etmək əvəzinə, onu izləyərək Misirə doğru gedirdilər. Misir yazılarında hetlər haqqında bir qeyddə deyilir ki, "bu dövrdə hetlər Misirin yaxınlığında yerləşirdilər və bu baxış Mariette Beyin Hiksos sülalələrindən birinin het olması nəzəriyyəsi ilə dəstəklənir".

Daha sonra müəllif yazır:

“Doktor İsaak Teylor Het imperiyasının miqyasından bəhs edərək deyir: “Doktor Şlimannın Troyadakı kəşfləri və Kiçik Asiyada, Smirnanın ətrafına qədər səpələnmiş Het abidələri onların imperiyasının qərbdəki miqyasını sübut edir; cənubda isə, yəhudilərin Misirdən çıxmasından əvvəlki dövrlərdə onların hakimiyyəti Xevrona qədər uzanırdı; və əgər Mariett öz inancında haqlıdırsa, Hiksos sülalələrindən biri Xet idisə, onlar Misirin özü üzərində hakimiyyətlərini qurmuş olmalı idilər."

Hiksos sülaləsinin paytaxtı Zoan və ya Tanais idi və Müqəddəs Kitab bizə bildirir ki, "Hebron Misirdəki Zoandan yeddi il əvvəl tikilmişdir". Bu istinad, hetlərin güclərini necə möhkəmləndirdiklərini göstərir. Şimal işğalı dalğası Xevrona çatdı və sərhədi Qoşen torpağına keçməzdən əvvəl orada özünü möhkəmləndirdi. Xetlərin Misir taxtına sahib olduğunu fərz etsək, onların yaşayış məntəqələrinin Misir sərhədinə və ondan kənara necə yayıldığını daha asan başa düşə bilərik. Yaradılış kitabında danışılan hekayə, ağıllı bir şərq sövdələşməsinin strukturunu bəzəyən bütün formal detallarda dəqiqdir. Bu, artıq və təşəbbüskar əhalisini ticarət yolları boyunca itələyən Xetlər kimi xalqlar haqqında bildiyimiz hər şeyə uyğundur. "Dəməşq və Hələb indi bədəviləri divarlarının altında düşərgə salmağa və səhra məhsullarını məskunlaşmış əhalinin malları ilə dəyişdirməyə təşviq etdiyi kimi, Xevronda qurulan Xet koloniyası da öz maraqları naminə böyük köçəri başçı İbrahimi artıq quzuları, yun və pendiri ilə onların qonşuluğunda qalmağa və Misirin dəzgahlarının və Finikiya emalatxanalarının məhsullarını almağa təşviq edəcəkdi...".

Hetlərin təcavüzkarlığı onların dinc ticarət əlaqələrinə mane ola bilməzdi. Lakin, Misir yazılarından Hetlərin bu uzaq dövrlərdə Misir sərhədlərində mövcudluğuna dair bəzi dəlillər mövcuddur.

Beləliklə, məsələn, “12-ci sülalənin Amenemhat dövründən qalma, hazırda Luvrda olan bir daşda bu bölgədəki Het saraylarının devrilməsi ilə bağlı bir yazı var və Bruqş bu vəziyyətə istinad edir.

Het/Hatti xalqlarının milliyyətinə və etnik mənşəyinə həsr olunmuş bölmədə müəllif Rayt qeyd edir ki, "bu mövzuda Müqəddəs Kitabdan başqa iki məlumat mənbəyimiz Het adları və heykəlləridir. Nəzərə almaq lazımdır

ki, Het dilinin qeyri-semit xarakteri ümumiyyətlə tanınır. Eyni zamanda, misir yazılarında bir çox şəhər, çar, şahzadə, general, mirzə adları qorunub saxlanılıb ki, bunlardan bəziləri semitdir. Xaldey mənşəli tanrılar və ilahələr, onların müqəddəs yerləri, Hatt xalqları tərəfindən qəbul edilmiş və onlar tərəfindən təqdim edilmiş, həmçinin semit xalqlarıdır. Və bu, semit xalqları ilə min illər boyu sıx əlaqənin nəticəsidir. Müəllif yazır ki, cənab Reginald S. Pul Müqəddəs Kitabda tapılan Het xalqlarının adlarına istinad edərək, qeyd edir ki, "Xet xalqının dili yəhudilərin dilinə xaldey dilindən daha yaxındır."

Raytın bu məsələ ilə bağlı verdiyi maraqlı bir izahatı göstərək:

"...Taleyini padşah Davudla bağlayan bir het, sami mənşəli olmasa da, padşahın 'qardaşı' və ya dostu Ahimelech adlandırıla bilərdi; və xanaanlar arasında yaşayan bir het, quyu və ya bulaqla əlaqəli bəzi xüsusi hallara görə Beeri və ya 'Fontanus' adlandırıla bilərdi".

Bu baxış bucağı, Beeri və qızının başqa bir Müqəddəs Kitab parçasında orijinal adları ilə xatırlanması ilə dəstəklənir. Yaradılış 26:35 ayəsində Esavın "Xetli Beerinin qızı Yuditi və Xetli Elonun qızı Basmatı arvad etdiyi" qeyd olunur. Bu parçada Esavın arvadlarının və ataларının sami adları var.

Yudit – “şöhrət qazanmış”, Beeri – “Bulaq sahibi” və ya “Quyu sahibi”, Başemat – “xoş ətirli”, Elon isə – “qüdrətli qəhrəman” mənasını daşıyır. Lakin **Yaradılış** kitabının 36:2-ci ayəsində Yudif **Aholivama** adlandırılır, onun atası Beeri isə **Ana** kimi göstərilir ki, bunların da, şübhəsiz, onların qədim het adları olduğu ehtimal edilir. Bu isə, müəllifin fikrincə, təfsirçiləri uzun müddət düşündürən bir

məqamı – Esavın arvadlarının iki ada malik olmasını – izah edə bilər.

Başqa nümunələr də gətirmək olar, müəllifin fikrincə, hetlər tərəfindən padşah üçün titul kimi istifadə edilən sami "Sar" sözünün, Misir hökmdarı üçün farsca "Xedive" adının istifadəsi kimi, bu da heç də hetlərin hökmdarlarının özlərinin semit və ya Misir hökmdarlarının fars olduğu anlamına gəlmir.

Müəllifin təqdim etdiyi digər maraqlı nümunə Misir adı ilə bağlıdır. Müəllif qeyd edir ki, hazırda əcnəbilər ümumi qəbul edilmiş adları və terminləri yekdilliklə qəbul edir və çox vaxt onları öz dillərinə uyğunlaşdırırlar.

"Məsələn, yəhudilərin Mizraim, ikili forma adlandırdığı Misir Mazorunu, farsların Mudra, assuriyalıların Muzur və ərəblərin Misr adlarını götürək – hər biri bu adı öz dillərinin quruluşuna uyğunlaşdırmışdı. Eynilə, şimali Het paytaxtı Karkemişin adı da assuriya dilində G, Misir dilində K və ibrani dilində C ilə başlayırdı; hər xalq boğaz səsinə fərqli yanaşırdı".

Misirlilər, semit dilli xalqlarla daimi əlaqə sayəsində, sırf semit mənşəli çox sayda sözləri mənimsəmiş və lüğətlərinə daxil etmişlər. Eynilə, hetlər təkcə semit tanrılarını və semit rituallarını deyil, həm də cənub və şərq qonşularından çoxlu sayda söz götürmüşlər.

Müəllifə görə, Hett adlarının əhəmiyyətli bir hissəsi açıq-aydın qeyri-semit mənşəlidir. Rayt, Thargathazas, Zauazas və Tarthisebu kimi adları sitat gətirən və bu adların heç bir semit izi daşımadığı qənaətinə gələn Brucksch-a istinad edərək, professor Seysin fikri ilə öz baxış bucağını daha da gücləndirir: "Misir və Assuriya abidələrində qorunub saxlanılan Hett xüsusi adları göstərir ki, Hettlər semit dilində danışmırdılar..., lakin semit ad-

ları ilə tərtib edilmiş adlar dilin mahiyyətinin semit olmadığını göstərir". Professor Seysə istinad edən Rayt qeyd edir ki, **"Hetlər Het çarı üçün Kheta-sira və Kuan çarı üçün Kauisira yazırdılar. Əgər onlar semit xalqı olsaydılar, Melkisedek-Malki-sedek və Malkisalem kimi sonda təyinedici qoyardılar".** O, daha sonra qeyd edir ki, "bu məqamı professor Seys kitabələrdən təsdiqləyib və o qeyd edib ki, qrammatik şəkilçilər mütləq qoşulduqları ideoqramlara əlavə olunur, onlara isə əlavə olunmur; və o deyir ki, bu, özü də Het dilinin sami dili olmadığını göstərmək üçün kifayətdir, çünki sami fleksiya şəkilçiləri çox vaxt kökdən sonra olduğu kimi, ondan əvvəl də gəlir".

Müəllif daha sonra Hett dilinin digərləri ilə oxşarlığını qeyd edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, “dil zəncirindəki bir neçə halqa, görünür, Hettləri **alarodian** adlanan dil ailəsinə aid olan gürcülərlə əlaqələndirir. Lenorman Kiçik Asiyada yerləşən Vandakı yazıların Alarodian ailəsinə aid olduğuna diqqət çəkdi və professor Seys Hett ilə Van yazılarındakı ideoqramlar arasındakı əlaqəni qeyd etdi: “Xüsusi adlardan göründüyü kimi, Hett dili Patilərin (Orontlar və Antioxiya körfəzi arasında), Kilikiyalıların, Kuailərin, Samaxlayların, Qamqu-Mailərin, Komagenlərin, Mosçilərin və Tibarenlərin, protoermənilərin və bir tərəfdən Xəzər dənizi ilə Halys, digər tərəfdən Mesopotamiya arasında ölkəni işğal edən digər tayfaların danışdığı dillərlə eyni dil ailəsinə mənsub idi. “Bu dil ailəsi münasib şəkildə "alarodiya dil ailəsi" adlandırılmışdır. Özlüyündə əsaslı olan bu baxış, xet dilinin adlıq və yiyəlik halları ilə yuxarıda qeyd olunan digər dillərin müvafiq qrammatik formaları arasındakı oxşarlıqla da təsdiq olunub.

Bu bölmənin sonunda müəllif yazır ki, Het dilinin semit mənşəli olduğuna inanan bir neçə tanınmış dilçinin

fikrinə baxmayaraq, **"...biz dəlillərin ağırlığının Het dilinin qeyri-semit təbiətinin tərəfində olduğu qənaətinə gəlməyə məcburuq. Dillə bağlı bu nəticəni Het, eləcə də Misir heykəlləri dəstəkləyir"** (kursiv bizimdir).

Müəllif, hetlərin geyindiyi geyimləri təsvir edərkən, Kadeş döyüşünün min bir yüz fiquru təsvir edən böyük bir rəsminin yerləşdiyi İbsambuldakı böyük məbədə istinad edir. Buynuzlu və zirehli dəbilqə geyinmiş, uzun qılınc, qalxan və nizə daşıyan incə misirlilər və onların Sardoniyalı müttəfiqləri asanlıqla tanına bilər. O, məşhur misirşünas Bruqşun müşahidələrinə istinad edir: "Hetlərin ordusu və onların müttəfiqləri də canlı, təsviri bir ifadə ilə təmsil olunur", deyə Bruqş bildirir, "çünki rəssam müşahidəçiyə het döyüşçülərinin nizamlı kütlələrini və müttəfiq xalqların daha az nizamlı və döyüşkən qoşunlarını geyimləri və silahları vasitəsilə təqdim etmək niyyəti ilə rəhbərlik edirdi.

Xanaanlar, farsların bu gün geyindiyi kimi, çalmaya bənzər baş örtükləri və ya yüksək papaqlar geyinən, bizə məlum olmayan müttəfiqlərindən ən təəccüblü şəkildə fərqlənirlər".

O, həmçinin mütəxəssis kapitan Konderin fikirlərinə istinad edir. Konder hetlərin və onların müttəfiqlərinin müəyyən xüsusiyyətlərini qeyd etmiş və onlar müxtəlif silah növləri ilə fərqli irqlər kimi təqdim olunurlar. Məsələn, o, "bir irqin saqqallı, digərinin saqqalsız olduğunu" qeyd edir, İbsambulun rəsmində isə **"hetlərin uzun hörükləri ilə Çin görünüşü çox nəzərə çarpır ki, bu da "tatar və ya monqol mənşəli olması" nəticəsinə gəlməyə imkan verir".**

Bununla yanaşı, o yazır ki, professor Seys əmindir ki, "Het heykəlləri, eləcə də onların dili onları qeyri-semit xalq kimi xarakterizə edir". O deyir ki, **"Misir və Assuriya**

abidələrində qorunub saxlanılan het adları, hetlərin semit dilində danışmadıqlarını göstərir. Het heykəlləri onların semit irqinə mənsub olmadığını daha da göstərir. Onların xüsusiyyətləri və fiziki tipi şimal xalqına məxsusdur və şimal mənşəli olmaları, yuxarı, burulmuş barmaqları olan çəkmələrdən istifadə etmələri ilə təsdiqlənir və yazılarında çəkmə ən çox yayılmış heroqliflərdən biridir və hər iki halda onların qədimliyinə dəlalət edir. Bu cür çəkmələrdən hazırda Kiçik Asiya və Yunanıstanın dağlıq sakinləri istifadə edirlər" (kursiv bizimdir).

Burada müəllif bu yaxınlarda (tədqiqat zamanı) Kiçik Asiyadan qayıdan polkovnik Ser Çarlz Uilsonun sözlərini sitat gətirir: "Mən professor Seys ilə tamamilə razıyam ki, Şimali Suriya və Fələstindəki hetlərin gəlmələri və Qara dənizdən Aralıq dənizinə qədər het tayfaları tərəfindən işğal edilmiş Halysın şərqindəki Anadolu yaylasından gəlmişlər. **Onların şimal mənşəyinə dair bu baxış, abidələrdə təsvir olunduğu kimi, artıq qeyd olunmuş mokasinlər və barmaqsız əlcəklərlə təsdiqlənir ki, bunlar hələ də kəndlilər tərəfindən geniş istifadə olunur və bütün soyuq ölkələrdə rast gəlinir. Heykəllər göstərir ki, hetlərin semit irqinə mənsub deyildilər. Xüsusiyyətlər daha çox şimal xalqına məxsusdur və İbsambul məbədində hetlərin başı qırxılmış və başında tək bir saç telləri olan çox skif xarakteri var. Saçların düzülüşündəki bu xüsusiyyət het abidələrində müşahidə olunmur, lakin Karnak və Fivada Anadoludakı abidələrdəki kimi eyni xüsusiyyətlərə malik fiqurlar gördüm**" (kursiv bizimdir).

Rayt həmçinin kapitan Konderdən də sitat gətirir və o yazır ki, "Sami fermerlərini türkmən qonşuları ilə müqa-

yisə etmək maraqlı idi; çünki düzənliklərdəki semit fermerləri ilə təpələrdəki Tauran çobanlarının qarışığında, Böyük Ramzes Turan Hetlərinə və onların saqqallı suriyalı müttəfiqlərinə hücum etdiyi zaman məhz bu bölgədə mövcud olan vəziyyətə tam paralel bir cəmiyyət vəziyyəti tapırıq".

O, həmçinin Kapadokiya troqloditlərinin heykəllərində təsvir edilən Hett üz tipini tanıyan Ser Çarlz Uilsondan sitat gətirir. "Gözəl olmayan bu tip," deyir, "Kapadokiyanın bəzi yerlərində, xüsusən də keçən il Niğdenin şimal-qərbindəki böyük düzənliyin altında kəşf etdiyim qəribə yeraltı şəhərlərdə yaşayan insanlar arasında hələ də mövcuddur". O, İbrizdə heykəl qoyulmuş Hett keşişinə istinad edərək əlavə edir ki, "keşişin paltarındakı bəzi naxışların Kapadokiya kəndliləri arasında hələ də dəbdən düşmədiyini qeyd etmək maraqlıdır".

Beləliklə, müəllif belə bir nəticəyə gəlir: "görünür, heykəllərin sübutları, eləcə də **hetlərin xüsusi adları hetlərin qeyri-semit xalq olduğunu sübut edir. Və bu nəticə Yaradılış kitabındakı şəcərələrlə uyğun gəlir, burada Het Hamın nəvəsi, Het və Xanaanın ikinci oğlu elan edilir; və 18-ci ayədə 'Xanaanın qəbilələrinin dağılmış olduğu' deyilir. Beləliklə, bizdə yalnız 'Het oğulları'nın Hamit və qeyri-semit mənşəyinə dair bir göstərici deyil, həm də onların geniş yayılmış olması faktı var"** (kursiv bizimdir).

3. George Rawlinson “Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World”

Corc Roulinson "Qədim Şərq Dünyasının Yeddi Böyük Monarxiyası"

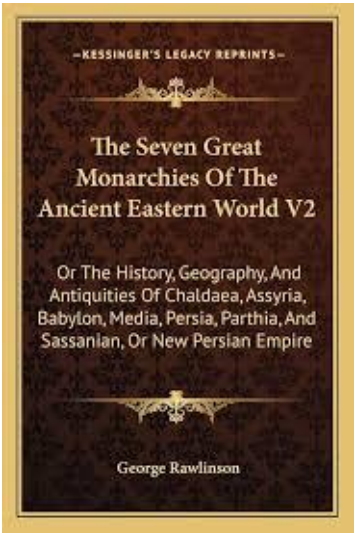

Gəlin Oksford Universitetinin professoru **Corc Roulinsonun "Qədim Şərq Dünyasının Yeddi Böyük Monarxiyası" (George Rawlinson “Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World”, New York, Worthington Co, 747, Broadway),** tədqiqatına nəzər salaq. O, professor Seyslə birlikdə Hatt/Xet tarixinin aparıcı tədqiqatçısıdır. O, həmçinin Kiçik Asiya ilə bağlı tarixi və coğrafi biliklərə də əlamətdar töhfələr vermişdir.

Üç cilddə nəşr olunan bu tədqiqatda Xaldey, Aşşur, Babil, Midiya, Fars, Parfiya və Sasanilər və ya Yeni Fars İmperiyasının tarixi, coğrafiyası və qədimliyi haqqında dəyərli məlumatlar təqdim olunur.

Müəllif, "Müqəddəs Yazılarda təsdiqləndiyi və qədim tarix yazıçıları tərəfindən ümumiyyətlə qəbul edildiyi kimi,

Daşqından sonra insanların ilk məskunlaşdığı ölkələrdən biri olan **Xaldey haqqında** bölmədə bu torpağın ilkin məskunlaşmasının dilin hələ parçalanmadığı və buna görə də müasir mənada irqlərin "mövcud ola bilməyəcəyi" bir dövrə aid olduğunu qeyd edir. Lakin, bu irq nə olursa olsun, onun xüsusiyyətlərini və etnik əlaqələrini araşdırmaq vacibdir.

Müəllif qeyd edir ki, "adi nəzəriyyəyə görə, bu irq arami və ya sami idi" və "bu ad Fərat və Dəclə çaylarının mənsəbindən Evksin, Halis çayı və Fələstinə qədər ərazidəki aramiləri, suriyalıları və ya assuriyalıları əhatə edir". Əksər müəlliflər hesab edirlər ki, "burada yaşayan xalqlar özlərinə aramilər adını tətbiq ediblər və yunanlar onları suriyalılarla eyni olan assuriyalılar adlandırıblar".

Eyni zamanda, Müqəddəs Yazılarda birbaşa qeyd edildiyi kimi, burada qurulan ilk çarlıq Kuşit və ya Efiopiya idi (...və Kuş Nəmrudun doğulduğu... və onun çarlığının başlanğıcı Şinar torpağında Babil və Erek, Akkad və Kalneh idi...). Başqa sözlə, buradan belə nəticə çıxır ki, **"ilk xaldeylilər semitlər, efiopiyalılar, aramlılar yox, hamitlər olmalı idilər..." və bu səbəbdən müəllif "Musanın hekayəsinin həm ən erkən klassik ənənələrə, həm də müasir müqayisəli filologiyanın son nəticələrinə uyğun olaraq, dəqiq həqiqəti çatdırdığını"** sübut etməyə çalışır (kursiv bizimdir).

Qədim Xaldeylilərin semit xarakterini əsaslandırmaq üçün istifadə edilən arqumentləri diqqətlə və ardıcıl şəkildə təhlil edən müəllif, inandırıcı şəkildə "hamısının tək bir qrupa uyğunsuzluğunu" göstərir və qədim Xaldeylilərin başqa bir qrupa aid edilməsi üçün kifayət qədər məlumatın olub-olmadığı sualına keçir.

Bu məqsədlə, Homer və Strabonun hekayələrinə əsaslanaraq, o, efiopiyalıları təkcə Afrikada yaşayanlar kimi deyil, həm də Asiyanın və Afrikanın bütün cənub sahillərini, yəni "iki qitəni ayıran Ərəbistan körfəzi ilə Şərqi və Qərbi Afrikalılara bölünmüş əraziləri" kimi təqdim edir. O, həmçinin qeyd edir ki, Herodot iki dəfə Ərəbistan və Hindistan arasında, Eritreya dənizinin sahillərində yerləşən Asiya Efiopiyası və Asiya Efiopiyalar haqqında danışır və onları yalnız bu yerdə axtarıla bilən Afrika Efiopiyalılarından diqqətlə fərqləndirir.

Bununla yanaşı, müəllif qeyd edir ki, “Dəclənin şərqindəki ərazi yunanlara Elimais və ya Elam kimi Cissia və ya Cossaea kimi tanınırdı. Kermanın şərqindəki ölkə Sasanilər dövründə **Kusan** adlanırdı. Bu bölgə indi Beluçistan, Beluçilərin və ya Belusların torpağıdır, şərqdə isə Kuşla əlaqəli bir termin olan Kuç və ya Koç var, Beluçin Belusa aid olduğu kimi. İndi Kissiya və ya Kossaea Xuzistan və ya Xuz torpağıdır, Kuşdan çox da uzaq olmayan bir addır, amma bəlkə də bu, sadəcə bir təsadüfdür".

Beləliklə, müəllifin fikrincə, "Toldoi Beni Noah" ("Nuh oğullarının nəsilləri haqqında kitab") sənədində sadə və aydın şəkildə ifadə edilən bibliya ənənəsi xalqların kimliyi ilə bağlı ən etibarlı ənənə adlandırılmağa layiqdir. Bu ənənəyə görə, Hamın oğulları "Kuş, Mizraim, Put və Xanaan idi. Kuş Nəmrudun atası idi və onun padşahlığının başlanğıcı Şinar torpağında Babil, Urek, Akkad və Xalne idi".

Bu, bizi belə bir nəticəyə gətirir ki, "Babil çarlığı qanla Kuşit olan və Misir xalqı ilə, Mərkəzi Afrika xalqı ilə Futu və Fələstin xalqı ilə yaxın qohum olan bir xalqa aid edilir" yəni, "dörd irq – Misirlilər, Efiopiyalılar, Liviyalılar və Xanaanlılar – Hamın nəsilləri olmaqla etnik cəhətdən qo-

hum idilər və Babilin ibtidai xalqı onun bir hissəsi, yəni Kuşitlər və ya Efiopiyalılar, Xanaanlılar, Misirlilər və Liviyalılarla qohum idilər və qədim zamanlarda Yuxarı Nildə yaşamış insanlarla ən yaxın idilər. Bu nəticələr, xüsusən Niffer, Senker, Barke və Mugeiradakı kurqanların qazıntılarından sonra təsdiqləndi **və ən qədim dəfnlərdə sonrakı Babil dilindən çox fərqli və Susiananın erkən dilinə, eləcə də Əhəmənilər kitabəsinin ikinci sütununun dilinə bənzər yeni bir nitq forması aşkar edildi, qrammatik quruluşda Turan ailəsinin ləhcələrinə bənzəyən bir dil..."** (kursiv bizimdir).

Bu dilin lüğət tərkibinin "qətiyyən kuşit və ya efiopiya" olduğu elan edildi.

Xaldeydə yaşayan kuşit irqinin miqrasiyasını təsvir edərkən müəllif iki mümkün yol göstərir: Fars körfəzindən Susiana, Fars, Karmaniya, Gedrosiya və Hindistanın özünə, eləcə də Ərəbistana və Afrikanın şərq sahillərinə, yaxud Misirin cənubundan öz koloniyaları vasitəsilə Fars körfəzinə, Xaldey və Susiana ərazilərini işğal edərək oradan Məkran, Kirman və Hind çayı ilə həmsərhəd bölgələrə yayılmaq.

Müəllif qərbdən şərqə miqrasiyanı, yəni Şərqi Afrikadan Ərəbistandan keçərək Fərat vadisinə keçidi əsaslandırır və bunun tarixi dövrdən bir qədər əvvəl baş verdiyinə inanır. O yazır ki, "burada göstərilən etnik əsasda ikinci, ehtimal ki, Turan elementi çox erkən dövrdə peyvənd olunmuş kimi görünür ki, bu da Bur-Bur və ya Akkad xalqının xarakterinə və tərkibinə çox əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu xalq, müəyyən edildiyi kimi, ilkin padşahların dövründə əsas qəbilə idi, adı, dini və müəyyən dərəcədə dil baxımından Ermənistan ərazisindəki mühüm bir xalq

olan Burbur və Urardaya, Herodotun Alarodiyalılarına (görünür) bağlı idi; və bu irqin Turanlılar çox uzaq bir dövrdə Armeniyanın dağlıq hissəsindən düzənlik ərazisinə enərək, orijinal Kuşit sakinlərini fəth etmiş və İbrahimin dövrünə doğru tədricən onlarla (tam olmasa da) qarışdığı güman edilir" (kursiv bizimdir). Roulinson burada çox vacib bir işarə verir: **"erkən yazıların dili, lüğət baxımından Kuşit olsa da, qrammatik quruluşunun bir çox məqamında turan dilidir"** (kursiv bizimdir).

Müəllif əlavə edir ki, "Xaldey irqinin bu iki əsas komponentindən başqa, ölkənin erkən əhalisində həm semit, həm də ari elementlərinin olması və üzərində "Kipr-arbat" (dörd xalq) və ya "arba li-sun" (dörd dil) başlıqlı yazılar erkən padşahların təbəələrinin təyin olunduğuna inanmaq üçün əsas var".

Beləliklə, Xaldeylilər təmiz bir xalq deyil, çox qarışıq bir xalq idilər.

Müəllifin fikrincə, bəlkə də, qədim paytaxt Ur və ya Xur-Xaldi adının Burbur ləhcəsində mənşəyinin ən çox ehtimal olunan izahı onun sakinlərinin – Xaldeylilərin təyin olunması ilə əlaqələndirilir.

Hur isə Ay Tanrısının əsl adı idi və Xaldeylilər "aya ibadət edənlər" idilər.

Xaldeylərin qarışıq xalqı haqqında müəllifin ideyası Roulinsonun tədqiqatının **"Babiliya" bölməsində** də inkişaf etdirilir və burada vurğulanır ki, "ilk imperiyanın xaldeylilərinin nəslindən olan qədim insanlar… kuşitləri Turan qanı ilə birləşdirmiş və əlavə olaraq kiçik semit və ehtimal ki, daha sonralar xalonluların kiçik bir elementini ehtiva etmişdir. "İbrani peyğəmbərləri, yəqin ki, əvvəlki adaşlarından daha çox qarışıq irq idilər... Əvvəlki Xaldey irqi, yəqin ki, yeni gələnlərlə qarışıb və üç elementin – se-

mit, turan və kuşitin – təxminən bərabər nisbətdə olduğu bir xalq yaradılıb".

Babilistanın sonrakı dövründə semit elementi milli xarakteri formalaşdırmağa başladı, babillilər tamamilə semitləşdilər və o qədər semit qonşuları olan assuriyalılardan çətinliklə fərqləndilər.

Sözügedən tədqiqatın **Midia bölməsində** müəllifin qədim Midiya dili kimi Zendavesta dili ilə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir. Bir sıra müəlliflər Zendavestanın Kiaksar dövründə Midiyada bəstələndiyini nəzərə alaraq ona daha çox Midiya xarakteri aid etmişlər. Roulinsonun yazdığı kimi, "bu fikirlərin əsas təməlini **Azərbaycanda həqiqətən qədim olan və Midiyada böyük Midiya monarxının dövründə çiçəklənən zərdüştiliyin sehrli atəşpərəstliklə eyniləşdirilməsi təşkil edirdi"** (kursiv bizimdir).

Amma biz gördük ki, **magizm və zərdüştilik əvvəlcə tamamilə fərqli idilər və Zendavesta bütün erkən hissələrində tamamilə zərdüştiliyə məxsusdur..."** (kursiv bizimdir).

Midiyada istifadə olunan dil və əlifba ilə bağlı müəllif bildirir ki, "bu regionda yazılı nitqin iki forması mövcud olmuşdur: onlardan biri **turan dialekti** idi (qədim erməni, yəni Ermənistan coğrafi regionuna aid olan), digəri isə **semit dili** idi, yəni assur dili" (kursiv bizimdir). Dillərin tamamilə fərqli olmasına baxmayaraq, semit işarələrinə əsaslanan eyni əlifba sistemi istifadə olunurdu.

Lakin, artıq "Əhəmənilər dövründə Midiya və Farsda istifadə edilən iki əlifba müşahidə edirik, hər ikisi Assuriya əlifbasından daha sadədir; biri Arilərin fəth edib qovduğu xalqın Turan ləhcəsini, digəri isə fəthçilərin dilini ifadə etmək üçün istifadə olunur. **"Müəllif istisna etmir ki, Zaqros turanlıları əvvəllər özləri üçün bir əlifba hazırla-**

mışdılar və bu əlifba Əhəməni lövhələrinin ikinci sütunlarında yerləşir” (kursiv bizimdir).

Nəticədə müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, “məşhur fars əlifbası, ehtimal ki, midiyalıların ixtirasıdır...”.

Bunlar müəllif tərəfindən təhlil edilən coğrafi bölgənin tarixində Turan elementlərinin əhəmiyyəti və rolu haqqında Raulinsonun fikirləridir.

4. Julius Oppert
“Le peuple et la langue Des Medes”

Yulius Oppert
"Midiya xalqı və dili"

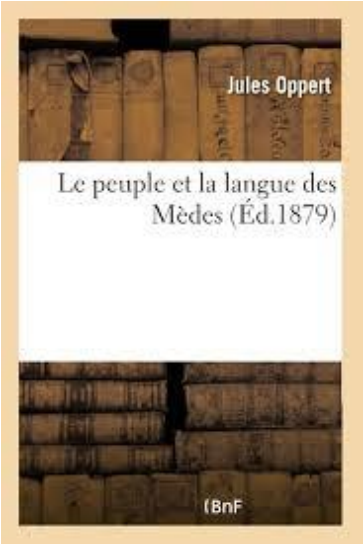

Kiçik Asiyanın müəyyən xalqlarının Turan mənşəli olması kontekstində, fransız-alman assirioloqu Yulius/Jul Oppertin, xüsusən də Roulinsonun istinad etdiyi tədqiqatlar böyük maraq doğurur. Biz bu müəllifin 1879-cu ildə Parisdə nəşr olunmuş "Midiya xalqı və dili" (Paris, Maisonneve et C, Libraires-Editeurs, 1879) kitabına diqqət yetirəcəyik və onun bəzi müddəalarını tərcüməmizdə təqdim edəcəyik. Tədqiqat, ümumiyyətlə, aparıcı rolun Turanlılara məxsus olduğu Midiya etnik qrupunun mənşəyinə həsr olunub.

Müəllif ön sözdə qeyd etdiyi kimi, Midiya dili “ölmüş dillər ailəsinə aiddir və yalnız vaxtilə Ssuza (ya da Şuşa) şəhərində (Elamda) danışılan dillə qohumdur”. Midiya dili, onu böyük Altay ailəsi ilə əlaqələndirən xüsusiyyətlər sayəsində, Şumer dili ilə yanaşı, hətta daha

tam formada Yuxarı Asiyanın dil fondundan bizə qədər gəlib çatmış ən qədim nümunədir".

Tədqiqatının birinci hissəsində müəllif Midiya dilinə aid əsərlərin icmalında qeyd edir ki, Əhəmənilərdən başlayaraq, Fars padşahları yazılarını üç dildə yazmışlar və bu da fars dilinə üstünlük vermiş və üçüncü dil kimi Assuriya tərcüməsini də daxil etmişdir. **Bu üçdillilik, Əhəməni hökmdarlarının ikinci yerə qoyduğu bu yazıya və dilə hansı xalqın sahib ola biləcəyi və onların fikrincə, Nineva və Babil sakinləri üzərində hansı millətin üstünlük təşkil etdiyi sualını doğurmuşdur.**

Fars və Midiya "eyni xalq deyildilər, sadəcə sülalə dəyişikliyinə məruz qaldıqlarını nəzərə alsaq, Fars müharibələrini necə izah etmək olar? Üstəlik, Strabonun “Midiya və Farsların eyni dilə sahib olduqları”na dair birbaşa göstərişi olsa da. Bu dialektin 28 il Midiyaya hökmranlıq edən Skif-Sakaların və Midiya çarı Kiaksar tərəfindən qovulmuş İskitlərlə əlaqəli olması mümkündür və bu səbəbdən müəllif də daxil olmaqla bir çox alim onun **İskit-Midiya** dili olduğuna inanırdı.

Eyni zamanda, müəllif Midiya mətni ilə birlikdə Bisutun yazısının açıq şəkildə Turan xarakterli olduğunu vurğulayır.

O, həmçinin mixi yazının Turan mənşəyini və onun ixtiraçılarını, sonradan Şumer xalqına məxsus olduğu tanınan Kassidian-Skif dilini və onun Ural dilləri ilə əlaqəli olan Midiya-Skif dili ilə əlaqəsini qeyd edir.

Lakin yeni linqvistik məlumatlar, yəni şumer dilində Mada kimi səslənən "ölkə" sözü müəllifi onun Midiyaya məxsus olduğunu əks etdirdiyi qənaətinə gətirib çıxardı. Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq, Oppert belə bir nəticəyə gəlir ki, "uzun müddət sirli qalan ikinci qrup

yazıların dili, bizim fikrimizcə, ari olmayan midiyalıların danışdığı dildir. Doğrudur, semit imperiyasının süqutundan çox əvvəl Midiyaya hakim olan kasta hind-german [ari] mənşəli idi; bu, "Persiyada yaşamış və bu gün də orada yaşayan eyni millət" idi. Lakin, **bizim dövrümüzdə olduğu kimi, [Midiya] əhalisinin çox əhəmiyyətli bir hissəsi o zaman Midiya, xüsusən də şimal hissəsində sağ qalan başqa bir irqə mənsub idi və Bisutun və Persepol qayalarında qorunub saxlanılan bu tayfaların dilidir"** (kursiv bizimdir).

Məlum olduğu kimi, Herodot bizə altı Midiya tayfasının, yəni Buses, Paretacens, Struchatae, Arizantes, Budians və Magilərin adlarını ötürmüşdür (L, I, fəsil 101).

Bu qəbilə adlarının tamamilə ari mənşəli olması mümkün olsa da, müəllif belə bir səslənmənin bu qəbilələrin adlarının ariləşməsinin nəticəsi olduğunu və onların Turan orijinallarını, yəni orijinal Midiya dilindəki adlarını tapmağa diqqət yetirmək lazım olduğunu düşünür.

Müəllif Herodota (VII, səh. 62) əsaslanaraq maraqlı bir nümunə verir: “Əvvəllər midiyalıların hamısı ari adlanırdı, lakin Kolxiyalı Medeya “Afinadan arilərə gəldiyindən, adlarını dəyişdirdilər və bu gün özlərini midiyalı adlandırırlar”.

Müəllifə görə, bu mətn "Hind-Avropa irqinin qədimliyini qorumaq və Midiya Turan əhalisinin sonrakı mənşəyini müəyyən etmək ehtiyacına əsaslanan Ari ənənəsini ortaya qoyur. Herodotun əvvəllər istinad etdiyi əfsanə “Yunan nağılı” olsa da, bu, arilər üçün Midiyalıların Midiyadakı əcnəbilər olduğunu göstərir. Əslində, onlar Turana mənsub idilər. Zərdüştün Vendidadında "Midiya adı hələ tapılmayıb, baxmayaraq ki, orada və qədim müəlliflər tərəfindən qeyd olunan coğrafi adların əksəriyyəti bu günə

qədər qalıb" və "bunu izah edən ari etimologiyası yoxdur, çünki mövcud olanlar qənaətbəxş deyil". Lakin, "Mada sözü özü çox qədimdir, çünki o, artıq Yafəsin oğulları arasında Yaradılışın genealoji cədvəlində tapılıb (Yaradılış, X. 2). Oppertin yazdığı kimi, "Elam" sözünün semit mənalarına baxmayaraq, bu dil, Turan dili olsa da və Midiya ilə əlaqəli olsa da, birbaşa Midiya dili deyil. Buna görə də, Oppert belə bir nəticəyə gəlir ki, Bisutunun ikinci dili Midiya dili idi və Midiya dilinin iki etnik komponenti var idi: midiyalılar və arilər (farslar). Beləliklə, Oppertə görə, "arilər və midiyalılar, farslar və turanlıların nəsilləri arasında bir ziddiyyət müşahidə olunur".

Oppert sübut edir ki, Herodotun qeyd etdiyi Midiya padşahlarını ari hesab etmək səhvdir. Deioke, Fraortes, Kiaksar və Astiaqın çar adları "görünür, əslən ari idi və bu adların xarici görünüşünü nəzərə alsaq, həqiqətən də ari adlarıdır". Müəllif inandırıcı arqumentlərə əsaslanaraq bu adların orijinal Midiya formasını və onların ariləşdirilmiş variantlarını təqdim edir: Dauaikki (daduuka), Pirravartis (fravartis), Vak-istarra(urakhatara) və Arse-uggi (arstiyuga). Müəllif həmçinin bu adların semantik mənalarını da qeyd edir, məsələn, Deiok – qanunverici, Astiaq – güclü döyüşçü və s.

Müəllif Bisütun kitabəsində şərəfli ikinci yeri Midiya dilinə verdiyini vurğulayır, “bu, ona görədir ki, bu dil Midiya padşahlarının dili idi...”.

Tədqiqatının yekununda müəllif aşağıdakı nəticəyə gəlir ki, Midiya padşahlarının Turan adlarının təhrif olunması “Midiyalıları və farsları qarışdıran və məsələn, yunan filosofu kimi “Midiya və bütün Arian xalqı haqqında” danışan yunanların adəti ilə təkzib olunmur.

Beləliklə, **Midiya ölkəsinin adı Turan sözü olub** və coğrafi ada çevrilib; arilər onu öz vətənləri kimi qəbul ediblər. Fransanın adı almancadır, lakin buna baxmayaraq, bütün fransızlar alman deyil. Rusiyanın Skandinaviya adı var, amma rus adı yoxdur. Tarix boyu bu cür faktlar çox olub və biz onları sadalamaqdan heç vaxt yorulmayacağıq.

Midiya padşahları mütləq Turanlılar idilər; onlar qeyri-ari əlifbası və ikinci sistemin dilində yazırdılar. Məhz burada onların adları tarixə düşdü. Bir-birinin ardınca sadalanan bu səbəblərə görə, biz inanırıq ki, üçdilli mətnlərin ikinci dərəcəli yazılarının skif və ya midiya-skif adlandırılmamalı olduğuna, lakin bu sistem üçün uyğun olan yeganə adın Midiya adı olduğuna dair dəlillər təqdim etmişik.

Müəllif əvvəlki tədqiqatlarından biri olan "Xaldey və Assuriya imperiyalarının tarixi abidələrdən" (J. Oppert, "Historie des Empires de Chalde'e et D'Assyrie d'apres les monuments", Versailles, Beau Jeune, Imprimeur Libraire, 1865) əsərində Mesopotamiyada erkən dövlət qurumlarının yaranmasını təhlil edir və xüsusilə **turan elementinin** bu proseslərdəki mühüm rolunu vurğulayır. O yazır ki, "Sam oğullarının, ehtimal ki, Ərəbistanın cənubundan və ya Eritreya dənizindən gəlməzdən əvvəl Mesopotamiyada arilər, turanlar və hamitlər arasında toqquşma baş vermişdi. Hamitli Nəmrud orada bir imperiya qurmuşdu ki, bu da Müqəddəs Kitabın şəcərə cədvəlinin müəllifinə artıq əfsanəvi görünürdü. Müqəddəs kitablarda bizə gəlib çatanlarla ortaq mənşəyə malik olan Babil ənənəsi, bu ilk imperiyanın yaranma vaxtını böyük daşqından dərhal sonra qoyur, mövcudluğu Xaldeylilər tərəfindən tanınırdı və Babil tarixçisi Beros da bu barədə yazırdı".

O, daha sonra qeyd edir ki, Yevseviusun Midiya adlandırdığı 2-ci sülalə və bu dövr müəllifə görə hind-avropalıların qərbə köçü ilə əlaqələndirilir. "Arianların hakimiyyəti tezliklə sona çatdı" və müəllif hesab edir ki, bu, Midiya təkcə Hind-Avropa irqlərinin yaşamaması ilə bağlı idi... bu günkü kimi sakinlərinin əksəriyyəti Turan irqinə mənsub idi. **Ölkənin adı olan Midiya "Kassido-Skif və Susian adlandırdığımız dildə "tur", Midiya-Skif dilində isə "ölkə", "torpaq" mənasını verir, bu da bizə əhalinin əsas hissəsinin bu günə qədər həmişə Turan irqinə mənsub olduğunu sübut edir, baxmayaraq ki, aristokratiya da arian irqi ilə təmsil oluna bilər"** (kursiv bizimdir).

Burada aydınlaşdırmalıyıq ki, tarixçinin sonrakı əsərlərindən göründüyü kimi, onun əvvəlcə Kasido-Skif və ya Midiya-Skif dilləri adlandırdığı dillər sonrakı tədqiqatlarda turan midiya dili elan edilmişdir.

Tədqiqatımız baxımından, müəllifin sonrakı tədqiqatlarında, Midia xalqına və dilinə həsr olunmuş aşağıdakı ideyasına diqqət yetirməyimiz çox mühüm rol oynayır.

Müəllif yazır ki, artan semit əhalisi, "semitlərin üstünlük təşkil etməsi artıq Turan hakimiyyətini sarsıdırdı və bu da Ariləri geridə qoymuşdu. Yaradılış kitabının 14-cü fəslindəki maraqlı hekayə on bir padşahın dövrünə gedib çıxır. Burada eyni vaxtda hökmranlıq edən dörd padşahdan bəhs olunur: Şinar padşahı Amrafel; Elassar padşahı Ariok; Elam padşahı Xodorlaomer; və İbrahimin dövründə müvəqqəti olaraq, Elam padşahından asılı olan xalqların padşahı Tidal. Bu monarx üç vassalına Qərbi Asiyaya qarşı yürüşə rəhbərlik etmişdi; qollarının zərbəsi Melkisedekin adını ucaltmışdı. **Yaradılış kitabında adı çəkilən xalqların Mesopotamiyanın şərqindəki torpaqlarda**

yaşayan Turan xalqlarından başqa heç kim olmadığı tamamilə mümkündür. Bu dörd kiçik imperiyanın mövcudluğu hər halda semitlərin son hakimiyyətindən əvvəl baş vermiş böhran dövrünə işarə edir və buna görə də onları Babildə idarə edən on bir padşahın vəziyyətə görə bəzən bir, bəzən başqa bir mənşəyli idi. Reallıq budur ki, verilən adların heç biri mütləq Assuriya mənşəli deyil".

Bu mülahizələrə müəllif Septuagintada adı çəkilən və adı Tarqal kimi yazılan Massoranın dördüncü padşahı Tiqal haqqındakı anlayışını da əlavə edir. Müəllif inanır ki, bu, böyük bir кəриəк olan Kasdo-Skif Turqalına aiddir.

3-cü sülaləyə qədər, yəni semit sülaləsinə qədər müəllif hesab edir ki, "buna görə də Xaldey imperiyasının yaranmasından əvvəlki dövrü imperiya uğrunda mübarizə aparan bir və ya digər irqin qalib gəldiyi keçid dövrlərindən biri kimi qəbul etməliyik. Əsas element yenə də Kasdo-Skif adlandırdığımız bu qolun Turan elementi idi, xarici mənşəli əhalidən Anarian yazısını semit assuriyalılarına tətbiq edən semitizmə qədər. Bilirik ki, ilk dəfə semit çarlarına ötürülən bu heroqlif yazısı dərhal transformasiya olunmayıb və Assuriya dilinin istifadəsinə uyğunlaşdırılmayıb. İdeoqrafik element mahiyyət etibarilə üstünlük təşkil etməklə yanaşı, uzun müddət Turan dilindən götürülmüş bütün fonetik ifadələr semit dilində danışan və Assuriya dilində tələffüz olunan monarxlar tərəfindən qrafik formada qəbul edilib...".

Müəllif məhz bu sülaləni Berosdan sonra Semit imperiyasının ilk sülaləsi hesab edir və onu Xaldey adlandırır və e.ə. 2017-ci ilə aid edir.

Müəllifin, xüsusən də hazırkı tədqiqatın nöqteyi-nəzərindən, e.ə. XXVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq,

245 il davam edən və 6 çarlığın adı ilə təmsil olunan ərəb sülaləsi adlanan sülalə haqqında fikri maraq doğurur.

Müəllif qeyd edir ki, "müxtəlif müəlliflər bu ərəb padşahlarını Misir kitabələrində adı çəkilən və o dövrdə xeyli gücə malik olan hetlərlə eyniləşdirirlər. Bu fikri bir sıra hallar da dəstəkləyir ki, bunlar arasında xronoloji təsadüf də az əhəmiyyət kəsb etmir. Het iyeroglif mətnləri 18-ci və 19-cu sülalələrdə, yəni XV və XVI əsrlərdə mühüm rol oynayıblar...".

Misir yazılarında 19-cu sülalənin yazılarında qorunub saxlanılan Hetasar, Marusar, Sarasar və digər Het şahzadələrinin adları kimi aramey və ya ərəb təsirlərinə malik bir neçə ad qeyd olunmuşdur. Bu sülalənin hakimiyyətinin sonu Assuriya hökmranlığının yaranması ilə əlamətdardır.

Bunlar Y.Oppertin Midiya, midiyalılar və onların dilinin Turan əhəmiyyəti ilə bağlı verdiyi maraqlı nəticələrdir və bu nəticələr sözügedən müəllifin əhəmiyyətli tədqiqatlarının nəticəsidir.

5. Donald B. Redford “Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times”

Donald B.Redford "Qədim dövrlərdə Misir, Xanaan və İsrail"

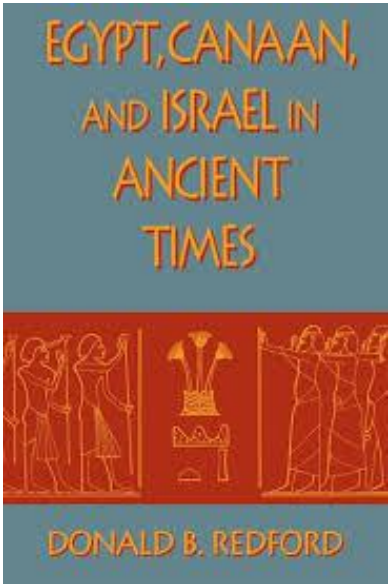

Bu tədqiqat aparıcı şərqşünas və Fələstin üzrə mütəxəssis Donald B. Redford tərəfindən aparılmışdır. (Donald B.Redford “Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times” (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992, 1993)).

5-ci fəsildə, "Misirdəki Hiksoslar" əsərində müəllif Misir işğalçılarının mənşəyinə toxunaraq qeyd edir ki, "yəhudi kimi danışan İosif Flaviy Hiksosları 'əcdadlarımız' adlandırır və bunu qəribə yarımhəqiqət hesab edir. O, daha sonra qeyd edir ki, Misir tarixçisi Manefonun Hiksoslara verdiyi xoşagəlməz qiymətləndirmələrə baxmayaraq, Kiçik Asiyada Boğazköydə Hett paytaxtının kəşfi və sonradan naməlum xalqın [Hettlərdən bəhs edərək] tarixinin yenidən qurulması onların əslində Hiksoslar olduğu fər-

ziyyəsinə tez bir zamanda gətirib çıxardı. Lakin misirlilər hettləri yaxşı tanıyırdılar və onların adlarını vicdanla 'Ht' kimi yazıblar və üstəlik, hettlər e. ə. XVII əsrdə Qalis çayı ilə əhatə olunmuş ərazidən kənarda hər hansı bir rol oynadığına dair heç bir dəlil yox idi" (ingilis dilindən tərcümə bizimdir).

Müəllif “Umman Manda” adına şərh verir. Müəllif yazır ki, onlardan biri olan **"Umman Manda"** (Şimali Mesopotamiyadakı yarı köçəri ordular üçün istifadə olunan termin) **liderinin** Hett mətnində "Ka-lu-ti" adını tapan Olbrayt sayəsində onun Manefonun siyahısındakı ilk Hiksos çarı Salitis ilə eyniliyi barədə bir fikir irəli sürülmüşdür. Hiksosların at və arabalardan istifadəsi həmçinin "e.ə. XIV əsrdə Mesopotamiyanın yerli xalqlarına hakim elita kimi qəbul etdirən Hind-Avropa elementləri ilə eyniliyi təşviq etmişdir". Lakin qeyd etməliyik ki, Hiksoslar Hetləri deyil, orijinal Hetlər olan Hattiləri nəzərdə tuturlar. Nəhayət, müəllifin qeyd etdiyi kimi, Hurrilərlə eynilik təklif edilmişdir. Lakin, D.Redfordun yazdığı kimi, "heç kim e.ə. XVII əsrdə Mesopotamiya ilə Misir arasındakı ərazidə çoxlu sayda hurritlərin mövcudluğunu sübut edə bilməyib və hurritlərin Suriya və Fələstinə gəlişi indi Hiksosların Misiri fəth etməsindən sonra baş vermiş kimi görünür". Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Hiksosların daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi "iki dəlil dəstini araşdırmaqla asanlıqla müəyyən edilə bilər: arxeoloji və linqvistik... lakin hələlik demək kifayətdir ki, şərq Deltasında Tell ed-Dab'a və Tell el-Maskhuta kimi Hiksos yerlərində aparılan son qazıntılar, keramika və artefaktual tərkibi müasir Fələstin və Finikiyadan fərqlənməyən müdaxilə mədəniyyətini aşkar etmişdir".

D.Redfordun fikrincə, Hiksosların eyniləşdirilməsinə davam etməzdən əvvəl, gəlin bir kənara çəkilək və sirli Umman-Manda ilə bağlı bəzi əlavə fikirlərimizi bölüşək.

Umman-Manda kimlərdir?

"Umman-Manda" (və ya "Umman-Manda") qədim Mesopotamiya ədəbiyyatında (əsasən akkad dilində) "şimaldan gələn xalqlar", "düşmən əcnəbilər", "barbarlar" və ya Mesopotamiyanın mədəni mərkəzlərinə qarşı çıxan köçəri tayfalar mənasını vermək üçün istifadə olunan bir termindir. Lakin, bu termin heç bir konkret, fərqli etnik qrupu ifadə etmirdi. Əksinə, bu, bir sıra yaxın qohum, döyüşkən etnik qrupları əhatə edən kollektiv bir ad idi.

Umman-Manda haqqında biliklərimizi haradan əldə edirik və mənbələrdə onlara hansı istinadlar edilir və ümumiyyətlə onların adı altında etniki olaraq nəzərdə tutulur?

Birincisi, aşşur və babil salnamələri, müxtəlif dövrlərdə isə "Uman-Manda" termini müxtəlif qruplara tətbiq edilmişdir. Məsələn:

- e.ə. II minilliyin sonunda **kassitlərə,** ondan əvvəl isə kutilərə (qutilərə);
- daha sonra **kimmerlərə** və **skiflərə;**
- bəzən midiyalılara (xüsusilə Yeni-Babil çarlığının və assuriyalıların mənbələrində).

İkincisi, padşah Umman-Mandanın adı ilə bağlı:

Bəzi mətnlərdə bu titula sahib olan bir hökmdar və ya liderdən, çox vaxt güclü padşahların düşməni kimi bəhs olunur (məsələn, Nabonid Salnamələrində (e.ə. VI əsr) Umman-Mandanın hücumu bölgənin siyasi qeyri-sabitliyində bir amil kimi qeyd olunur).

Üçüncüsü, Herodotda və Müqəddəs Kitabda.

Qeyd etmək lazımdır ki, Umman-Manda bəzi tədqiqatçılar tərəfindən **midiyalılarla,** xüsusən də e.ə. 612-ci ildə Ninevanı məhv edən qəbilələr ittifaqı ilə eyniləşdirilir.

Mənbənin mənşəyindən asılı olaraq, Umman-Mandaya istinadların zaman çərçivəsində xronoloji olaraq, onun nəzərdə tutduğu etnik qrupların necə dəyişdiyini anlamaq da vacibdir.

"Umman-Manda" terminin ilk qeydləri e.ə. II minilliyin əvvəllərində Qədim Babil mətnlərində və Maridən olan lövhələrdə görünür və bu termin şimal qəbilələrinə və xalqlarına, məsələn, Mitanni dövlətinin sakinlərinə, eləcə də sonrakı dövrlərdə skiflərə, kimmerlərə və midiyalılara aid etmək üçün istifadə edilmişdir. "Qutian Əfsanəsi" kimi əvvəlki mənbələrdə Naram-Suenin hakimiyyəti dövründə (e.ə. XXIII ə. sonları) Umman-Manda tayfalarından bəhs olunur.

İlkin istinadlar (e.ə. II minillik) göstərir ki, etnik qrupu ifadə etmək üçün istifadə edilən "Manda" termini e.ə. II minilliyin əvvəllərində Maridən olan Qədim Babil mətnlərində və lövhələrdə rast gəlinir. Bu dövrdə "Umman-Manda" da Mitanni dövlətinin sakinlərinin adlarından biridir.

Sonrakı istinadlar (e.ə. I minillik) göstərir ki, e.ə. I minilliyə aid Mesopotamiya ədəbiyyatında "Umman-Manda" skiflərə, kimmerlərə, midiyalılara və digər xalqlara aid etmək üçün istifadə olunur. Umman-Manda ilə bağlı hadisələr bu orduya qarşı mübarizəni əks etdirən Qadd Salnaməsində (e.ə. VII ə.) təsvir edilmişdir. Nabonid Salnaməsinə görə, Anşan çarı Kir Umman-Manda qoşunlarını dağıtmış və Umman-Manda (Midiya) çarı İştuvequ əsir götürmüşdür.

Coğrafi baxımdan, ümumiyyətlə, Umman-Manda xalqının Babilistanın **şərqindən və ya şimal-şərqindən** İran yaylasından və ya Zaqafqaziyadan gəldiyi və ərazilərinin müasir İran, Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyə ilə əlaqəli olduğuna inanılırdı.

Uman-Mandanın **müasir elmi şərhləri** müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, "Uman-Manda" bir millət deyil, zamanla mənası dəyişən barbarlar və ya köçəri işğalçılar üçün ənənəvi bir termindir və qəbul edilməsi çətin bir baxışdır. İ.M.Dyakonov kimi digərləri Uman-Mandanı **midiyalıların** əcdadları və ya İskit-Turan tayfaları konfederasiyası ilə eyniləşdirirdilər. Bəziləri həmçinin onların **quti** və ya **manneanlarla** qohum ola biləcəyinə inanırlar ki, bu da bizim anlayışımıza yaxındır və biz bunu aşağıda Hattların tarixi haqqında yazılarımızda müzakirə edəcəyik.

Aşağıda bu məsələ ilə bağlı bəzi mənbələr və ədəbiyyatlar verilmişdir, o cümlədən:

- Diakonoff, I.M. The Pre-history of the Armenian People. *(Diakonoff, I.M. Erməni xalqının tarixdən əvvəlki dövrü).*
- Liverani, M. The Ancient Near East: History, Society and Economy. *(Liverani, M. Qədim Yaxın Şərq: Tarix, Cəmiyyət və İqtisadiyyat).*
- Glassner, J.-J. Mesopotamian Chronicles. *(Glassner, J.-J. Mesopotamiya Salnamələri).*
- A.K.Grayson. Assyrian and Babylonian Chronicles *(Qreyson A.K. Assuriya və Babil Salnamələri).*

Umman-Mandanın xatırlanma xronologiyası aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilir:

Dövr	Mənbə	"Umman-Manda" kimin adı idi?	Şərh
~E.ə. 2300-2000-ci illər	Akkad və Şumer mətnləri	Qutilər	Akkadın süqutundan sonra onlar şimal-şərqdəki "barbarlar" hesab olunurdular.
~ E.ə. təxminən 1500-1100-cü illər	Het və Aşşur salnamələri	Kassitlər və digər dağ qəbilələri	Termin daha kollektiv məna kəsb edir
~ E.ə. 900-600-cü illər	Assuriya salnamələri (Tiqlatpalasap III, Sarqon II və s.)	Midiyalılar, İskitlər, Kimmerlər	Ciddi xarici təhdid kimi qeyd edildi
~ E.ə. 620-600-cü illər	Babil salnamələri (Nabopolasar, Nabonid)	Midiyalılar və müttəfiq xalqlar	Assuriyanın süqutunda mühüm rol oynadı

Umman-Manda haqqında əsas mənbələrin Aşşur yazıları hesab edildiyi yerlərdə:

1. **Sennaxerib və Aşurbanipal** "Umman-Manda xalqını" şimal-şərqdən gələn xarici təhlükə kimi qeyd edir-

lər və Ninevanın məhv edilməsi salnaməsi (e.ə. 612-ci il) də göstərir ki, Midiyalılar (Kyaksarın rəhbərliyi ilə) və Babillilər (Nabopolassarın rəhbərliyi ilə) **Aşşura qarşı** birlikdə hərəkət ediblər və burada Midiyalılar "Umman-Manda" adlandırılıllar.

2. **Nabonidin salnaməsi**, " Çar Umman-Manda"nın işğalının Neo-Babil dövlətinin son illərində sabitliyi pozan bir amil olduğunu qeyd edir və söhbət **Kimmer-Skif tayfalarından** getdiyini göstərir.

3. Umman-Manda haqqında elmi fərziyyələr.

Tədqiqatçı	Nəzəriyyə	Şərh
İ.M.Diyakonov	Uman-Manda, əsasən **Midiyalılara** aid edilən kollektiv bir termindir.	Urbanistik Mesopotamiyanın əksinə olaraq o, bu terminin "periferik" barbar qruplarını təyin etmək üçün xidmət etdiyinə inanırdı.
Mario Liverani	Türkmən-İran köçəriləri ilə bağlıdır	O, bu terminin etnik mənasını itirdiyini və siyasi-ideoloji hala gəldiyini qeyd etdi.
J.J.Qlassner	Termin son dövrdəki Midiya, İskit və digər xalqları əhatə edir.	"Uman-Manda"ya rəsmi "barbar işğalları"nın xəbərçisi kimi baxır.

Tədqiqatçı	Nəzəriyyə	Şərh
İqor Kadırov (Qafqaz və İran arxeologiyası üzrə müasir əsərlərdən)	Manna və Urarto-Xəzər tayfaları ilə əlaqə mümkündür	Cənubi Azərbaycan və İranın şimal-qərbindəki arxeoloji yerlər vasitəsilə əlaqələri göstərir.

Həmçinin belə bir maraqlı faktı qeyd edək: "Umman-Manda" sözünün **etimologiyası** sözün əsl mənasında "Manda xalqı (və ya ordusu)" kimi tərcümə oluna bilər, burada Manda, ehtimal ki, ərazi mənşəli bir təyinatdır (ehtimal ki, Elamın şimalında yerləşən "Mandu" ölkəsindən götürülmüşdür).

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar **Müqəddəs Kitabdakı paralellərə** əməl edərək Uman-Mandanı Yeşaya, Yezekel və Yeremya kimi peyğəmbərlik kitablarında qeyd olunan **Kedar padşahları** və ya **Midiya padşahları** kimi fiqurlarla eyniləşdirirlər.

Aşşurun süqutunda Umman-Mandanın rolu diqqətəlayiqdir; **Umman-Mandanın** (midiyalıların) babillilər və elamlılarla ittifaqı Ninevanın süqutunda və Assuriya imperiyasının süqutunda həlledici amil olmuşdur.

Umman-Manda haqqında deyilənlərlə əlaqədar olaraq, Umman-Manda adı məhz bu qədim tayfaların müəyyənləşdirilməsi ilə başladığı və bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, onlar Azərbaycan tarixində mühüm rol oynadıqları üçün Kuti (Quti) və Kassitlər (Kask) ilə bağlı əlavələr etmək məqsədəuyğundur.

İlk növbədə özümüzə sual veririk: **Qutilər (Kutilər) nə vaxt hakimiyyətdə olublar?**

Qutilər təxminən e.ə. **2190-cı ildən 2110-cu ilə qədər**, yəni təxminən 80 il ərzində Mesopotamiyanın cənubunu idarə etmişlər. Məlumdur ki, **Akkad İmperiyasının** (Böyük Sarqon tərəfindən qurulmuş) süqutundan sonra ölkə anarxiyaya uğramışdır. Bu şəraitdə **Zaqros dağlarından** (Mesopotamiyanın şərqində, müasir İranda) gələn **Quti** (və ya Kuti) tayfaları genişlənərək hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Onların hakimiyyəti Şumer mətnlərində "qaranlıq dövrlər" kimi təsvir olunur: dağıntı, suvarmanın azalması və mədəniyyətin zəifləməsi. Qutilərin (**Urukun Utuhenqalının** hakimiyyəti altında) süqutundan sonra Urun – 3-cü Sülaləsi (Şumer hakimiyyətinin bərpası) başladı. Başqa sözlə, Qutilər, bizim fikrimizcə, Qutilər kimi, Hattlarla qohum olan şumerlərin hakimiyyətə qayıtmasını asanlaşdırdılar.

Quti və Kassitlərin etnik mənşəyi nədir?

Quti (Kuti):

- **Etnik mənşəyi** dəqiq bilinmir, lakin aşağıda bunların Hatti ilə qohum olan və onlara yaxın dildə danışan tayfalar olduğunu göstərəcəyik. Onlar mənşəcə turanlılardır.
- Tarixçilər onların semit və hind-avropa mənşəli olmayan **Zaqros dağ qəbilələri** olduğunu irəli sürürlər.
- Onların dili hələ də **deşifrə olunmayıb** və **akkad, qismən het** və digər dillərlə qohum deyil, bizim fikrimizcə, Hatt və qismən şumer dilləri ilə qohumdur.
- Onlar **tarixdən əvvəlki Zaqros xalqlarının qalıqları** ola bilər.

Kassitlərə (Kaşşu) gəldikdə isə, onların da şərqdən, Zaqros dağlarından (ehtimal ki, Luristan bölgəsindən) gəldikləri və **dillərinin** semit və ya Hind-Avropa dilləri ilə **qohum olmadığı** məlumdur. **Kassitlər Akkad mədəniyyətinə inteqrasiya edərək** onun inzibati dilini qəbul etmişlər.

Həmçinin xatırlayaq ki, Babil Hetlər tərəfindən dağıdılıb. **E. ə. 1595-ci ildə het çarı I Mursili** Babilə qarşı sürətli bir yürüş başlatdı. **O, şəhəri talan etdi və mühüm dini ayin olan Marduk tanrısının heykəlini özü ilə apardı**. Lakin bundan sonra **hetlər Babildən ayrıldılar və orada qalmadılar**; onlar hakimiyyət qurmadılar, sadəcə yerli sülaləni zəiflətdilər.

Beləliklə, Hetlər müəyyən dərəcədə Kassitlərin hakimiyyətinin qurulmasına töhfə vermişlər.

Xetlər Babili məhv etdikdən sonra bölgədə bir hakimiyyət **boşluğu** yarandı **və o vaxta qədər Babilistanın kənarında uzun müddət yaşayan kassitlər** öz güclərini qurmaq üçün bundan istifadə etdilər. Hakimiyyət dərhal ələ keçirilmədi; bu, çox güman ki, onilliklər çəkən **tədricən baş verən bir proses** idi. Lakin kassitlərin yolunu xettlilər tərəfindən **Amoritlərin (Hammurapi və onun nəsilləri) mərkəzləşdirilmiş gücünün məhv edilməsi** açdı.

Verilən məlumatlardan çıxarılan və ümumiyyətlə qəbul edilən nəticələr cədvəl şəklində təqdim olunur:

Umman-Mandaya aid edilənlər Xatti ilə bağlıdırmı?

Sual	Cavab
1. Qutilər nə vaxt hakimiyyətdə olublar?	təxminən e.ə. 2190-2110-cu illər
2 Qutilər və Kassitlərin etnik mənşəyi?	Naməlum; Qutilər qədim dağ tayfalarıdır, Kassitlər isə, ehtimal ki, Zaqros tayfalarıdır.
3. Babili kim məhv etdi?	Hitit (Mursili 1)
4. Xetlilər kassitlərə hakimiyyət qurmağa kömək etdilərmi?	Əslində, bəli, çünki Babili məhv etməklə onlar kassitlərə yol açdılar.

Mənbələrə və klassik müəlliflərə görə, Hatt/Het mövzusu ilə bağlı apardığımız araşdırma (aşağıya baxın) Hattlarla əlaqəli aşağıdakı tayfaları göstərdi:

- Septuaginta görə, **Er və Kassitlər** həm Hettha COS (Err və ya Hetteu), həm də Hettei Kasi (1911, Encyclopedia Britannica) adlanırdı.
- **Lulubi və Kuti** Hatti nəslindən olan **Umman-Manda** (Huqo Winkler, Helzveld) və ya Sakadır.
- **Kuti çarlığı** Babili (Beroz) ələ keçirən **Proto-Midiyalılardır**.
- **Midiyalılar Şumer Kutilərinin bir qoludur** və Aşquzlar (Sakalar) kimi də tanınır (J.Oppert "On the Median sulolası", London, 1876, Roulinson).
- **Hattlar və Kassitlər Saki xalqıdır** (A.T. Glay "Kassit dövrünün Cunui formalı yazılarından şəxsi ad").
- **Beləliklə, Hatti, Kassit, Kuti, Midiya, Lulubi və Midiya qohum tayfaları təmsil edir.**

Hattların mənşəyini və tarixini izah edərək, bu barədə daha ətraflı danışacağıq.

Bununla yanaşı, müəllif Hiksoslar, onların hakimiyyət dövründəki görünüşləri haqqında bəzi əlavə məlumatlar verir və bu vacib mülahizələri əks etdirmək üçün Donald B.Redfordun nisbətən müasir "Qədim Dövrlərdə Misir, Xanaan və İsrail" (Donald B.Redford “Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times”, Princeton University Press, Princeton, New Jersey)» kitabını lazım olduqda şərhlərimizlə birlikdə izləyəcəyik.

1. Əvvəlcə qeyd edək ki, hələ hiksosların Misirdə firon taxtına çıxmasından əvvəl, e.ə. III minilliyin sonlarında Asiyadan gələn tayfaların Deltaya nüfuz etməsi müşahidə olunurdu. Transiyordaniyada, İordan vadisinin bəzi hissələrində və daha sonra Negebdə məhdud yaşayış məntəqələri müşahidə edilmişdir ki, bu da böyük istehkam yaşayış məntəqələrindən kiçik mərkəzlərə doğru hərəkəti əks etdirir.

Beləliklə, Redfordun yazdığı kimi, beynəlxalq ticarətlə məşğul ola bilən yarı sənaye cəmiyyətinin əvəzinə "heyvandarlığın böyük rol oynadığı kənd təsərrüfatından başqa heç nə qalmadı...". Müəllifin fikrincə, bu vəziyyətin səbəbləri "xarici agent, yad etnik mənşəli işğalçı icma şəklində" fərziyyəsi və ya "Amorit nəzəriyyəsi" ilə izah edilməməlidir, çünki söhbət şəhərlərin məhv edilməsindən deyil, tərk edilməsindən gedir.

"Səbəblər daha çox ekologiya, sosiologiya və demoqrafiya ilə bağlıdır", çünki "şimal-şərqi Afrikada iqlim dəyişikliyi Fələstində mütərəqqi quraqlığa səbəb ola bilər və aclığa və ehtimal ki, xəstəliklərə səbəb ola bilər", eyni zamanda "təbii sərvətlərin tükənməsinə və siyasi korrupsiyaya" səbəb ola bilər.

Müəllif qeyd edir ki, sonralar, e.ə. XX və XIX əsrlərə qədər mövcud dəlillər "Fələstində oturaq şəhər əhalisinin" yarandığını göstərir. Redford yazır: "Daha əvvəl nəzərdən keçirdiyimiz arxeoloji mənzərə, e.ə. III minilliyin son iki əsrində köçəri, oturaq olmayan bir əhali tərəfindən dəyişdirilmiş bir Fələstin icmasını göstərir ki, bu əhalinin mədəniyyəti, görünür, Transiyordaniya çöllərində yaranıb və "oradan qərbə və cənuba doğru mədəni və demoqrafik irəliləyiş əhalinin cənub Fələstinə və Negebə köçməsinə səbəb olub". Müəllifin nöqteyi-nəzərinə görə, “Fələstinin və Cənubi Suriyanın böyük hissəsi, görünür, belə yarımköçəri maldarların yaşayış məkanı olmuşdur”.

Daha sonra, Qərbi Asiyanın böyük bir hissəsini təsir dairəsinə alan və e.ə. XX əsrin ortalarında süqut edən böyük Ur İmperiyası (təxminən e.ə. 2050-1950-ci illər) qurulduqda, onun xarabalıqlarında bir qrup müharibəçi varis dövlət yarandı. Müəllifin vurğuladığı kimi, "hakim siniflər və bu dövlətlərin əhalisinin əksəriyyəti, adətən "Amorit" adlanan Qərbi Semit dilində danışırdılar, baxmayaraq ki, onlar əvvəllər inkişaflarının daha erkən mərhələsində Suriya çöllərində kənd köçəri həyatı yaşamış və bu vaxta qədər bir neçə nəsil Akkad mədəni təsirlərinə məruz qalmışdılar". **Burada bir haşiyyə çıxmaq əcburiyyətində qalırıq və qeyd edirik ki, Amoritlərin semit mənşəyi və semit dili sübut olunmayıb və bu tədqiqatda qeyd edildiyi kimi, Akkad dilinə gəldikdə isə, burada semit və Hind-Avropa dillərindən başqa dillərdən götürülmüş Turanizmlər mühüm rol oynayır** (məsələn, F.Lenormanın tədqiqatlarına baxın).

Mesopotamiyada bu dövrdə tarixi diqqət cənubda İsin, Larsa, Eşnunna və daha sonra Babil, ortada isə Mari və Hana dövlətlərinə yönəlmişdi.

Dəclənin yuxarı axarlarında Fərat və Aşşur, e.ə. 1700-cü ilə qədər isə Babil hakimiyyətinə tabe oldular.

Fələstin və Suriyada, e.ə. XIX əsrin ortalarına qədər, Amorit icmaları müasirləri üçün bütün Amorit çarlıqlarının ən güclüsü olan Yamhadda (Şimali Suriya) cəmləşmişdi.

Redford qeyd edir ki, **Bibl** istisna olmaqla, Fələstin və Cənubi Suriya ölkələri Misirə qarşı nisbətən düşmən mövqedə idilər. Bibl isə təxminən **1500 il** ərzində Misirlə dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamışdı. Elə buna görə də onun hökmdarının adı Misirin məşhur **lənət mətnlərində** təsadüf edilmir.

Qısası, Hiksosların Misirdə fəthindən və hakimiyyətindən əvvəlki tarixi mənzərə belə idi.

İosif Flavi tərəfindən eramızın I əsrinin sonunda sitat gətirilən e.ə. III əsrə aid Misir tarixçisi Manefoya görə, işğalçılar "ölkə hökmdarlarını əsas qüvvələri ilə asanlıqla məğlub etdilər, sonra şəhərlərimizi amansızcasına yandırdılar, tanrıların məbədlərini yerlə bir etdilər və hər kəsə qarşı qəddar düşmənçiliklə davrandılar, bəzilərini öldürdülər və digərlərinin arvadlarını və uşaqlarını köləliyə apardılar...".

"Hiksos" (yunanca: Hyksos) Misir dilində "hega khasut" ifadəsidir və mənası "xarici torpaqların ağaları" deməkdir. Misirlilər Nil Deltasının bir hissəsini ələ keçirən xarici hökmdarları belə təsvir edirdilər. Tell el-Daba'dakı qazıntılara görə, onlar Xanaan (semit) dulusçuluğu, Yaxın Şərq üslublu memarlığı, Xanaan dəfn adətlərinə bənzərlikləri və Levantda (Suriya, Fələstin və İsrail) mənşəyini göstərən Qərbi Semit dilində yazılarla xarakterizə olunurlar. Hiksosların şəxsi adları semit mənşəlidir və ən əsası, Amor və Xanaan dilləri ilə oxşar elementlərə malikdir.

Hazırda (bu tədqiqatın XX ə. 90-cı illərində aparıldığı dövrdən danışırıq), **hiksosların mənşəyi ilə bağlı ən populyar fərziyyə amorlulardır.** Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların Misirə gəlməsi hərbi fəthin deyil, dinc, yavaş nüfuzun nəticəsi idi. Üstəlik, hiksoslar Anadolu Hett-Hurri hərbi texnologiyasının elementlərinə malik idilər. Lakin bir daha qeyd edirik ki, amorluların semit mənşəyi sübut olunmayıb.

Şübhəsiz ki, hiksosların mənşəyinin digər versiyaları da mövcuddur və ya mövcud olub. Beləliklə, İosif Flavi yazıb ki, "bəziləri onları ərəb adlandırır", bu da klassik yazıçılar tərəfindən Asiyanın Süveyş sərhədinə ən yaxın, şimal ölkələri, yəni Fələstin və Suriya kimi tanınan bölgələrini təyin etmək üçün Ərəbistan, yəni Şərq termininin "daimi istifadəsi" nəzərə alınmaqla başa düşüləndir. D.Redfordun qeyd etdiyi kimi, "İosif Flavi özü yəhudi kimi danışaraq hiksosları "bizim əcdadlarımız" adlandırır ki, bu da Redfordun fikrincə, "maraqlı yarımhəqiqətdir".

Redford yazır ki, müasir kəşflər və tədqiqatlar (1980-ci illərə qədər), xüsusən də "Kiçik Asiyada Boğazköydə Het paytaxtının kəşfi və sonradan bu xalqın tarixinin yenidən qurulması, onların həqiqətən də hiksoslar olduğu fərziyyəsinə tez bir zamanda gətirib çıxardı." Lakin misirlilər hetləri yaxşı tanıyırdılar və "üstəlik, hetlərin e.ə. XVII Halis çayı ilə əhatə olunmuş ərazidən kənarda hər hansı bir rol oynadığına dair heç bir dəlil yox idi və yoxdur".

Əlbəttə ki, hörmətli Redford burada etiraz edə bilər, çünki o, qədim Hatların varlığını inkar edir. Lakin müəllif davam edir ki, “Buğa bürcündən kənarda namizəd tapmaq cəhdləri davam etdi və Olbrayt tapdı...”

Şimali Mesopotamiyanın yarı köçəri qoşunları üçün tez-tez istifadə olunan qeyri-müəyyən bir termin olan "Umman Manda" başçılığının het mətni. Ca-lu-ti adlı birisi dərhal Manefonun siyahısındakı ilk Hiksos çarı Salitis ilə müqayisə edildi (W.F. Albright Yahweh and the Gods of Canaan; New York, 1969).

Həmçinin bəzi tədqiqatçıların hiksoslar arasında Hind-Avropa elementlərini tapmağa çalışdıqları və nəhayət, hiksosların hurrilərlə eyniləşdirilməsi təklif olunduğu da şübhəsizdir, baxmayaraq ki, "sonuncuların e.ə. XVII ə. Mesopotamiya ilə Misir arasındakı ərazidə mövcudluğu və onların Suriya və Fələstinə gəlişi (hiksoslar tərəfindən fəth edildikdən sonra baş vermişdir) sübut edilməmişdir" və hiksosların məlum olan heç bir şəxsi adı hurri təfsirinə imkan vermir.

“Manefonun 15-ci sülalə kimi qeyd etdiyi sülalə (yəni Hiksoslar) haradan yaranıb?” sualına cavab axtaran Redford qeyd edir ki, Manefonun mətnini təkrarlayan xristian xronoqrafı Afrikanın (eramızın II əsri) qeydi var və o, Hiksosların Finikiyadan gəldiyini qeyd edir. Lakin fakt budur ki, Manefonun dövründə “Finikiya” termini “Hayfanın şimalındakı şərqi Aralıq dənizinin dar sahil zolağından daha geniş məna daşıyırdı, təxminən bizim Fələstin və cənubi Suriyaya bərabər idi”.

Redford həmçinin aşağıdakı kimi suallara cavab axtarır:

- Hiksoslar Misir üzərində hakimiyyətlərini necə genişləndirdilər?
- Hiksosların hakimiyyəti nə qədər davam etdi?

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Manefon lap əvvəldən hiksosların Misirə **işğalçı yürüşü** ideyasını irəli sürərək bu məsələnin ümumi istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Bu-

nunla yanaşı, “ardıcıl və son dərəcə dağıdıcı işğallar – assuriyalıların (e.ə. 671, 666, 663-cü illər), babillilərin (e.ə. 600, 567-ci illər) və farsların (e.ə. 525, 343-cü illər) hücumları – belə bir təsəvvür formalaşdırmış və belə bir gözlənti yaratmışdı ki, dağıdıcı qüvvə həmişə qəflətən şimaldan peyda olur və işğalçı ordu şəklində çıxış edir”. Bəlkə də Manefonun, ehtimal ki, e.ə. IV əsrə aid olan mənbəyi, Hiksosları bu sonrakı qoşunların prototipi kimi görmüş və onlara (yalan olaraq) Misirdə xaos yaratmaq niyyəti aid etmişdir.

Bruklin Muzeyindən götürülmüş bir papirusa istinad edən müəllif, 12-ci və 13-cü sülalələr dövründə Misirdə kölə statusuna malik əhəmiyyətli bir Asiya əhalisinin olduğunu təsdiqləyir. Deltanın müdafiəsində çar hakimiyyətinin tədricən zəiflədiyini nəzərə alaraq, müəllif hesab edir ki, "məskunlaşan qruplar asanlıqla sərhədi keçərək Aşağı Misirdə məskunlaşıblar... zaman keçdikcə şərqi Deltanın Asiya əhalisi böyüyüb yerli Misir əhalisini keçib...". Beləliklə, "**hiksosların hakimiyyəti ələ keçirməsi özünü artıq əksəriyyətdə olan bir irqi elementin daxildən dinc şəkildə mənimsənilməsi kimi göstərir**" (kursiv bizimdir). Müəllif həmçinin vurğulayır ki, "Misirdə hakimiyyətlərinin bütün əsri ərzində hiksoslar "asiyalılar", onların padşahları isə "xarici hökmdarlar" və ya "Retenu şahzadələri" olaraq qalıblar və düşmənçilik vurğulanıb, onlar "torpağı məhv edən", "Misiri su basan" və onların lideri "Suriya lideri" olan "asiyalılar" kimi mülahizələrdə ifadə olunub.

Redford Hiksosların hakimiyyətinin müddətini araşdırarkən, müxtəlif mənbələri təhlil edir və onların hakimiyyətinin 250 il (Evseviy), 284 il (Afrikanus) və 511 il (İosif Flaviy) kimi müxtəlif təxminlərini qeyd edir. Müəllif bu hakimiyyətin yalnız bir əsrə təsadüf etdiyi qənaətinə gəlir.

Redfordun arqumentlərinə Amorlularla bağlı bəzi mülahizələrimizi də əlavə edək. Məlumdur ki, **Sutii Amorluların** (Amorluların üç birliyindən biri olan və onların nəslini əfsanəvi əcdadı Suta qədər izləyən) **öz-özünə adlandırılmasıdır.**

Adəm və Həvvanın üçüncü oğlu ilə, yəni yəhudi mətnlərindəki Sif və ya Şet ilə eyniləşdirilir.

Digər tərəfdən, Sutiya amorlularının Amor dilində danışan və Xanaanla Şumer arasında gəzən köçəri Qərbi Sami xalqı olduğu ümumiyyətlə qəbul edilir.

Xalqların köçündən sonra Mesopotamiyanın şərqi semitləri akkadlıların, şimali eblaitlər isə amorilərin, xanaanlıların və qədim ibranilərin əcdadları oldu. Oturaq xalq xanaanlılar oldu.

E.ə. 2400-cü ildə onlar şumerlərə cənub qonşuları kimi tanınırdılar.

E.ə. XXII əsrdə amorilər şimal-qərbdə Fərat çayı boyunca məskunlaşmış və yerli Qərbi Semit Eblait xalqını mənimsəmiş, Mesopotamiya "Amoritlər" adını qəbul etmişlər. Onların arasında şimal-qərbdə və mərkəzdə sutilər və haniyalılar yaşayırdılar: mərkəzdə haniyalılar, cənubda və cənub-şərqdə isə binaminlər.

Nuh peyğəmbərin şəcərəsinə və Fələstin əhalisi ilə bağlı mülahizələrimizə əsaslanaraq qeyd edirik ki:

1. Yaradılışa görə, xanaanın 11 oğlu var idi: Sidon, **Xet**, Yebusey, Evi, Arkey, Sina, Arba-dei, Zemarya, Hamobey (Yaradılış 10:15-20).

5 məlum qəbilə var (Xivlilər, Yevuslular, Amorilər, Gerkeheslilər və Xetlilər) və israillilər Rəbb Allahın onlara əmr etdiyi kimi onların yerlərində yaşamağa başladılar.

Bu, Fələstinin yəhudilikdən əvvəlki əhalisi idi:

İsrail oğulları – Samdan (Şemdən) Heber (Ever) vasitəsilə törəyən ivrilərdir (yəhudilərdir

2. Ebladakı tapıntılardan sonra.

Karkemiş, ibrani dilində Moav tanrısı olan Hemaş şəhəri, qaliblərin müdafiə sığınacağının qalası olan Kemoş qalasıdır (4-3 min il əvvəl).

Türkiyə tərəfində müasir Karkamış şəhəri ilə həmsərhəddir.

Bununla yanaşı, Xamos = Kamoş = Kemoş Moablıların əsas tanrısı hesab olunur və Ammonlular tərəfindən də hörmətlə qarşılanırdı.

Rəvayət mənbələrində "Karxemış" sözünün etimologiyası belə şərh olunur.

3. Aşağıda bu qədim şəhərin adının təfsirini verəcəyik.

6. Thomas Laurie “Assyrian Echoes of the Word”

Tomas Lori "Sözün Assuriya sədaları"

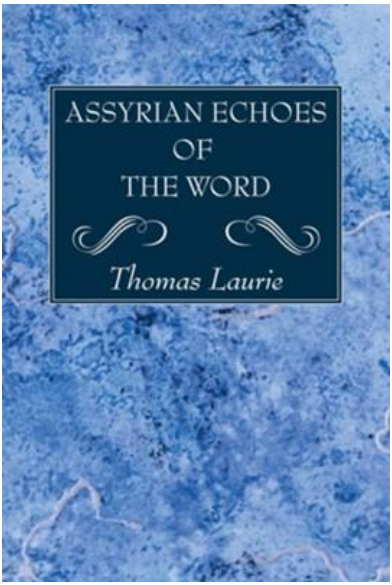

Müqayisəli təhlil üçün Hititologiya sahəsində nisbətən müasir tədqiqatlarla tanış olmaq vacibdir. Xüsusilə, **Tomas Lorinin 1894-cü ildə Londonda nəşr olunmuş və 2020-ci ildə yenidən çap olunmuş " Sözün Assuriya sədaları" kitabına diqqət yetirəcəyik (Thomas Laurie “Assyrian Echoes of the Word”, 2020)** Müəllifin Hetlərin Xevronda yaşadıqlarına dair Müqəddəs Kitabdan kənar dəlillərə dair mülahizələri maraq doğurur. O yazır ki, "enerjisi və təşəbbüskarlığı ilə bu qədər məşhur olan bir xalqın koloniyalar göndərəcəyini gözləməliyik. Onlar həmişə belə edirlər. Əgər onlar bir istiqamətdə Misiyada tapıla bilirsə, niyə digər istiqamətdə Xevronda tapılmasın?" Daha sonra 12-ci sülalənin Amenemhatına məxsus

Misirdən gətirilmiş Luvr daşı bu bölgədəki Het sarayları-nın devrilməsinə şahidlik edir. Əgər onların Zoan sahə-sində sarayları var idisə, onda niyə Xevronda da mülkləri olmasın? Və Saylar 13:22 ayəsində Xevronun xatırlan-ması niyə "Xevron Misirdə Zoandan yeddi il əvvəl tikilmiş-dir" ifadəsini xatırladır? Bu iki tikilinin het inşaatçıları ara-sında elə bir fikir birliyi yox idimi ki, birinin adı digərini xa-tırladırdı?

Brugş-bey, Amenemhetin bu daşına istinad edərək deyir: "Hetin bu dövrdə xatırlanması diqqətəlayiqdir, çünki bu, onların həmin dövrdə Misir yaxınlığında olduqlarını sübut edir"; və sonra Mariette Bey, Hiksos sülalələrindən birinin Het olduğunu bildirir və Dr. Isaak Taylor deyir: "Cə-nubda, Misirdən çıxmadan əvvəlki dövrlərdə onların haki-miyyəti Hebrona qədər uzanırdı"; və Professor Seys deyir (Anc. Emp. of East, 214): "Het qəbiləsi hətta Fələstinin cənubunda məskunlaşmağa müvəffəq oldu".

Müəllifin hetlər haqqında düşüncələri tədqiqatımız üçün son dərəcə vacibdir: **"Bu xalq əsrlər boyu itirilmiş qəbilələr arasında olub, lakin son illərdə çox diqqət çəkib. Professor Seys bir neçə əsərində, xüsusən də (Anc. Emp. of East, Rev. W. Wright of the Damascus in Trans. S.B.A., and Emp. of the Hittites, London, 1884-1885) və Professor C.Kempbellin ("The Hitties, their Inscriptions and their History", Monreal, 2 vol) kitablarında bizi onlarla tanış etmək üçün çox iş gö-rüb"** (kursiv bizimdir).

Yəhudilər onları חִתִּים, misirlilər Kheta, assuriyalı-lar isə Khatti adlandırırdılar.

Etnoqrafik olaraq onlar Hetin oğulları idilər (Yaradı-lış 10:15-18): (Xanaan isə ilk oğlu Sidonu, sonra Heti, Ye-

vusiləri, Amoriləri, Girqaşiləri, Hiviləri, Arqiləri, Siniləri, Arvadlıları, Səmərliləri və Hamatlıları dünyaya gətirdi).

Onların yazıları Hamat, Hələb, Maraş, İbriz, Cerablis (Karkemiş), Tyana və digər yerlərdə tapılmışdır. Abidələri Anqoranın Boğaz-Keyya (Pterium) və cənubundakı Qeysəriyyənin qərbindəki Eyukda, Smirna ilə Sardis arasındakı Ninfidə (Nimfay), Kilikiya darvazalarının yaxınlığındakı İbrizdə, Karabel aşırımında, Giaour-Kalesidə və başqa yerlərdədir.

Yazılar dili dəqiq müəyyən etmək üçün kifayət qədər deşifrə olunmasa da, **elm adamlarının əsas təəssüratı onun semit dili olmadığıdır**. Heroqliflər Misir heroqliflərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və onların arasında çoxlu sayda ixtiyari (şərti) işarələrə də rast gəlinir.

Hələ ki, Het yazıları azdır və biz onları qədim tarixləri haqqında çox şey öyrənmək üçün kifayət qədər yaxşı oxuya bilmirik. **Het övladlarının nə vaxt irqin ilkin vətənlərini tərk etdiklərini və ya Kapadokyaya nə vaxt yol tapdıqlarını bilmirik**. Onlar yolda şərq üslubunda gəzib dolaşmış ola bilərlər, hətta, onlar uzun müddət qaldıqları bölgəyə çatmazdan əvvəl bir və ya iki dəfə dayandılar; lakin onları qonşuları arasında "lider və sərkərdə" edən enerjiləri və təşəbbüskarlıqları, təmiz dağ havasında bir çox nəsillər boyu yaşadıqları yerlərdə inkişaf etmiş xüsusiyyətlər kimi görünür və çəkmələrinin yuxarı qalxmış barmaqlarında tapılan eyni faktın sübutlarını təsdiqləyir. Görünür, onlar digər çarlıqlarla müqayisədə Lidiya ilə daha sıx əlaqəli idilər. Lakin, onlar heç bir ərazi ilə məhdudlaşmamışdılar, lakin professor Seysin dediyi kimi, Şərqin Anc. Emp., 217, "Lidiya tarixi Het dövründən başlayır". "**Efes, Smirna, Kime, Mirina, Priene, Pitane hamısı Hetlər tərəfindən qurulmuşdur. Kipr də Het mənşəli**

idi. Onların keşişləri olan Amazonlar, milli geyimlərini geyinmiş və ikibaşlı balta ilə silahlanmış, müharibə və sevgi ilahəsi Atargatis və ya Derketo şərəfinə qalxan və yayla müqəddəs rəqslərini ifa edərək, qadın döyüşçülər milləti mifini yaratdılar..." (kursiv bizimdir).

Xetlilər (Hatti) homogen etnik qrup idilər, yoxsa tək bir xalq idilər?

Müəllif bəzi hallarda bunun doğru olduğuna inanır, digər yerlərdə isə hetlər ətraf qəbilələrlə evlənərək daha çox insanı müharibələrinə cəlb etmiş ola bilərlər. Müəllif qeyd edir ki, Brugş Bey (Fironların hakimiyyəti dövründə Misir, II. 405, Hitlərin Etr. əsərində istinad edilir) Luvrdakı Misir abidəsində, 12-ci sülalənin ilk padşahına aid bir kitabənin üzərində Misir sərhədlərindəki Hit şəhərlərinin və saraylarının dağıdılması haqqında olduğunu deyir. Bu, ən azı e.ə. 2380-ci ilə aiddir və Mariette Bey erkən sülalələrdən birinin Hit olduğuna inanır. E.ə. XVII əsrin ortalarında I Tutmos hetlərə qarşı müharibəyə başladı və bu müharibə onun varisləri tərəfindən təxminən 500 il davam etdirildi (Brugsch Egypt, etc., I. 336, в Wright's Empire of H.).

Müəllifə görə, aşkar edilmiş abidələr bizə professor Seysin verdiyi vacib nəticələrdən xəbər verir.

Birincisi, Aram Naharaim İmperiyasından sonra XIX sülalə dövründə (təxminən e.ə. 1600-cü il) Het İmperiyası yarandı.

İkincisi, Tiqlat-Pileserin dövründə (e.ə. 1130-cu il) hetlər hələ də Fəratdan Livana qədər hakimiyyətdə idilər.

Üçüncüsü, bu vəziyyət təxminən e.ə. IX əsrin ortalarına qədər, yəni Het şəhərlərinə qarşı yürüş başladan və onlardan xərac alan Assur Nazirpalın (e.ə. 883-cü il-e.ə. 858-ci il) yürüşünə qədər davam etdi. Lakin müəllifin Seysə istinad etdiyi kimi, Tiqlat-Pileser (e.ə. 1120-1100-

cü illər) müharibələri "şimalda Hetlərin gücünü zəiflətdi və Suriyanın kiçik dövlətlərinin onlara qarşı çıxmasına imkan verdi". Esarhaddon iyirmi iki Het padşahından bəhs edir, onlardan on ikisi Suriya sahillərinə, on biri isə Kipr adasına məxsus idi.

Hetlərin geyimlərini təsvir edən müəllif qeyd edir ki, "onların dağ çəkmələri artıq təsvir edilmişdir. Başlarında bəzən qapalı papaq, eləcə də tiara və ya frigiya papağı geyinirdilər. Sağ qolunu boş qoymaq üçün kənarı naxışlı xarici tunik geyinirdilər. Daxili tunik yalnız dizlərinə çatırdı. Qulağın üstündəki nahiyə də daxil olmaqla, bütün üzlərini qırxırdılar".

Müəllif Het dövlətinin əhəmiyyətini belə qiymətləndirir: "**Misir və Assuriya kimi iki güc arasında dayanan bu dövlət, on altı yarım əsrdən çox müddət ərzində hər ikisinin əsas yükünü daşıyan güclü bir millət olmalı idi. Ən diqqətəlayiq məqam onun sonda süqut etməsi deyil, uzun müddət davam etməsidir..."** (kursiv bizimdir).

Sonda müəllifin maraqlı bir fikrini qeyd edəcəyik: “Əslində Akkadlı Sarqonun dövründə yazılmış astronomik əsər olan Belin Müşahidələrində oxuyuruq: “Taxtdakı Xetlilərin padşahı ələ keçirir”... və professor Seys Nabonidusun yazısından Sarqonun e.ə. 3750-ci ildə yaşadığını öyrənir; beləliklə, əgər professor Aşşurbanipalın tərcüməçiləri və ya surətçiləri tərəfindən “heta” sözünün “ahitu” (yad) ilə əvəz olunduğunu təklif etməsəydi, artıq bu tarixdə Assuriya yazılarında Xetlilərdən bəhs edə bilərdik”.

Lakin, **Akkadın ilk çarı Sarqonun e. ə. 2316-2261-ci illərdə, Babilin son çarı Nabonidin isə e.ə. 615-539-cu illərdə hökmranlıq etdiyi, yəni Sarqonun hakimiyyət tarixini nəzərə alsaq, Assuriya yazılarında Xetlilə-**

rə (Hatti) işarə edildiyi e.ə. III minilliyin ikinci yarısından danışırıq.

Müəllifin mülahizələri semit olmayan və tarixi e.ə. III minilliyin ikinci yarısına gedib çıxan Hatti/Hettilərin tarixi qədimliyinə dəlalət edir.

7. John Garstang
“The Hittite Empire”

Con Qarstanq
“Het İmperiyası”

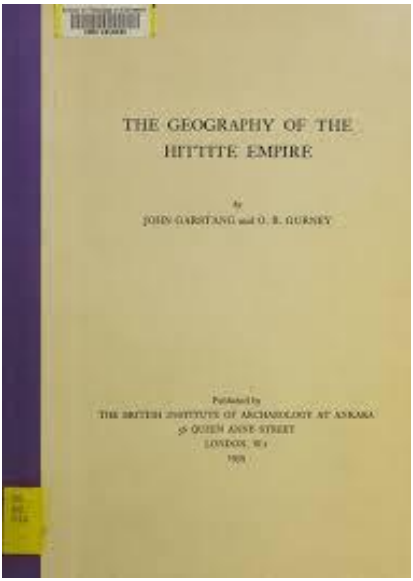

Gəlin məşhur ingilis arxeoloqu, professor Con Qarstanqın “Het İmperiyası” (John Garstang, “The Hittite Empire”, published by Richard R. Smith Inc., New York, London 1929) əsəri üzərində dayanaq.

Əvvəlcə müəllif **“Xet dünyası”** anlayışını açıqlamağa çalışır.

1. Müəllif Xet dövlətinin qüdrətinin möhkəmləndiyi dövrə toxunaraq qeyd edir ki, **“Böyük çarın [Xetlərin hökmdarının] özü ordunun tanınmış başçısı idi və adətən qoşunlara şəxsən rəhbərlik edən fəal sərkərdə kimi çıxış edirdi... Onların sonrakı hökmdarlarının diplomatiyada uzaqgörənliyi və hərbi taktika sahəsin-**

də ustalığı həqiqətən də yüksək inkişaf etmiş bir dahiliyin təzahürüdür!"

Müəllif qeyd edir ki, **Hatti dövləti şərq qonşusu və rəqibi olan Harrilərin [Hurrilərin] müttəfiqi idi** və izahatda vurğulayır ki, "bizim fikrimizcə [Harri] ümumiyyətlə Fəratın şərqindəki Van gölünə qədər olan Ermənistana [coğrafi ərazini nəzərdə tutur] uyğun gəlirdi, buradan şimalda Harrilər (Hurrilər/Horrilər) şimal şəhər-dövlətlərinin siyasətinə daxil oldular... və cənubda Şimali Mesopotamiyada basqınlar edib fəth etdilər, orada təmasda oldular və nəticədə Mitanlılarla siyasi münasibətlər qurdular".

Başqa bir yerdə Qarstanq qeyd edir ki, **Ermənistanın coğrafi ərazisinin ərazisində "qohum, lakin rəqib xalq olan Harrilər (Hurrilər) yaşayırdı və Hetlər onlarla daimi siyasi əlaqələr saxlayırdılar**, çünki onun vadiləri və aşırımları Qafqazın tarixi bölgələri, Mərkəzi Dağlıq ərazilər və İran yaylası ilə əlaqə yaradırdı". Bu səbəbdən müəllif **"Qafqaz elementləri və oxşarlıqları olan het və mittani dillərini öyrənməyi" zəruri hesab edir** (kursiv bizimdir).

Müəllif hesab edir ki, **"təəccüblüdür ki, Təbriz və İrəvan kimi müasir adlar nəticə etibarilə Teburziya və Arivanna kimi Hett mənbələrindən qaynaqlanır**" (kursiv bizimdir).

2. Müəllif digər Het qonşusu **Elam** haqqında maraqlı nəticələr çıxarır. "... Dünyanın ən erkən mütəşəkkil cəmiyyətlərindən biri olan Elam, sonrakı fəthçiləri olan Babilistan, Aşşur və Fars hələ körpəlik dövründə Qərbi Asiyaya hakim idi. Onun dilinin aqlütinativ təbiəti, dövlət idarəetmə sisteminin və dini inanclarının bəzi elementləri, erkən dövr keramika məmulatlarının geniş yayılması, eləcə də fəthlərinin ənənəvi olaraq Aralıq dənizi sahillərinədək

genişlənməsi – bütün bunlar onun Het dünyası ilə bağlı olduğunu göstərir.

3. Het dünyasına daxil olan Hetlərin digər iki qonşusu, yəni **Aşşur və Midiya**, müəllif tərəfindən aşağıdakı kimi təsvir olunur: "...Paytaxtı məşhur Ninevada yerləşən **Aşşur**, Het sülaləsinin sonuna doğru Het üfüqünə daxil olur. Şərq yaylasında qonşuları **Manda** (bax: Umman-Manda) və ya Midiya orduları idi." Mətnin izahında müəllif yazır ki, "sonradan Midiya olan Manda adı Naram-Sin qeydlərində və digər mətnlərdə tapılır". O qeyd edir ki, Masius Mons ilə şərqi Toros arasındakı yuxarı Dəclə hövzəsi, görünür, tamamilə Harrilərin (Hurrilərin) ixtiyarında idi və onların yeri, bəlkə də, Van gölü bölgəsində axtarılmalıdır, Mesopotamiya düzənliyində isə başqa bir xalq yaşayırdı və Mitanni şahzadələri tərəfindən idarə olunurdu.

Müəllif qeydlərində göstərilir ki, professor Seysin Harri (Harri və ya Hurri) əvəzinə Murri oxuması və bununla da **Harriləri Amoritlərlə eyniləşdirməsi** doğru olardı. Əgər bu, doğrudursa və bunun üçün bir çox inandırıcı arqumentlər mövcuddursa, onda Mesopotamiyanın tarixi və etnik mənşəyi, hazırda olduqca qarışıq olardı və bir çox təfərrüatla izah olunardı. O, həmçinin izah edir ki, "**indi Subarean adlanan Mitanni dili Assur və Ninevada Şumer dilindən əvvəl mövcud olmuş və Dəclənin şərqindəki Arpahidən (Kərkük) Hələbə qədər yayılmışdır. Kərkükdə bu dil təxminən e.ə. 1500-cü ildə Assur-Babil dili ilə əvəz edilmişdir; Assur və Kara-Eyukda (Kaisarıanın şimal-şərqində) və ya Kanesdə (Kaneş) Assur dili Akkadlı Sarqonun dövründə onun yerini almışdır**".

4. Babilistanda, yəni Fərat və Dəclə çaylarının aşağı hövzəsində dayanaraq yazır ki, "Xetlilərin dövründə o Kardunnaş kimi tanınırdı və Babil onun ən məşhur mərkəzi idi. Bura Hatt mədəniyyətinə birbaşa təsir edən ən erkən sivilizasiya mərkəzlərindən biri idi... Akkaddan hökmranlıq edən padşahlar Hatti torpağı üzərində qələbə və hakimiyyət iddia edirdilər və Hatti və Akkadın qədim yazıları bir-birinin ərazisinə hücumlardan bəhs edir..."

5. Hattinin Suriya ilə əlaqəsinə gəldikdə, müəllif əvvəlcə qeyd edir ki, şimal zirvəsi Hələb, cənubu isə Ərəbistan yarımadasına qədər uzanan səhra üçbucağı semit xalqlarının buradan davamlı olaraq münbit torpaqlara doğru irəlilədiyini göstərir. O yazır ki, "köçəri semitlər burada fasilələrlə axın edirdilər və sələflərinin artıq məskunlaşdığı yerlərdə yaşayırdılar. Onlar Babilistan və Assuriyada, Fələstində və mərkəzi Suriyada yaşayırdılar, Mesopotamiyada isə səyahət dairələrini və nəticədə məskunlaşma zonalarını tamamladılar".

"Buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, sahili və daxili düzənlikləri cənub qonşuları Fələstin və Misirlə birbaşa əlaqə təmin edən Suriyanın Babil və Misirin böyük mütəşəkkil cəmiyyətləri ilə birbaşa əlaqəsi yox idi və onlarla əlaqə Mesopotamiyanın şimal bölgələrindən keçirdi və oradan geniş Fərat çayı ilə ayrılırdı."

O, Het imperiyasının bir hissəsi olan Suriyanın şimalda, Kiçik Asiyadakı yaylada yerləşən Het təşkilatının mərkəzi ilə əlaqəsinə toxunaraq qeyd edir ki, Hatti ilə Şimali Suriya arasında əlaqə Toros aşırımlarından biri vasitəsilə saxlanıla bilərdi və bu aşırımların ən düzü Maraşdan keçir.

6. Müəllif xüsusilə Het/Hat irqinin dilinə diqqət yetirir və məhdud biliklərimizi nəzərə alaraq qeyd edə biləcəyi-

mizi vurğulayır ki, "...rəsmi Het dili diplomatik və xarici yazışmalar üçün semit və heca əlifbasından sərbəst istifadə etsə də, bu ümumi əsaslara əsasən onların irqi və hökmdarları üçün ari və ya Hind-Avropa mənşəli olduğunu güman etməyə meylliyik. Bu baxımdan, Het sənədlərinin təhlili göstərir ki, əslində, semit və digər xarici mətnlərə əlavə olaraq, **iki "yerli" dil, yəni rəsmi Het və Proto-Het dillərindən istifadə edilmişdir**, baxmayaraq ki, yalnız birincisi etibarlı şəkildə tərcümə edilə bilər". Bu rəsmi hett dili, müəllifin fikrincə, onların əsas müttəfiqləri olan Artsava və Kittsuvadnanın da dili idi və o, "bütün söz növlərini şəkilçilər vasitəsilə formalaşdırırdı, onun qrammatik formaları isə böyük ölçüdə Hind-Avropa dillərində də eyni mənada istifadə olunur".

Burada qeyd etmək lazımdır ki, müəllif rəsmi Hett dilinin təsnifatına ehtiyatla yanaşır. O yazır: "Dil irqin müstəsna bir sınağı olmasa da, Hett dilinin bu qolu ilə (məsələn) Köhnə Latın dili arasında ortaq, lakin uzaq bir Hind-Avropa mənşəli olduğunu fərz etmək olar".

Proto-Xet dilinə (Xatti dili) gəldikdə, müəllif daha qəti mövqe tutur və qeyd edir ki, "**Proto-Xet adları əvvəlcədən yazılır və onlar üçün bənzətmə daha çox Qafqaz qrupunun dillərində axtarılmalıdır**".

Bundan əlavə, **C.Qarstanq** xüsusi olaraq qeyd edir ki, **"hətta Mesopotamiyada da Mitanni hökmdarının dili müəyyən dərəcədə ari mənşəli idi və sanskrit dili ilə qohumluq əlaqələrinə malik idi. Bu dil həmin dövrdə həmin bölgədə geniş yayılmış ümumi dildən fərqlənirdi; eyni zamanda, onun tərkibində Qafqaz dillərinə məxsus elementlər də mövcud idi". Dil haqqında fərziyyə, əgər dəyərlidirsə, görünür, eyni zamanda Ermənistan, Şimali Mesopotamiya və Elam ərazilərində**

məskunlaşmış və Hattilər və digər Het tayfaları üçün Kiçik Asiyanın şərq dağlarında və yaylasında dayaq nöqtəsi qazanmış Qafqaz bölgəsindən ilkin hərəkata və ya bir sıra hərəkatlara işarə edir. Burada, bəziləri Avropadan daha uzaq antik dövrlərə gedib çıxmış ola biləcək digər xalqlar və cəmiyyətlərlə təmasda olaraq, tarixin göstərdiyi kimi, Hatti padşahları tədricən dominant mövqe tutdular, İran yaylasından olan Mitanni hökmdarları isə Mesopotamiyada öz hakimiyyətlərini qurdular. Lakin ilkin baxışımız yalnız dolayıdır və yeni maddi kəşflər və ya hətta ortaya çıxdıqca dəlillərin yenidən şərh edilməsi ilə dəyişdirilə bilər".

Bu nəticəyə heç nə əlavə etməyəcəyik, sadəcə qeyd edəcəyik ki, Mitanni hökmdarının dili qədim Subareanların dili kimi başa düşülür.

C.Qarstanqın arqumentləri Hatt, Hurri və Elam dilləri arasında əlaqə və ya oxşarlıq olduğunu göstərir. Hitlər, hindavropalı kesitlər (Hurrilərə (Mitanni) qarşı çıxan Hind-Avropa mənşəli bir xalq), lakin qədim Hattilər isə Hurrilərin müttəfiqləri idilər.

8. Georges Perrot, Charles Chipiez “History of art in Sardina, Judaea, Syria and Asia Minor”
(London, 1890)

Jorj Perro, Şarl Şipye "Sardiniya, Yəhudeya, Suriya və Kiçik Asiyanın incəsənət tarixi"
(London, 1890)

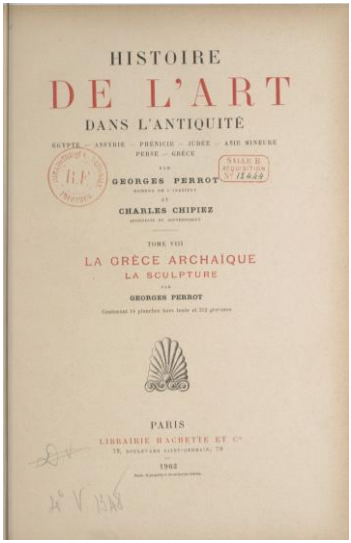
HISTOIRE
DE L'ART
DANS L'ANTIQUITÉ
GEORGES PERROT
CHARLES CHIPIEZ
TOME VIII
LA GRÈCE ARCHAÏQUE
LA SCULPTURE
GEORGES PERROT
PARIS
LIBRAIRIE HACHETTE ET Cie
1903

J.Perro və Ş.Şipyenin "Sardiniya, Yəhudeya, Suriya və Kiçik Asiyanın incəsənət tarixi" (London 1890) adlı tədqiqatı, (J.Perro, C.Chipiez “History of art in Sardina, Judaea, Syria and Asia Minor” London 1890) xüsusən də "Xetlilər" bölməsi maraq doğurur.

Hititologiyaya verdiyi töhfəni təhlil edən müəlliflər, xüsusilə professor Seysin tədqiqatlarını vurğulayırlar: "Hetlərlə maraqlanan müasir alimlər arasında, ilk yer, bu məsələyə gətirdiyi enerji, düşüncə və həvəs dərəcəsinə görə professor Seysə verilməlidir. **O, [Seysə istinad edərək] hetlərin semit köklərinə mənsub olmadığı, Ermənistan yaylasına sahib olan çoxsaylı tayfalardan biri olduğu qənaətinə meyllidir.** Məkanın darlığı və ya başqa bir səbəb onları Suriya və Kiçik Asiyaya yayılarkən Fə-

rat və Halis sahilləri ilə yüksək dağlarını tərk etməyə vadar etmişdir. Nəticə etibarilə, onlar Assuriya abidələrinin Muskai və Tublai, Müqəddəs Kitabın Meshek və Tubal, klassik yazıçıların Moschai və Tibareni ilə əlaqələndirilir" (kursiv bizimdir).

Müəlliflərin özləri "tənqidə ən az açıq: hetlər qarışıq irqdir, yəni Mesopotamiyaya çox erkən dövrdə daxil olan semit tayfaları daha yaşlı sakinlər arasında məskunlaşmış və böyük, lakin zəif müəyyən edilmiş Turan ailəsi ilə əlaqəli idilər" fərziyyəsinə meyllidirlər.

Hett mədəniyyətinin beşiyi haqqında danışarkən Perro haqlı olaraq Kapadokiyanın beşik olmadığını qeyd edir. O yazır: "**Halisdə deyil, məhz Orontda Hetlər ilk dəfə bir nüvəyə çevrildilər və tezliklə güclü bir millət oldular.** Onların yazı sistemi, fərqli geyim tərzi, müharibə üsulu – mahiyyət etibarilə, bir xalqı digərindən fərqləndirən bütün vərdişlər – sonra inkişaf etdilər... bu istiqamətdən Kiçik Asiyaya yayıldılar və qarşılaşdıqları bütün qəbilələri tabe etdilər..." (kursiv bizimdir).

Müəlliflər maraqlı bir detalı qeyd etdilər: “...Kapadokiyada daha qədim görünən abidələr, şübhəsiz ki, Suriya oyma təsvirlərinə ən yaxın olanlardır”.

Həmçinin vacibdir ki, "Xetlilər bir-biri ilə ən yaxın birlik olduqları dövrdə yalnız bir federasiya idilər və heç vaxt bir-biri ilə möhkəm bağlı olan bir dövlətə çevrilmədilər".

Bundan əlavə, Assuriya abidələrinin təqdim etdiyi dəlillər sübut edir ki, təxminən e.ə. XIII əsrin sonlarında Het hakimiyyəti zirvəyə çataraq Egey dənizinin sərhədinə qədər uzanmışdır. Het dövlətinin zəifləməsi e.ə. VIII əsrə qədər baş vermiş və o vaxtdan etibarən Suriya çarlarının çarəsiz səylərinə baxmayaraq, Hetlər Assuriyalıların vassalına çevrilmişdir. Sarqonun (e.ə. 717- ci il) cənub Het

çarlarından biri olan Pisaris ilə etdiyi kimi, köçürülmədən və ya edamdan "yayınmaq" üçün Kapadokiya çarları (şimal Hetlər) öz növbəsində Assuriya, Midiya və Farsın hakimiyyətini tanıdılar. "Köhnə nəslin qalan hissəsi Moşian və Tibaren tayfalarının qalıqları ilə qarışdı...".

Müəllif yazır ki, “yunanlar sivil dünyanın tarixini yazmağa başlayanda hetlərin adı artıq unudulmuşdu...”.

Müəlliflərin təqdim etdiyi dəlillər bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, birincisi, hetlər/hattilər semit deyildilər, ikincisi, onlar Halisdə deyil, Orontda güclü bir millətə çevrildilər.

9. James George Roche Forlong “Faiths of Man”

Ceyms Corc Roç Forlonq "İnsan inancları"

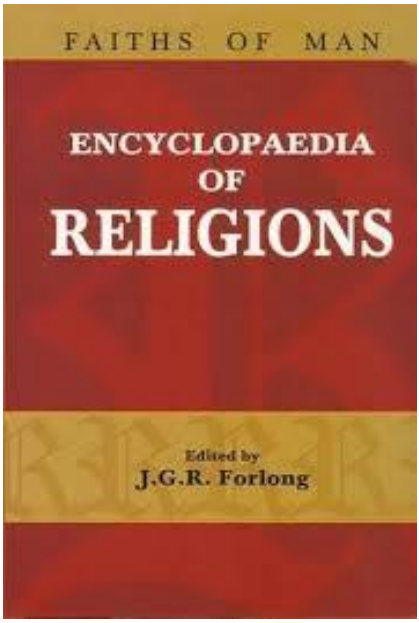

Üç cildlik ensiklopediyadan müəyyən parçaların terminlərinin şərhinə əsaslanaraq, Hattlar və əlaqəli tayfaların Turan mənşəyi ilə bağlı bəzi məlumatlar verəcəyik. Müəllif: **C.C.R.Forlonq "İnsan inancları" London, 1906 (J.G.R. Forlong “Faiths of Man” London, 1906)** (2006 və 2010-cu illərdə yenidən nəşr olunub), Cild 1.

Beləliklə, **55-ci səhifədə** Forlonq Akkad və Akkadlıları təsvir edərək yazır:

Ak-ad. Akkadlılar. Babilistanın qədim Turan irqi, bölgədə Akad və ya Ak-Kad (Assur dilində "yüksək" mənasını verir) adlanır və dağlıları təmsil edir. Onlar Babilin şimal-şərqində yerləşən Ermənistanın (coğrafi ərazi mənasında) və ya Kürdüstanın dağlıq bölgələrindən olan

“dağlılar” idilər. Görünür, onlar öz sivilizasiyaları sayəsində daha qədim “qaranlıq irqi” (bax: Adəm) onun yaşayış məkanlarından sıxışdırmış, yaxud bəlkə də tamamilə sıxışdırıb çıxarmamış, lakin onu sistemli şəkildə uğurla idarə etmişdilər [Görünür, yazı təqdim edən, incəsənəti və ədəbiyyatı təşviq edən, Assur dilində "hökmdar" olan sarcu ilə təmsil olunan lu-gud ("güclü insanlar") və be-ut ("parlaq irq") hecalarında adlandırılan irq idi-Red.] və (Turanlılar kimi) böyük bir mifologiya və animist kult inkişaf etdirənlər idi. [**Şübhəsiz ki, onların dili olan Turan dili türk dilinə ən yaxın görünür**. Bax: Rl. Asiatic Soc. Jurnalı oktyabr 1893-cü il. –Red. [Babilistanın ən qədim mətnləri Akkad dilindədir.] **Akkad, Şumer (bax: Şumer) və Kassit irqləri, görünür, semit irqi ilə mübarizədə bir-birinə qarşı çıxıblar.** [Babilistanın ən qədim mətnləri Akkaddır. Semit xalqı təxminən e.ə. 2250-ci ildə Babilin təməli qoyulduqdan sonra, əvvəlcə tacirlər kimi ortaya çıxır. Hammurapinin dövründə (e.ə. 2139-2094 illər) hər iki dil yazılarda, eləcə də e.ə. 1589-cu ildən 1300-cü ilə qədər Babilin Kassit padşahlarının mətnlərində təsdiqlənir...

Əvvəllər Akkad dilində yazılmış çar mətnləri, ümumiyyətlə, müxtəlif Turan şəhərlərinin hökmdarlarının böyük bir konfederasiyasına işarə edir. Bu şəhərlərə cənubda Ur, Urek, Eridu, Larsa və Zirgul; Babil, Aqade, Nippur və Sippara; **Kuta** və İsban (yəqin ki, Opis) və daha şimalda, hamısının sonradan "Şumer və Akkad padşahları" tərəfindən idarə olunduğu kimi deyil, "şəhər padşahları" tərəfindən idarə olunduğu yerlər daxildir. Bu Akkad konfederasiyasının e.ə. 2500-cü ildən əvvəl, Qudeanın (Qutililərin) dövründə Suriya və Famiaya hücum etdiyi görünür. “Tell Loh”da mətnlərin birində oxuyuruq: "Qudea tanrısı Ningirsu məbədini tikəndə, bu tanrı Yuxarıdan Aşağı Də-

nizə qədər hər şeyi ona tabe etdi", ehtimal ki, Aralıq dənizindən Fars körfəzinə qədər. Finikiyalılar öz sənət əşyalarını təqdim edirdilər: məşhur sidr meşəsi olan Livan; və Maqan (Sinai olduğu düşünülür) qraniti. **Polkovnik Konder (Rüblük Bəyanat, Fələstin Ekspl. Fondu, aprel 1891 və Hetlər və Onların Dili, 1898) bu qədim turanlıların Şimali Suriya və Kiçik Asiyanın Het abidələrini yaratdıqlarını və e.ə. XV əsrdə Şimali Mesopotamiyada Mitaninin (Matiene) dilinin Akkad və Het dilləri arasında əlaqə olduğunu irəli sürür** (həmçinin onun Rl. Asiatic Soc. jurnalındakı məqaləsinə baxın, oktyabr 1892).

Görünür, akkadlılar Gilgam (günəş qəhrəmanı) haqqında Babil əfsanələrinin, o cümlədən tufanın yaradıcıları idilər; və Dr. T.G.Pinches dünyanın yaradılışı ilə bağlı Akkad əfsanəsini təqdim edir.

Yeddi lövhədə yer alan Finikiya əfsanələrinin bu hekayəsi bir çox Yunan və **68-ci səhifədə** müəllif məşhur Tell Amarna və üsyankar fironun dövrünü təsvir edərək vurğulayır ki, "Amarna-Tell el, yaxud Tell Amarna və ya El-Amarna Nilin şərq sahilində, Siutdan 35 mil şimalda bir kənddir. Kəndin arxasında (səhranın kənarında) geniş xarabalıqlar var, bu, e.ə. 1450-ci ildə 18-ci sülalənin "kafir" Xu-an-Atenin (IV Amenhotep) paytaxtı olub". (Bunsen, Bruqş və s., Firon yad tanrı Atonun ibadətçisi adlandırılır və çünki Amenin abidələri onun dövründə təhqir edilmiş kimi görünür. Lakin o, ortodoks Misir Ölülər Kitabından (Renouf) istifadə edirdi və Babil çarı Burnaburiya ona Amenin xidmətçisi kimi müraciət edir. red.) Anası Tey, ehtimal ki, Mitanni (Ermənistanda Matiene) çarı Dusratta ilə qohum idi, onun qızı Tadukhepa IV Amenhoteplə evli idi. [Atasının həm erməni, həm də Babil arvadları var idi

və beləliklə, Asiya kultları Misirə gətirildi. red.] O, həmçinin Asiya şahzadəsi Neferu-Aten ilə evləndi və Tell əl-Amarnadakı sarayını Xut-Aten adlandırdı. O, Atoneni Səmavi Ata və Yaradan (Günəş) hesab edirdi (bax: Adon). O, Amenin paytaxtı Fivadan ayrıldı və görünür, imperiyanın xarici arxivlərini özü ilə aparmışdı [Onlarla birlikdə IV Totmos və III Amenhotepin möhürləri tapılmışdı və bir çox məktublar III Amenhotepə məxsusdur]. Burada, ehtimal ki, onun Asiyalı dostları onun ətrafına toplaşmışdılar.

1887-ci ildə Fellam bu Suriya və Babil lövhələrindən birincisini kəşf etdi; və 1892-ci ilə qədər təxminən 320 lövhə tapıldı. Onlar çox arxaik olmayan, lakin e.ə XII ə. Aşşurlu Tiqlat Pileserin istifadə etdiyi simvollardan daha qədim olan mixi yazı ilə yazılıb. İki hərf **Turan-Xet ləhcəsində**, qalanları isə Aşşur dilinə yaxın bir dildə yazılıb (Polkovnik Konderin lövhələri, Tell Amarna, səh. 181, 1894).

171-ci səhifədə Assuriya ilə bağlı Forlonq yazır ki, "e.ə. 722-ci ildə Sarqonun rəhbərliyi altında yeni bir sülalə yaranmış kimi görünür, sonra o, Samariyanı fəth etmiş və e.ə. 711-ci ildə Aşdodu mühasirəyə almışdır. O, Kiçik Asiya və İoniyanı ələ keçirmiş və Karkemişdəki Het gücünü məhv etmişdir. Onun oğlu Sennaxerim (e.ə.705-680 illər) Yəhudeya və Misirə qarşı uğursuzluğa düçar olmuş, lakin Babildəki Xaldey gücünü məhv etmiş və Elamın bir hissəsini fəth etmişdir. Oğlu Esarhaddonun rəhbərliyi altında Misir e.ə. 670-ci ildə tabe edilmiş və sonuncunun oğlu Aşşur-banipalın rəhbərliyi altında Assuriya bütün Qərbi Asiyanın hakim gücü kimi çiçəklənmə zirvəsinə çatmışdır".

226-cı səhifədə hetlərlə qohum olan qəbilələr müzakirə olunur. Xüsusilə, müəllif qeyd edir ki, "Babil semit ləhcəsi akkadca sözlərlə dolu idi; bunlardan bəziləri tanrı

adları kimi Assuriyaya çatmışdı, lakin akkad dili təxminən e.ə. 650-ci ildə xarici dil kimi təqdim edilmişdir." Red.] Babildəki kassitlərin milliyyətinə gəldikdə, Dr. Seys (Akademiya, 7 sentyabr 1895-ci il) Nyu-York Muzeyində "Burnaburinin xidmətçisi Kassu" (təxminən e.ə.1430-cu il) adlandırılan **Uzi-Sutahın** adı yazılmış möhürlü silindrə diqqət çəkir. Sutah tanrının adıdır və ondan əvvəl tanrının işarəsi gəlir. Bu, Babil ilahi adlarının siyahılarında məlum deyil, **lakin görünür, hetlərin və Misirdəki Hiksos dövründə ibadət etdikləri bir tanrının adı olan Sutex ilə üst-üstə düşür [Bu, hetlərin kassitlərlə eyni irqdən olduğu fikrini dəstəkləyir və beləliklə, polkovnik Konderin iddiasını və sözdə het möhürlərində Babil çar adlarının oxunmasını dəstəkləyir].** Babildə aparılan son qazıntılar zamanı ərazidə aşkar edilmiş gözəl bir Het abidəsi və mətni aşkar edilmişdir. **Beləliklə, ölkənin şimal-qərbindəki Het sivilizasiyası, ehtimal ki, e. ə. 2200-cü ildən əvvəl Kiçik Asiya və Suriyaya qədər qeyri-semit babillilərin davamı kimi görünür.**

Babil semit tacirləri təxminən eyni dövrdə Kapadokiyada lövhələrinin kəşfi ilə tanınırlar [Red.].

Müəllif davam edir: "Göründüyü kimi, kassitlər, hetlər və hiksoslar arasında Sutex adlı bir tanrı tapılmışdır. Uzi-Sutax sözünün kassit tələffüzü diqqətəlayiqdir. Ən qədim dövrə aid olan türk lüğətində "yuxarıda", "üzərində" və ya "yuxarıdan" mənasını verən üzə sifəti də mövcuddur. Görünür, bu, ilahi epitet kimi istifadə edilə bilər; hər halda, Orxon mətnlərində Üze Tengri ifadəsinə rast gəlirik. Bu söz bu gün Azərbaycan dilində üzəri kimi tərcümə olunur və xalq sehrində talisman kimi istifadə edilən üzərlik bitkisinin adı da bəzi qədim inanclarla bağlıdır".

421-ci səhifədə çox vacib mülahizələr verilmişdir.

Şu-Kinq (və ya klassik "tarix") tarixi yalnız e. ə. VII və ya IX əsrlərə qədər uzadır. Professor Terrien de la Kuprinin tarixinə əsaslanan Bak-sinq və ya "yüz ailə", tədricən baş vermiş böyük trans-Asiya miqrasiyasının gedişatını izah etmək üçün kifayət deyil. Lakin bu, **Xitay və Turan Hetalarının (və ya Xetlilərin) Qərbi Asiyada və sonra Orta Asiyada mövcudluğu** haqqında bildiklərimizlə uyğun gəlir. **Sarqon tərəfindən Suriyadan qovulmuş (e.ə. 722-ci il), onlar xalqlarının bir hissəsini Xəzərin şərqindəki torpaqlara göndərmiş**, qədim sivilizasiyalarını özləri ilə aparmış və beləliklə, zamanla Çinə çatmış ola bilərlər. Yi-Kinqin özü Babil kahinlərinin yerinə yetirə biləcəyi bir iş növüdür.

Maraqlı məlumatlar 2-ci cildin 29-cu səhifəsində verilmişdir.

"Tanisdə tapılan sfinkslərin **Hiksosların** əsəri olduğu güman edilirdi, lakin sonrakı alimlər deyirlər ki, Apepi öz adını Misir heykəllərinə həkk edib. Lakin sfinks həm het, həm də Babil emblemi idi. Apepi (III Ramsesə görə) **heç bir Misir tanrısına ibadət etmirdi**, **lakin hetlərin baş tanrısı olan Sutehə** (və ya Çabasa görə Setə) **həsr olunmuşdu**. **Hiksoslar özlərini Min** (Brugsch, Hist. Egt., I, s. 234) adlandırırdılar, Suriyanın şərqində və Assuriyaya yaxın ölkədən gəlmişdilər. Buna görə də, görünür, onlar **Van gölü hövzəsindən olan Minni və ya Minyalılar idilər**; **və e.ə. XV ə. bu bölgənin Minyalıları (Matieniyalılar və ya Mitannilər), görünür, Babil kassitləri və hetlərlə eyni mənşəli olan Turan dilində danışırdılar ki**, bu da Sutehə ibadətlə uyğun gəlirdi [12-ci və 18-ci sülalələr arasında Fələstində tapılanlara bənzər xarici dulus-

çuluq məmulatları, Kapadokiya və Egey dənizinin sahilləri Misirdə görünür və hetlər, kariyalılar, kritlilər və kiprlilər tərəfindən istifadə edilən "Asiya yazısı"nın emblemləri ilə işarələnmişdir. Bu emblemlər Filiştdəki Lakiş və Gezerdəki qazıntıların alt təbəqələrində də təkrarlanır ki, bu da bu saxsı qabın ehtimal ki, Hiksos dövründən mənşəyinə işarə edir. Manefonun verdiyi Hiksos padşahlarının adları Misir deyil və zaman keçdikcə Misir lüğətində çoxlu sayda semit və akkad mənşəli sözlər meydana çıxır. Red.]...".

Müəllifin ensiklopedik şəkildə təqdim etdiyi son dərəcə vacib dəlillər, Turan mənşəli və Semit irqinə qarşı çıxan Akkad, Şumer və Kassit tayfalarının və dillərinin qohumluğuna, eləcə də onların Xet/Hatti və Mitanni (Hurrilər) ilə qohumluğuna və dini inanclarının oxşarlığına işarə edir.

10. Arthur Ernest Cowley, M.A., D.Litt "The Hittites",
(The British Academy, Oxford University,1920)

Artur Ernest Kouli, M.A., D.Litt "Hetlilər"
(Britaniya Akademiyası, Oksford Universiteti, 1920)

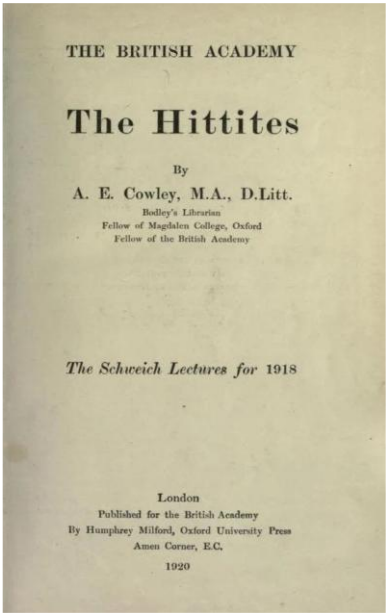
THE BRITISH ACADEMY

The Hittites

By

A. E. Cowley, M.A., D.Litt.

Bodley's Librarian
Fellow of Magdalen College, Oxford
Fellow of the British Academy

The Schweich Lectures for 1918

London
Published for the British Academy
By Humphrey Milford, Oxford University Press
Amen Corner, E.C.
1920

Qısa ilkin araşdırmada qeyd olunur ki, Het kəşfi "Professor Seys tərəfindən Hetlər tərəfindən adlandırılan Hamat daşları ilə əlaqələndirilir. Onların tarixi İbrahimin dövrü ilə bağlıdır və onlar Misir abidələrinin Xetləri idi". Vinklerin Boğazköydəki qazıntıları Het tarixinin daha dərindən öyrənilməsinə imkan verdi və xüsusən də Tell Amarnadan gələn məktublar Het konfederasiyası haqqında məlumat verdi. **Müəllif Het dilinin frigiya, lidiya, likiya, mitanni, kassit və vinney dilləri ilə mümkün qohumluq əlaqələrini qeyd edir**.

Qroznıya görə, mixi yazılı Het dili Hind-Avropa dilidir, lakin Het adları, lüğətlər kimi Hind-Avropa dili deyil.

Boğazgölün (Boğazkala) kəşfinin Het dövlətinin tarıxinin yenidən qurulmasında böyük rol oynadığını nəzərə alsaq, bu şəhərin Türkiyənin mərkəzində, Ankaradan 150 km məsafədə yerləşdiyini xatırlamaq lazımdır. Rəsmi olaraq dərc olunmuş məlumata görə, 1834-cü ildə fransız alimi Şarl Teksye 3 kvadrat kilometr ərazini əhatə edən sirli xarabalıqları kəşf etmişdir. 1906-cı ildə alman və türk arxeoloqları burada sistematik qazıntılara başlayaraq 15 mədəni təbəqə aşkar etmiş və bu xarabalıqların qədim **Het çarlığının** paytaxtı Hattusa (Hattuşaş) şəhərini qeyd etdiyini müəyyən etmişlər.

“(Boğazköy), qədim Hattusa, Het dövlətinin paytaxtı, Halys çayının (Türkiyənin mərkəzi) bir döngəsində yerləşirdi və 1906-1912-ci illərdə Vinkler və 1931-1939-cu illərdə Bittel tərəfindən qazıntı işləri aparılmışdır. Hattusa qalası e.ə. 1500-cü ildə **eniolit** dövründən bəri mövcud olan bir yaşayış məntəqəsinin üzərində inşa edilmişdir. Hetlər gücləndikcə paytaxtları da böyüyərək tədricən 300 akr (121,4 hektar) əraziyə çatmışdır. Şəhər daş və palçıq kərpicdən hazırlanmış nəhəng müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdu və üç qapısı döyüşçülər, şirlər və sfinksləri təsvir edən monumental relyeflərlə bəzədilmişdi. Bir neçə dünyəvi bina tapılmışdır ki, ən əsası yazıları olan 1000-dən çox gil lövhənin saxlandığı anbarlardır ki, biz də Hetlər haqqında biliklərimizin çoxunu onlara borcluyuq. Hər birində eyvan şəklində açıq həyət olan dörd məbəd qazılmışdır. Divarların xaricində, qısa bir məsafədə Yazılıkaya qaya ziyarətgahı yerləşirdi və şəhərdən uzaq olmayan, çoxsaylı kremasiyaları olan bu məzarlıq bu ayin üçün çox

erkən dövrə aiddir. Şəhərin dövlətlə eyni vaxtda, e.ə. 1200-cü ildə süqut etdiyi güman edilir”.

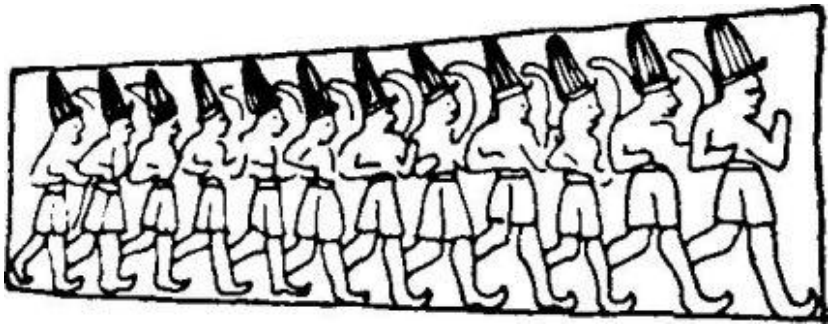

Yazılı-kaya ziyarətgahından olan döyüşçülərin frizi.

"Qazıntılar zamanı mixi lövhələrin arxivi (Boğazköy arxivi) aşkar edildi – bu sənədlər hetlərin, eləcə də Misir, **Mesopotamiya** və digər ölkələrin tarixinə işıq salır. Alimlər əhalisinin 30.000 nəfərə çatdığı güman edilən qədim het paytaxtının görünüşünü yenidən qura bildilər. Dairəvi plan üzərində qurulmuş şəhərin mürəkkəb relyefi əsasən dağlıq ərazi ilə müəyyən edilirdi. Şəhəri qərbdən, cənubdan və şərqdən güclü bir divar əhatə edirdi.

Het tanrılarının panteonu olan Yazılıkaya ziyarətgahının iki dərəsinin hər iki tərəfində bir-birinə doğru hərəkət edən iki tanrı xəttinin gedişini təsvir edən relyeflər var idi (e.ə. XIII-XV əsrlər)”.

Black Sea
Çorum
Boğazköy
Ankara
Kayseri
Mediterranean Sea
Istanbul

Qeyd edilən tədqiqatın girişində Kouli qeyd edir ki, Boğazköydə aparılan qazıntılardan sonra professor Seysin adını çəkdiyi hetlərin iki mərkəzinin olduğu məlum oldu: biri Boğazköydə, digəri isə Karkemişdə. Xetlər ticarət xalqı, Karkemiş isə ticarət mərkəzi idi. Müttəfiq şəhərlər olan iki mərkəz aktiv ünsiyyət saxlayırdılar. Cənuba dinc yolla nüfuz edərək hetlər Mesopotamiya ilə Qərb arasında bir növ maneə yaratdılar.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, müəllif Het tarixində Yunan tarixinin gəlişi ilə qismən unudulmuş Şimal və Cənub dövrlərini fərqləndirir. İlk dövrdə Hetlər Qafqazdan Kiçik Asiyanın qərbindən dənizə yayıldılar. E.ə. təxminən 1300-cü ildə Hetlər şərqə və cənuba doğru genişləndilər.

Müəllif hesab edir ki, hetlər haqqında ən erkən rəvayət Yaradılış kitabında (10:15) qorunub saxlanılır, burada hetlərin şimali Suriyada məskunlaşdıqları təsvir olunur. Daha sonra onlar cənubi Fələstində, Xevronda peyda olurlar və İbrahim Saranın dəfn edilməsi üçün onlardan Maxpela mağarasını alır (fəsil 23).

Bu hadisənin tarixini müəyyən etmək üçün Kouli yazır: "Əgər Yar. 14.1-dəki Amrafel əslində təxminən tarixi məlum olan Babil padşahı, böyük Hammurabi idisə, onda Maxpela mağarasının əldə edilməsi ilə bağlı əməliyyat təxminən e.ə. 2100-cü ildə baş vermiş olmalıdır...".

Bu nəhəng abidələrin geniş yayılması, Misir və Assuriya yazıları ilə sübut edildiyi kimi, Hetlərin geniş yayılmış gücünü sübut edir. Lakin onların tarixdən yoxa çıxması və Yunan ədəbiyyatında iz tapmağın çətinliyi suallar doğurur. Axı, söhbət heroqlif yazılarından və abidələrdən, "bütün Kapadokiyada, hətta İoniyada, Suriya və Karkemişə qədər qalan qeydlərdən gedir. Bunlar nə misirlilər, nə də babillilərdir. Və buna qadir olan, Yunan tarixinin baş-

lanğıcından əvvəl yoxa çıxan yeganə güc Misirdə Xeta, Assuriyada Xatti və Əhdi-Ətiqdə Xet oğulları adlanan güc idi".

Vinklerin qazıntıları, xüsusən də Boğazköy kurqanları "şübhəsiz ki, bu dilin hetlərin dili olduğunu və Boğazköyün yerinin onların paytaxtı olduğunu" təsdiqləməyə imkan verdi.

Müəllif qeyd edir ki, bununla yanaşı, qazıntı arxivlərinin aid olduğu çarların adları və ardıcıllığı müəyyən edilib, onların arasında adı Misir dilində **Xetasir** kimi oxunan çar **Hattusili** də var idi (çünki onun II Ramzeslə təxminən e.ə. 1280-ci ildə bağladığı və mətni artıq Misir dilində məlum olan bir müqavilə var idi).

Boğazköy arxivlərində Babil mixi yazısı ilə yazılmış müqavilənin fraqmentləri (və ya surətləri) tapılmışdır. Buna görə də, həm mixi yazı, həm də məlumatı ehtiva edən heroqliflər Het dövrünə aid idi.

Bütün bunlar "Şimali Suriyada məskunlaşan hetlərin (Hatti) sonradan Fələstinin cənubundakı Xevronda peyda olmasına, İbrahimin onlardan Sara üçün dəfn yeri kimi Maxpela mağarasını satın almasına (fəsil 23)..." şahidlik edir. "...Deyə bilərik ki, Fələstinin cənubundakı Xet (Hatti) məskunlaşması Tell Amarna və Misir hökmranlığı dövründən əvvəl idi...".

Müəllif etiraf edir ki, bunlar şimaldan cənuba köç zamanı əsas kütlədən uzaqlaşan hetlərin xalqı ola bilərdi, ehtimal ki, ticarət məqsədi ilə (“tacirlər üçün pul axını”, Yaradılış 23:16), yəni bu, “dinc nüfuz” ola bilərdi.

Müəllif vurğulayır ki, Rayt və Seysin əsərləri “Hamat daşları” və “Boğazköy heykəlləri”nin eyni het (hatti) mənşəli olduğu fərziyyəsinə əsaslanır, yəni onlar Müqəddəs Kitabdakı hetlər (hatti) tərəfindən yaradılıb və bu barədə

ən erkən ənənə Yaradılış kitabında qorunub saxlanılır (10.15).

Əldə edilən məlumatlar, həm heroqlif (Boğazköy), həm də mixi (Hamat), ticarət məqsədilə şimaldan cənuba köç dövründə Hatti xalqının bir hissəsinin dinc yolla Fələstinin cənubuna daxil olduğunu və Hatti xalqının hərbi ekspedisiyalarının "Samsuditananın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 1956-1926 illər) Hammurabi tərəfindən möhkəmləndirilmiş və onun varisləri tərəfindən inkişaf etdirilən Babil şəhərinə hücum etməyə cəsarət etdikləri zaman baş verdiyini" düşünməyə imkan verir. Axı, salnaməyə görə, "Hatti diyarının xalqı Akkad diyarına qarşı yürüş etdi", baxmayaraq ki, onların Babildə nə etdikləri və orada nə qədər qaldıqları göstərilmir və Koulinin və başqalarının inandığı kimi, "onlar Mardukun heykəlini apardılar" və bu, "[Babil] sülaləsinə son qoydu, e.ə. əvvəl 1760-cı ildə Kassitlərin Babili fəth etməsinə yol açdı" və 576 il, yəni e.ə. 1185-ci ilə qədər davam etdi. Mənbələrdə razılaşmanın olmaması vəziyyəti daha da çətinləşdirir, lakin müəllifin qeyd etdiyi kimi, "vacib bir yazıda deyilir ki, heykəli geri qaytarmaq üçün onu qaçıranların ölkəsi olan Hani ölkəsinə səfirlik göndərilib".

Müəllifə görə, söhbət ya hetlərdən (Hatti), ya da ən azından Het Konfederasiyasının üzvündən gedir və heykəlin qaytarılması zorla deyil, səfirlik dostluq missiyası vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Hani həmçinin Hanni-rabat, yəni Mitanniyə də istinad edə bilər. Bu halda, müəllifə görə, hetlər, Mitannilər və kassitlər, görünür, bir-biri ilə sıx bağlı idilər.

Boğazköyün arxivləri Het çarının şimalda dominant elementə, yəni Hamat, Hələb, Maraş, Karkemiş və s. kimi kiçik dövlətləri birləşdirən Het konfederasiyasının böyük

çarına çevrildiyi andan başlayır. Bu qeydlər e.ə. 1200-cü ildə, Boğazköyün Aşşurun təzyiqi səbəbindən dominant rolunu itirdiyi dövrdə dayandırılır.

Het mərkəzi Karkemişə köçdü. Karkemişdəki Het mərkəzinin sonrakı tarixi, e.ə. 717-ci ildə Karkemişin süqutuna və Sarqonun Karkemişi Assuriya imperiyasının bir əyalətinə çevirməsinə qədər Assuriya ekspansiyasına müqavimət tarixidir.

Gəlin Koulinin iki Het paytaxtının (şimalda Boğazköy və cənubda Karkemiş) rolu və əlaqəsi, eləcə də onların Het köçü çərçivəsində meydana çıxması ilə bağlı arqumentlərinə diqqət yetirək.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Karkemiş coğrafi mövqeyinə görə, "həmişə böyük ticarət mərkəzi olmalı idi (hətta assuriyalılar da "Karkemiş Minası" adlanan xüsusi çəki standartından istifadə edirdilər). Ticarət yolları üzərində yaranan şəhər Misir qeydlərində e.ə. 1480-ci ildə xatırlanır. Müəllifə görə, Karkemişin Xetlilər tərəfindən təsis edilib-edilmədiyi sualına cavab vermək çətin olsa da, "bu, şübhəsiz ki, 200 il sonra onlarla əlaqəli idi". Müəllifə görə, paytaxtlar arasındakı əlaqə "Boğazköydən dənizə qədər müəyyən bir ərazi zolağını göstərən yerlərdir, burada gümüş mədənləri işlənib hazırlanmış Bulqarmadendə bir forpost var" və "şimal-şərqdə bura sonrakı dövrdə Mosxi krallığı (çarlığı) və cənuba doğru Tabal, Malatya, Kummag (Kammagena), Gammugum (və ya Gurgum) daxil idi". Və bundan əlavə, "Amanus dağlarının cənubunda ələ keçirilmiş Tefattin, böyük Hələb şəhəri Kadeş yerləşirdi. Orontlar və bir vaxtlar Hamat, cənub-şərqdə isə Maş (Masis dağı?), Karkemişin özü və az-çox asılı Mitanni yerləşirdi." Bu bölgələr öz çiçəklənmə dövrlərində nəhəng bir konfederasiya təşkil edirdi, çiçəklənmə dövrlərində isə

Mesopotamiya gücünün genişlənməsinə maneə yaradırdılar.

Müəllif həmçinin qeyd edir ki, Kiçik Asiyanın böyük hissəsini ələ keçirdikdən sonra Cənubi Fələstinə də nüfuz edildi.

Müəllifin Şimal və Cənub adlandırdığı iki böyük dövr var idi. Birincisi, Tel Amarna məktubları ilə Hetlərin qərargahının Kapadokiyada olduğu və Suriyaya təsir göstərdiyi dövrlər ilə bağlıdır. Boğazköydəki qazıntılar paytaxtın orada yerləşdiyini göstərir və bu dövr Subbiluliuma ilə (təxminən e.ə. 1400-cü il) başlayır. Lakin müəllifin qeyd etdiyi kimi, "Hetlər (Hatti) orada daha əvvəllər, lakin yalnız bir neçə qohum və müttəfiq tayfadan biri kimi mövcud idilər". Müəllifin qeyd etdiyi abidələr, Hitlərin (Hatti) Kapadokiya boyunca, qərbdən dənizə doğru uzanan və e.ə. 1300-cü ilə qədər davam edən qərb təsirinə malik olduqları qənaətinə gəlməyə imkan verir. Hücum və müdafiə məqsədləri üçün bu tayfalar Boğazköydə məskunlaşmış ən güclü qrupun hakimiyyəti altında birləşə bilirdilər. Beləliklə, müəllifin fikrincə, hetlər (Xatti) "sahili ələ keçirməklə Qərbdən gələn müstəmləkəçiliyin qarşısını aldılar və sahili Şərqdən gələn semit təsirindən faktiki olaraq kəsdilər, eyni zamanda ticarət xalqı olaraq birləşdirici rol oynadılar".

Rəhbərliyin cənuba, Karkemişə keçməsi e.ə. 1200-cü ildə baş verir və bu vaxta qədər Boğazköydə arxivləri mövcud olmağa davam edir. Lakin müəllif qeydlərində vurğulayır ki, Kappadokiya dövrünə aid gil lövhələrə görə, Filadelfiya Muzeyinin Jurnalındakı Seysin bəzilərinin e.ə. 2500-cü ilə aid olduğunu göstərir. Müəllifə görə, müdafiəsiz Fələstin İsrail qəbilələrinin girməsi üçün şərait yaratmış və Fələstinin cənubu da adalardan gələn qaçqınların

müstəmləkəçiliyinə açıq olmuş və bu da ona sonda adını vermişdir.

Hetlərin tarixində iki dövrü (şimal və cənub) ayırmaqla, biz Bibliyadakı Hetlərin (Hatti) dövrünü kənara qoyduq və müəllifin baxış bucağını, zamanını, yerini və "Kiçik Asiyanın və dolayı yolla Avropanın tarixində bu qədər mühüm rol oynayan (bu) xalqın irqi xarakterini" əks etdirmədik.

Koulinin sözlərinə görə, "köhnə baxış belə idi ki, onların [Xetlilərin/Hattilərin] vətənləri Əhdi-Ətiqdə onlarla əlaqəli digər qəbilələr ilə birlikdə Suriyada idi və bu mərkəzdən şimala Kapadokiyaya, şərqə isə Karkemişə yayıldılar". Lakin sonrakı kəşflər bu baxışın qeyri-real olduğunu sübut etdi. Müəllifə görə, "Xetlilər Kapadokiyada məskunlaşdılar, Boğazköyü öz paytaxtları etdilər və **görünür, uzun bir tarixə sahib idilər**" (kursiv bizimdir).

Müəllif hesab edir ki, daha müasir bir baxış bucağı "**irqin əvvəlcə Ermənistan və ya Qafqaz coğrafi bölgəsinin dağlarından gəldiyini" göstərir** (kursiv bizimdir). Birinci baxış, heroqlif yazıları müasir erməni dili ilə eyniləşdirilmədiyi üçün diqqətlə araşdırılmamışdır. Hetlərin (Hatti) Qafqazdan gəldikləri fikri, xüsusilə də onların qar ayaqqabılarının yuxarı qalxmış barmaqlarına diqqət çəkən Seys tərəfindən irəli sürülmüşdür ki, bu da dağ mənşəli olduqlarını göstərir. Müəllif həmçinin Cənubi Rusiya arxeologiyası üzrə aparıcı alim, professor Rostovtsevin Şərqi Qara dənizin ən qədim mədəniyyətinin Elam mədəniyyəti ilə oxşarlığı və "təxminən e. ə. 1500-cü il kimi qiymətləndirdiyi bir tarix, eləcə də onun Het sənəti ilə açıq əlaqəsi" ilə bağlı fikirlərinə istinad edir. Müəllif yazır ki, şərqdən, ehtimal ki, Qafqazdan gəldikləri üçün əvvəlcə Boğazköydə məskunlaşmışlar və sonra qərbə doğru ya-

yılmışlar... ki, bu da sahilə qədər olan Het abidələri ilə sübut olunur.

Lakin, "bu dənizə yürüşlə bağlı heç bir tarixi dəlilimiz yoxdur", lakin "bu hərəkət tamamilə daha erkən, şimal dövründə, hetlərin Mesopotamiya ilə təmasa girməsindən əvvəl baş vermiş olmalıdır". Abidələrin üzərindəki tanrılar buna şahidlik edir.

Hetlərin (Hatların) xarici fiziki görünüşü ilə bağlı müəllif aşağıdakıları yazır: erkən dövr üçün Misir abidələri buna dəlalət edir.

Monqol tipi, dəbilqəsiz, hörüklü və üz tükləri olmayan (e.ə. XIII əsr), baxmayaraq ki, müəllif bu görünüşün bəzi konfederativ xalqlara aid olması və ya hətta karikatura olması ehtimalını etiraf edir. Onları bəzi Etrusk tipləri ilə müqayisə etmək olar. Sonrakı dövr üçün (məsələn, e.ə. IX ə. Karkemişdən olan yerli portretlər) onlar tamamilə fərqlidir, fərqli bir irqə mənsubiyyəti əks etdirir. Əgər Misir portretləri dolixosefallara aiddirsə və Aralıq dənizi tipini təmsil edirsə, yerli heykəllər açıq şəkildə traxosefal (Armenoid) tipinə aiddir və beləliklə, biz iki irqdən danışırıq: bunlardan biri Kiçik Asiyaya (Misir abidələrinə) yerli olan, digəri isə yerli heykəllərə əsasən, nəticədə aborigenlər üzərində dominantlıq edən Qafqazdan gələn işğalçı fəthçi irqin nümayəndələrini təsvir edir. Məsələn, Kadeş döyüşündə ordu yerli irqin nümayəndələrindən ibarət idi və çar, əlbəttə ki, fəthçilərdən idi.

Müəllifin Hatti dili ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Dil – Turan dilidir.

Müəllif yazır ki, "dil irqin sübutu deyil və adlardan irəli gələn arqument əsasən linqvistikdir..." "Het dilindən izah edilə bilən adlar (adlar) onların hetlər tərəfindən ya fəthçilər, ya da köçkünlər kimi verildiyini göstərir və onla-

rın sayı bizə onların mövcudluğunun dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir... Bütün bu adlar Egey ola bilər və Kapadokiyanın (Misir portretləri ilə təmsil olunan hetlər) yerli əhalisi, eləcə də Kiçik Asiyanın bəzi irqləri də Egey mənşəli ola bilər". Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, Het mərkəzinin Karkemişə köçməsi bu şəhərin ticarət baxımından sifət yeri ilə əlaqələndirilmiş və həmçinin Egey dənizindən kolonistlərin immiqrasiyası nəticəsində qərbdən gələn təzyiqlə sürətlənmiş ola bilər. İki dövr iki növ yazıya uyğundur: şimal dövrü üçün mixi yazı və cənub dövrü üçün heroqlif. Heroqlif yazısı nəticədə mixi yazının yerini tutdu. Müəllif yazıdakı fərqin dildəki fərqi ifadə edib-etmədiyi sualına cavab vermir, lakin bir sıra mülahizələri qeyd edir. Beləliklə, əgər mixi yazı fəthçilərin dilidirsə, bu, ya Qafqaz dili, ya da daha çox ehtimal ki, Koulinin yerli əhalinin dili termininə uyğun gələ bilər.

Dillərin mümkün oxşarlıqlarını təhlil etdikdən sonra müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, “**qərbdə het dili** (fəth edən xalqın dili) i**lə ən çox ehtimal olunan əlaqə** hələ də deşifrə olunmamış **Midiya dilində axtarılmalıdır** və əgər mixi yazılı het dili Kiçik Asiyanın yerli dilidirsə, o, Likiya dili ilə əlaqəli ola və Egey qrupuna aid ola bilər”.

Şərqdə, semit sözlərinin istifadəsinə baxmayaraq, müəllif onların het dili ilə əlaqəsini istisna edir və "het ilə Mitanni dili arasında ya irqi, ya da linqvistik əlaqənin olduğunu" iddia edir. Bundan əlavə, "hetlərin çox yaxın münasibətləri olan digər bir xalq, padşahları uzun müddət Babili idarə edən kassitlər idi və 'hetlər bu sülalənin yaranmasında rol oynamış və şübhəsiz ki, onun orada saxlanmasına töhfə vermişlər'." Lakin bunun "hər hansı bir irqi yaxınlığın əlaməti olub-olmadığı" aydınlaşdırılmalıdır. Lakin

məlumdur ki, "kassit dili semit dili deyildi və Elam dili ilə qohum ola bilərdi".

Seys tərəfindən deşifrə edilən Vannian (Urartu) dilinə gəldikdə isə, "bu dil, şübhəsiz ki, nə Hind-Avropa, nə də Semit dili idi" və hetlər onlarla tanış idilər.

Qroznının tədqiqatı ilə bağlı müəllif yazır ki, o, "hetlərin yalnız Hind-Avropa dilində deyil, həm də Qərb qoluna aid olan, digər dillərdən daha çox Latın dilinə yaxın bir dildə danışdıqlarını iddia edir". Kouli bu nöqteyi-nəzəri rədd etməsə də, ümumiyyətlə buna tənqidi yanaşır.

O yazır ki, Qroznının nəticələri "qəti deyil, eyni zamanda, bütün dəlillər olmadan bu baxış bucağını rədd etmək ədalətsiz olardı", çünki "Hind-Avropa nəzəriyyəsi bizə Arzavanın məktublarını tərcümə etməyə imkan vermir və Qroznı onun mətnlərindən təcrid olunmuş cümlələrdən başqa heç nə tərcümə etməyib...".

Gəlin e.ə. II minilliyin ikinci yarısından bəri tanınan qədim, tarixi Karkemiş şəhəri ilə bağlı baxış bucağımızla tanış olaq. Şəhərin adı Misir, Akkad və Het mətnlərində rast gəlinir. Karkemiş, həmçinin Karkemiş kimi də tanınır (Het: Karkamiş; türkcə: Karkamiş; ivritcə: כרכמיש yunanca: Εὔρωπος, latınca Europus). Assar Şimali Suriyada mühüm qədim paytaxt idi. Tarixi boyunca şəhər bəzən mustəqil olsa da, Mitanni, Het və Neo-Assuriya imperiyalarının bir hissəsi də idi. Bu gün Türkiyə ilə Suriya sərhədində yerləşir.

E.ə. 1321-ci ildən mövcud olan bu şəhər, e.ə. 717-ci ildə Assuriya təzyiqi altında süqut etsə də, mövcud olduğu müddətdə Hatti/Xet şəhəri olaraq qalmışdır. Bu gün Fərat çayının qərb sahilində, Qaziantepdən (Türkiyə) təxminən 60 km cənub-şərqdə və Hələbdən (Suriya) 100 km şimal-şərqdə yerləşən geniş xarabalıqlar kompleksindən

(90 hektar, bunlardan 55-i Türkiyədə, 35-i isə Suriyadadır) ibarət xarabalıqlar halındadır.

Kompleksə çay boyunca yerləşən akropol, torpaq divarlarla əhatə olunmuş daxili şəhər və əsasən müasir Suriya ərazisində yerləşən xarici şəhər daxildir. Əvvəlcə Britaniya Muzeyi, daha sonra Hoqart, Tomson, Lorens və Vulli tərəfindən qazıntı işləri aparılıb, lakin şəhər Müqəddəs Kitabda istinad edildiyi üçün alimlər tərəfindən yaxşı tanınırdı və ərazinin babillilər və misirlilər arasında əhəmiyyətli bir döyüşün yeri olduğu bilinir.

Aşşur və Neo-Het dövrlərinə aid qalıqlar, saraylar, məbədlər, heykəllər və heroqlif yazıları olan relyeflər aşkar edilmişdir.

Şəhər əsas ticarət yollarının üzərində yerləşirdi, öz dövrünün nəhəng ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi mühüm rol oynayırdı və Hetlərin cənub paytaxtı adlanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Karkemişin təməli Hatt/Het və ya Het hakimiyyəti dövrünə gedib çıxır. Gəlin şəhərin adını öz nəzər nöqtəmizdən izah etməyə çalışaq.

Şəhərin adı iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə olan "kar" Şumer-Akkad lüğətində istehkam şəhərləri üçün istifadə edilmişdir. Məsələn, Babil Şumer siyahılarında Kar-Dünyaş kimi görünür.

Het Karkemiş şəhəri və ya Karkamış, II Sarqonun Assuriya ordusunun hücumu nəticəsində e.ə 717-ci ildə süqut etdi. Əhali köçürüldü, lakin şəhər mövcud olmağa davam etdi. Yunan-Roma dövründə şəhərin adı Hieropolis (ərəbcə Jerablus) olaraq dəyişdirildi. Təbii ki, Karkemiş/Karqamış adı bir daha xatırlanmadı və unuduldu. Və erkən orta əsrlərdə şəhər əhalisi ərazini tamamilə tərk etdi. Şəhər mövcud olmağa son qoydu. Bir vaxtlar Qərb mütəxəssisləri şəhərin yerini axtarırdılar. Şəhərin yeri yal-

nız 1911-1914-cü illər arasında tapıldı; o, müasir Suriyanın Jerablus şəhərinin şimalında yerləşirdi. Bu gün Türkiyənin Qaziantep əyalətində kiçik bir regional mərkəzdir.

Nəticədə, şəhərin adı Roma dövrü ilə unudulmuşdu və alimlər Misir, Akkad və Het mətnlərini oxuduqdan sonra Karkamış adını öyrənmişdilər. Şəhərin adı Əhdi-Ətiqdə bir neçə dəfə xatırlanır (Yeşaya 10:9, Yeremya 46:2; 2 Korinflilərə 35:20). Lakin, həmin bölgənin yerli əhalisinin yaddaşında Karkamış adı haqqında heç bir məlumat yox idi. Lakin maraqlıdır ki, şəhərin adı olan Qarqamış Azərbaycan folklorunda da rast gəlinir. Azərbaycanlı tarixçi və dilçi E.Əlili Qarqamışdan bəhs edən bir neçə oxşar mənalı bayatı tapmış və belə bir sual irəli sürmüşdür: 2000 ildən çox əvvəl Şimali Suriyada yoxa çıxan bir toponim Azərbaycan folklorunda (Borçalı, Gədəbəy, Qarabağ) necə yaşaya bilmişdir?

Aşağıda Qarqamışın keçdiyi bayatılar verilmişdir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU
GƏDƏBƏY FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ I KİTAB
Səh. 307
66. Qar qamışa,
Yol gedər **Qarqamışa**.
Fələk məni elə dərdə saldı,
Bəndə neylər Allah qarğamışa.

AZƏRBAYCAN AŞIQLAR BİRLİYİ.
MƏHƏRRƏM QASIMLI MAHMUD ALLAHMANLI
AŞIQ ŞEİRİNİN POETİK BİÇİMLƏRİ VƏ ÇEŞİDLƏRİ
Səh. 204
Qar qamışa,
Qar yağar **Qarqamışa**.

Yüz min təbib neyləsin,
Bir fələk qarğamışa

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI FOLKLOR İNSTİTUTU QARABAĞ: FOLKLOR DA BİR TARİXDİR III KİTAB (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri)

Səh. 399
257. Mən aşığ **Qarqamışa**,
Qar yağır **Qarqamışa**.
Yüz min təbib neynəsin
Bir fələk qarqamışa.

Eləmi qar qamışa,
Qar yağıb **Qarqamışa**.
Yüz dil-ağız neyləsin,
Bir fələk qarğamışa!
Aşiqəm, **qarqamışa**,
Yağıbdır qar qamışa.
Yüz təbib nə eyləsin,
Bir Allah qarqamışa?

Britaniyalı semitoloq Dr. Ser Artur Ernest Koulinin (1861-1931-ci illər) fikrincə, Karkamış şəhərinin adı mixi yazılı mətnlərdə (e.ə. II minillik) ən erkən qeydində Karkamisu kimi görünür. Daha sonra Kargamis və e.ə. IX əsrdə Qarqamis və Qarqamiş kimi yazılışlara rast gəlinir. Misir oxu formaları Krgmš и Grgmš. (A. E. Cowley: The Hittites, London 1920, стр. 54 kimi qeyd olunur. (A.E.Kouli: Hettilər, London 1920, səh. 54). Lakin elmi ədəbiyyatda şəhərin adı daha çox Karkemiş kimi tələffüz

olunur. Şəhərin adını "Karkemiş" iki hissəyə bölərək: "Kar" + "Khemiş" (Qamış), onun etimologiyasını nəzərdən keçirəcəyik.

Şəhər adının bəzi mümkün etimologiyaları:
Kar – Şumer-Akkad mətnlərində şəhər, qala;
Gamesu – daş;
Gamisu – qiymətli daş;
Gimuššu – qamış;
Kamasu – (bir şeyin içinə) toplaşmaq; diz çökmək;
Kamisu – diz çökmək.

Yuxarıdakı mənalara əsasən, Karkamışu/Qarqamışu adının etimologiyasını "daş şəhər", "qamış şəhər", "kafedral şəhər" və "zəvvarlar şəhəri" kimi çıxarmaq olar. Karkamışın məbədləri olduğunu və şəhərin özünün tez-tez "müqəddəs şəhər" adlandırıldığını nəzərə alsaq, bəlkə də "qamış şəhər" və "kafedral şəhər" etimoloji deşifrlər daha uyğundur.

"Qamış" sözü nə deməkdir?

Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, "kamı**ş**" çəyirdək fəsiləsinə aid çoxillik otlar cinsidir və 250-dən çox növdən ibarətdir və dünyanın hər yerində, xüsusən də rütubətli ərazilərdə, çaylarda, göllərdə və bataqlıqlarda yayılmışdır. Bundan əlavə, göl qamışı (kuqa) torf əmələ gətirən bir bitkidir. Qeyd etmək lazımdır ki, "kamı**ş**" qamışdan hazırlanmış və bağlayıcı maddələr (gips, gil və s.) əlavə edilməklə, lövhələrə basılan tikinti materialının adıdır. Kamı**ş** çox vaxt səhvən "qamış" adlanır. Bir sözlə, Dal, Ojeqov və başqalarının izahlı lüğətlərində "kamı**ş**" sözünün tərifləri eynidir.

Gəlin bu terminin etimologiyasını araşdıraq və dərhal qeyd edək ki, lüğətlərin böyük əksəriyyətində bu terminin türk mənşəli olması və rus dilində türkçülük kimi istifadə olunması qeyd olunur. Məsələn, "Rus Dilinin Etimoloji Lüğəti"ndə qeyd olunur ki, "söz ruslar tərəfindən XVIII əsrin birinci yarısında türk dillərindən götürülmüşdür". Eyni izahat Q.A.Krılov və Semyonovun "Etimoloji onlayn lüğət"ində də verilir. Türk, Azərbaycan, Özbək, Qırğız, Türkmən, Tatar və Başqırd dillərində "kamış" "qamış"/ "kamıs" kimi tərcümə olunur. Çuvaş dilində "xamaş" (xətəş), qazax dilində isə "kamıs" kimi tərcümə olunur.

Gəlin Het dili haqqında bir sıra fikirlərimizi də bildirək.

XX ə. ortalarından başlayaraq Sovet tarixşünaslığında Nesits və Nesit dili terminləri görünməyə başladı. Qroznının linqvistik tapıntılarından sonra "Nesitlər" termini, Het mətnlərinin yazıldığı dildə olan hetlərə, guya "sözdə Hind-Avropa qrupunun dillərinə yaxın" dildə (Avdiev, s. 329) tətbiq olunmağa başladı. Bu terminlərin özləri Het mətnlərində rast gəlinən Nesa şəhərinin adı ilə əlaqələndirilirdi, Assuriya və Akkad mətnlərində isə şəhərin adı Kaniş və ya Kanis kimi görünür. Məlumdur ki, əvvəlki Het yazıları heroqlif idi. Həmin Qroznıya görə, bir çox Anadolu dilləri, o cümlədən heroqlifli Het dili Hind-Avropa dilləri idi. O, həmçinin bu mətnləri oxuduğunu qeyd edir. Bəs heroqlifli Hetlər kimlər idi?

Bu gün alimlər Qroznının "iyeroglif Hetti" adlandırdığı insanların dilini Hatti adlandırırlar və onların dili ehtiyatla Qafqaz dilləri ilə əlaqələndirilir. Bu dilin nə semit, nə də Hind-Avropa dilləri olduğu və hətta bəzilərinin onun Turan mənşəli olduğunu irəli sürdüyü qənaəti yaranıb. Beləliklə, Qroznının **bu dilin Hind-**

Avropa təbiəti ilə bağlı iddiaları **mübahisəlidir**. Qeyd etmək lazımdır ki, nə Assuriya-Babil, nə Misir, nə də Het mətnləri özləri Hatti və Hetti arasında heç bir fərq qoymur.

Həmçinin Kaniş şəhərinin adını da qeyd edək.

"E.ə. III minilliyin sonunda, Kiçik Asiyanın şərq hissəsində, Halis çayının şərqində, sonralar Kapadokiya kimi tanınan bölgədə, əslən Aşşur şəhərindən olan Assuriya tacirləri yerli Het əhalisi arasında bir sıra əhəmiyyətli ticarət koloniyaları qurdular. Ən əhəmiyyətlisi **Qaniş** olan bu ticarət şəhərlərində özlərini möhkəmləndirən Assuriya tacirləri Het ölkəsinin və yerli əhalisinin təbii sərvətlərini intensiv şəkildə istismar edərək müxtəlif mallar ixrac edir və əsir düşmüş əsirləri və varlı Assuriya tacirlərindən iqtisadi asılılığa düşmüş yoxsulları kölələşdirirdilər. Bu, Sarqonun Şumer-Akkad imperiyası üzərində hakimiyyətinin tarixi dövrünə aiddir. Xarici zülmdən qurtuluş axtaran dağınıq və zəif Het tayfaları bəzən Assuriyalılara qarşı üsyan qaldırırdılar. Və belə bir üsyandan biri tarixi bir əfsanədə Assuriya tacirlərinin Buruşxand şəhərinin Het hökmdarına qarşı kömək üçün Akkad padşahı Sarqona necə müraciət etdiklərini təsvir edir".

Biz inanırıq ki, əksər hallarda Het aristokratiyasının yuxarı təbəqələri Assuriya qul sahiblərinin tərəfini tutur və Qanişa bölgəsinin hökmdarı adətən Hetlər və Assuriyalılar arasındakı mübahisələrdə varlı Assuriyalıların maraqlarını müdafiə edir, onların müflis borcluları olan Hetlərin köləliyinə və köləliyinə göz yumurdu. (Bax: Avdiyev.) **Lakin, bu dövrdə Kaniş şəhərinin bölgədə mövcudluğu əhəmiyyətlidir.** Hind-Avropalıların daha sonra gəldiyi ümumiyyətlə qəbul edilir. Eyni zamanda, Kaniş-Nesa şəhərinin özü e.ə. III minillikdə tanınırdı və I Sarqon e.ə. 23-

cü ildə bu bölgələrdə yürüşlər aparırdı. Avdiyevin başqa yerdə qeyd etdiyi kimi, "Ən böyük və ən vacib Assuriya koloniyası Qaniş şəhəri idi". Əgər Kaniş-Nesa əhalisində Assuriyalıların əhəmiyyətli bir əksəriyyəti olan Het imperiyasının bir şəhəri idisə, onda Hind-Avropa Nesitləri və onların Hind-Avropa dili haradan gəlmişdi? Akkad dili əsas rəsmi dil olsaydı, onların dili necə inkişaf edə bilərdi? Şəhərin adı özü də maraqlıdır, çünki onun türk etimologiyası ola bilər. Azərbaycan tarixçisi və dilçisi E. Əlilinin Akkad dili ilə bağlı tədqiqatları bu nəticəyə gəlməyə imkan verir (bax: E.Əlilinin "Akkad mətnlərində türkizmlər"). "Çünki akkad leksikasında *kanāšu* – «nəyinsə üçün toplaşmaq, bir yerə yığışmaq» mənasını verən fel mövcuddur və bu söz birbaşa türk termini ilə bağlıdır.

keŋäş – şura, müşavirə [DTS 299];
kängäş, känkäş – müzakirə, müşavirə [EUTS 71];
keneşkü – müşavirə, toplantı [KTS 138];
kengaş, kenkeş – müşavirə, toplantı [Çğ.Os.W127].

Burada:
DTS – Древнетюркский словарь АН СССР (1969 г.);
EUTS – Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (1968 г.);
KTS – Kıpça Türkçesi Sözlüğü (2007 г.);
Çğ.Os.W – Çağatay-Osmanishes Wörterbuch (1902 г.).

Türk mənşəli bu fel artıq son orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında **gənəş** kimi qeyd olunurdu.

Het imperiyasındakı Akkad-Assuriya Kaniş şəhərinin Akkad lüğətində rast gəlinən və Akkad qrammatikasına uyğun gələn "kanaşu" feli ilə əlaqəli olması tamamilə mümkündür. Bundan əlavə, Het çarı Telepinusun (təxminən e.ə. 1535-ci il) bir yazısı, Het elitası arasında dövlət

işləri də daxil olmaqla bir çox hüquqi və digər məsələləri həll edən "aristokratik şura"nın uzun müddət mövcud olduğunu açıq şəkildə göstərir. Yenə də bu ssenaridə Nesitlərin mənşəyi və onların dili ilə bağlı suallar doğurur.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Het şəhərlərindən biri Samuxa və ya Şamuxa (Struve) idi. Bu şəhərin adı, qazax-karapapaq tayfalarının tarixi məskunlaşma ərazisində yerləşən və Kaxeti (Qazaxeti) ilə həmsərhəd olan qədim Azərbaycan bölgəsi Samux ilə eynidir.

Azərbaycan toponimi Samux çox qədim olduğundan, görünür, Hind-Avropa dili kimi qəbul edilən Het-Nesit dilinin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün əlavə tədqiqatlara ehtiyac vardır.

11. Mixail İzrayleviç Zilberman "Anadolular, Qafqaz və Kür-Araz mədəniyyəti"

“Paleo-Qafqaz dillərinin Anadolunun qədim Hat, Hurri və Urartu dilləri ilə (Hurri ləhcələrindən biri kimi (İ.M.Dyakonov)) “genetik” ortaqlığı faktı təsdiqlənmiş hesab olunur.” Bu tezisə əsaslanaraq müəllif (S.A.Starostin, İ.M.Dyakonov, V.V.İvanov, S.L.Nikolayevə istinadən) Şimali Qafqazın qərb hissəsinin Adıgey-Abxaz dillərini (Adıgey, Kabardino-Balkar, Abaza və Ubıx dilləri) Hattu dili ilə, Vaynax dillərinin Nax-Dağıstan qolunu – Çeçen, İnquş, eləcə də Dağıstan dillərini (Avar, Lak, Dargin, Ləzgin, Tabasaran) və bəzi digər dilləri (yəni Şimali Qafqazın şərq hissəsini) Hurri-Urartu dili ilə əlaqələndirir.

Beləliklə, bu xalqların ortaq etnik köklərə malik olduqları, yəni protodildə danışan bəzi tək proto-xalqların nəsilləri olduqları fərziyyəsi ortaya çıxır.

DNT analizi (mt-DNA və Y-DNA) Qafqazı iki alt bölgəyə bölür (dil bölgüsü ilə əlaqəli). Bunlardan biri Şimali Qafqazın şərq hissəsidir (hurrilərin nəsilləri), burada haploqrupların populyasiya tezliyi yüksəkdir.

Coğrafi olaraq Şimali Qafqazın qərb hissəsi və Cənubi Qafqazla təmsil olunan ikinci bölgə (Hatti nəsilləri) G2–P287, J2-M172 və R1a1a–M198 haploqruplarının yüksək tezliyi ilə xarakterizə olunur.

Buna baxmayaraq, tədqiqatların göstərdiyi kimi, XX əsrin birinci üçdə birində B.A.Kuftin tərəfindən kəşf edilmiş ümumi Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti Misir, Xanaan, Suriya, Kilikiya və Hindistanın bir hissəsini əhatə edir.

Müəllifin fikrincə, genetika faktları nəzərə alınmaqla, Kür-Araz adlanan mədəniyyətin mənşə mərkəzi "Anadolu (qərb və/və ya mərkəzi) hesab edilməsi daha məqsədə-

uyğundur, çünki Mellaartın (1985) tədqiqatına görə, Əlyazit-Malatya (mərkəzi Anadolu) bölgəsinin çiçəklənməsi **e.ə. IV-III minilliklərdə** qeydə alınıb, **yəni Xattilər və Hürrilər Kür-Arazın genişlənməsində iştirak edə bilərdilər... amma göründüyü kimi, o dövrün Qafqaz sakinləri yox".**

Genetik tədqiqatlara görə, "DNT haploqrupunun Y xromosomundakı mutasiyaların əcdadı G-M201 e.ə. təxminən 13200 ± 200 il əvvəl Suriya-Mesopotamiya yaylasında peyda olmuşdur. Tədqiqatlara görə (Cinnioglu və b.) G2a-P15 altkladasının **Qərbi Qafqazda Hatti mədəniyyətinin yayılmasını əks etdirdiyi güman edilir. Genetik tədqiqatlar həmçinin R1b haploqrupunun prototürk olduğunu və Mərkəzi və ya Qərbi Asiyada R1 haploqrupunun mutasiyasından yarandığını göstərir"** (kursiv bizimdir).

E.ə. III minilliyə aid yazılı mənbələrə görə, o dövrdə İranın şimal-qərbi ərazisində və Zaqros ətəklərində elamlıların qonşuları hurrilər, lullubeylər (Diyala vadisi), qutiyalar (Zaqros dağları) və ehtimal ki, prototürk tayfaları idi (М.А.Дандамаев «Всемирная история». Т.1 Древний мир, под ред. А.О.Чубарьяна, 2011 г.).

Amoritlər Xanaanda olduqca erkən dövrdə, Xanaan əhalisi müxtəlif Prahatto-Hurrit ləhcələrində danışdığı zaman meydana gəlmişlər.

O.P.Balanovskinin «Parallel Evolution of Genes and Languages in the Caucasus Region» ("Qafqaz bölgəsində genlərin və dillərin paralel təkamülü") əsərinə görə, hurri dilinin Hatt dilindən ayrılması e. ə. V-VI minilliyin sonlarında baş vermişdir və hurri mətnlərinin öyrənilməsi göstərir ki, "onlar tək bir ədəbi dili deyil, dialektlər toplusunu əks etdirir...".

Əhdi-Ətiqdə də sübut edildiyi kimi, e.ə. III minilliyin sonunda III Ur sülaləsinin imperiyasından Xanaana köç edən (amorilərdən qaçan) Şumer-Akkad "qarabaş" tayfalarının orada artıq fərqli etnik qruplar kimi Hatti və Hurrilərlə təmasda olması əhəmiyyətlidir.

Müqəddəs Yazılarda (Yaradılış 10:15-18) əvvəllər qeyd edilən Xanaan qəbilələrinin siyahısı təqdim olunur: bunlar Sidon (mənası "Finikiyalılar"dır), Xet (Xatti), Yevuslular, Amorlular, Qirqaşlılar (Qirqaşlılar), Evey (Avvey), Arkay, Sinei, Arvadey, Zemarey və Himateus, eləcə də Refaimlərdir (görünür, onlar qəbilə deyil, dini kasta idilər).

Zilbermanın qeyd etdiyi kimi, bu günə qədər bütün bu etnik qrupların, o cümlədən Xanaanların etnik qruplarından biri kimi mövcudluğu sübut edilmiş girqasitlərin izləri tapılmışdır (M.Sznycer "A propos de e-inscription punique de Carthage", 1996).

Qeyd olunan bütün qəbilələr arasında Hatti xalqının sayca üstünlük təşkil etdiyi hesab olunur. Bunu təkcə Müqəddəs Kitab (Het- Sidondan sonra Xanaanın ikinci oğludur) deyil, həm də Assuriya mixi yazı mətnlərində Xanaan adlarından birinin (İ.Q. Troitski, "Müqəddəs Kitab Arxeologiyası", 1913; Ceyms Q. Makkuin, "Xetlilər və Kiçik Asiyadakı müasirləri", "mat-hatti"nin "Hetlilərin ölkəsi/torpağı (ana kimi)" mənasını verməsi, İ.M.Dyakonov isə qeyd edir ki, assuriyalılar tez-tez təkcə Kiçik Asiya xalqlarını deyil, həm də Suriya, Finikiya və Fələstin sakinlərini Hatti (**Xetlilər deyil**) adlandırırdılar.

"Hatti xalqı e.ə. III minilliyin sonunda “İbrahim” qəbiləsinin gəlməsindən çox əvvəl, uzun müddət Xanaan torpağında və onun hər yerində yaşamışdı. Əhdi-Ətiqə görə, ata İbrahim Mamre ərazisində Xetli Efrondan torpaq (tar-

la) almışdı. İbrahim ayağa qalxıb həmin torpağın xalqına, Hat oğullarına baş əydi (Yaradılış 23:7) və dedi ki... "Mən sizinlə bir qərib və qonaqam" (Yaradılış 23:3-4). İbrahim həmçinin Efrondan (Yaradılış 23:2) Maxpela adlı bir mağara da almışdı. Çeçen alimləri bu sözü deşifrə edərək qeyd etdilər ki, bu, iki nax (görünür, Proto-Hurrian) terminindən ibarətdir və "(yaxşı) qiymətə alınmış" (400 şekel gümüş (Yaradılış 23:9, 15)) kimi tərcümə olunur. Şübhəsiz ki, bu məsələ ilə bağlı əlavə tədqiqatlar tələb olunacaq".

Xanaanda yaşayan etnik qrupları sadalayarkən, Əhdi-Ətiqdə yerli qəbilələr arasında daim "Hatti"dən bəhs olunur. Beləliklə, II Ramzes tərəfindən işğal edilən Askalonda yaşayan Hattilər Karnakda Anadolu mənşəli insanlar kimi təsvir olunurlar (A.G.Seys, "Əhdi-Ətiqin irqləri", 1891/1925).

İ.M.Siqauri qeyd etmişdir ki, fars mənbələri Xəzər yəhudiləri arasında mövcud olan yazıları “Hatti əlyazması (yazısı)” adlandırırdılar, yəni farslar Xanaan yazılarını “Hatti əlyazması (yazısı)” adlandırırdılar.

Akkad dilində "Hatti/Hettilər" və ya ibrani dilində "hatta" termini (etnonimi) ibrani dilindən "günahkar" kimi tərcümə olunur və görünür, Tövrat tərəfindən pislənən Hatti təbiətli bəzi müqəddəs ritual hərəkətlərinə görədir.

İndi isə Hattilərə deyil, **Xetlilərə** diqqət yetirək.

Xetlilərin, çox vaxt Misirin ərazisi olan Xanaanda (Finikiya və Fələstin) peyda olduqlarına və Köhnə Padşahlıq dövründə yalnız ara-sıra hücumlar etdiyinə inanılır. Beləliklə, bir gecə Suriya aramiləri tərəfindən Samariyadakı İsrail qalasının mühasirəsi zamanı qala divarlarının yaxınlığında "Rəbb Suriyalıların düşərgəsinə arabaların səs-küyünü və atların kişnəməsini, böyük bir ordunun sə-

sini eşitdirdi. Onlar bir-birlərinə dedilər: "İsrail padşahı, şübhəsiz ki, Xet və Misir padşahlarını bizə qarşı muzdla tutub...". Sonra onlar qalxıb qaçdılar... və özlərini xilas etmək üçün bütün düşərgəni tərk etdilər (Qeyd edək ki, Xetlilər burada misirlilərdən əvvəl sadalanıb).

Bir çox hurrilərin Hiksos dövründən çox əvvəl Xanaanda yaşayıb-yaşamadığı etibarlı şəkildə müəyyən edilməyib (araşdırmada Mesopotamiya tarixi haqqında verilən məlumata baxın). Həmçinin "Maxpela" terminin tərsirinə etibar etmək və hurrilərin Hatti ilə eyni dövrdən bəri orada yaşaya biləcəyini güman etmək olar (Hurri dilində "Hatt" **vahid proto-Hurri etnik qrupunun bir hissəsi olan** "Hattus"dur).

Müəllif hesab edir ki, "bütün Əhdi-Ətiq 'Qarqaritlər', 'Hararitlər', 'Aqaritlər' və 'Aqaryanlar', eynilə Hatto-Hurri dil qrupunun bir hissəsi olan proto-Hurri etnik qrupu olan 'Gergesitlər (Qarqasitlər)' kimi Xanaan tayfalarıdır". **Burada müəllifin Qarabağın hurri əhalisinə aid etdiyi Qarabağdakı Qarqar tayfasını müəyyən etmək üçün də iş aparılmalıdır.**

Hiksosların Misirdən qovulmasından sonra (e.ə. 1567-ci il), onların güclü bir dalğası Xanaanda qaldı və bəziləri Ruteniya və Suriyaya getdi (əlavə edək ki, sonra onlar özlərini Mitanni, hətta daha sonra isə Urartuya təşkil etdilər).

El-Amarna arxivi (Taanax və Şekemdən gələn məktublar və lövhələr) həmçinin hurri əhalisinin də onun mərkəzində yaşadığını göstərir. Mənbələrə görə, Şekem şəhəri hurri idi. Əhdi-Ətiqdə bu şəhərin sakinləri "hivililər" (Müqəddəs Kitabın ibrani mətnində Şekem padşahı Hamor "hivili" (Yaradılış 34:2), yunan Septuagintində isə "horili" adlanır. Müqəddəs Kitabda həmçinin hurrilərin ya-

şadığı digər bölgələrin (Hermon dağı, Livan dağı) sakinləri "hivililər" adlandırılır) kimi təsvir olunur. Güman edilir ki, Yerusəlim sakinləri-Hiksos, Hurri və Yevuslulardan ibarət olan Hatto-Hurrilərdən (Hurri adı Abdu-Nebe olan hökmdar) ibarət tayfalardır.

Hökmdar Abdu-nebenin adı “Nebe” ilə bağlıdır və ona əsaslanır, yəni hurri ilahəsi Hebbatın adına bənzəyir və o, aqressiv şumer-akkad mənşəli Hapbiri (Habiru) tayfaları ilə münaqişə aparırdı.“Təsniyə” kitabına görə (2:12), əvvəllər Seirdə yaşamış hurriləri Esavın oğulları qovmuşdular.

Müəllifin nəticələrindən birini vurğulamaq vacibdir. Qədim dövrlərdə Vaynaxların "Qarqarey (Xar-Xarey)" (“Coğrafiya”, Strabon) kimi tanındığını, yəni xurqlardan əvvəlkilər ("Xorei", Xurr-Xorei") olduğunu irəli sürərkən, **müəllif Terek vadisindən əlavə, e.ə. I minillikdə Qarabağın hurri əhalisini (Qarqarları) ifadə etmək üçün "Qarqarey" terminin də istifadə olunduğunu vurğulayır.** Müəllif həmçinin "Qarqar" sözünün İnquş dilində (Naxçi) "qohum, yaxın, oxşar" mənasını verən bir termin kimi şərhini də qeyd edir.

Həmçinin qeyd olunur ki, Musa peyğəmbərin öz xalqını Xanaana gətirdiyi dövrdə də çoxlu sayda xatti bu torpaqlarda qalmaqda idi. Əhdi-Ətiqə görə, “Amalek ölkənin cənub hissəsində yaşayırdı, hetteylər, yevuseylər və amorilər isə dağlıq ərazilərdə məskunlaşmışdılar” (“Saylar”, 13:30). Davud və Süleyman padşahların hakimiyyəti dövründə isə hetteyli sərkərdə Uriya (II Şamuel, 11:3) və onun sonradan Süleyman padşahın anası olmuş həyat yoldaşı (xattayan qadın), eləcə də Süleymanın min nəfərlik arvad və cariyələri arasında “çoxlu hetteyli qadınlar” olduğu qeyd edilir.

Bəzi qəbilələrin Sinay vasitəsilə Misirə köç etməsi tamamilə mümkündür. Maks Plank İnstitutunun genetikləri 3500 ilə 1500 il arasında yaşı olan Misir mumiyalarının genomlarını bərpa edərək qədim misirlilərin qədim Xanaan və Suriyadan qaynaqlandığını və Hatti və Hurrilərin nəsilləri olduqları qənaətinə gəlmələri təsadüfi deyil.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bildiyimiz qədəri ilə hurrilərin mövcudluğu təxminən e.ə. 2400-cü ildən təsdiqlənir. Bundan əlavə, hurri, urartu, subar, kassit və mannalıları əhatə edən bir dil icmasının mövcud olduğuna inanılır. Lakin **Vikipediyaya** görə, hurrilərin şumer, elam və hat dili ilə qohum olmadığı və nə semit, nə də hind-avropa dilinə mənsub **olmadığı** güman edilir.

Vurğulamaq lazımdır ki, huri dilində lulubeylər, turukkeylər və ehtimal ki, manneilər danışırdı.

Gəlin qey olunan müəllifin (M.İ. Zilbermanın) başqa bir tədqiqatını, yəni "Qədim Anadolu və Avrasiya" (ikinci hissə) əsərini nəzərdən keçirək.

Burada qeyd olunur ki, Hurrilər də Hattilər kimi Anadolunun avtoxton tayfaları idilər və e. ə. 3450-ci ildə Hatto-Hurrilərdən əvvəlkilərin vahid etnik və linqvistik "kütləsindən" ayrıldılar.

Coğrafi cəhətdən Hürrilər Hattinin şərqində yaşayırdılar.

"**Xanaanlar: mənşəyi, qəbilələri və hiksoslarla əlaqəsi" bölməsində** müəllif **Xanaanların** etnik mənşəyinə diqqət yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mixail Zilberman "Hiksoslar və onların nəsilləri" əsərində Xanaan etnik qrupunun ən erkən formalaşmasına xüsusi diqqət yetirir. Onun tədqiqatlarına görə, Neolit və Erkən Tunc dövrlərində Xanaana ərazisində "**proto-xanaanlılar**"ın yerli əhalisi meydana

gəlmişdir. Onlar Kiçik Asiyanın Hind-Avropa xalqlarına qədər qohum olan qeyri-semit mənşəli idilər. Zilberman qeyd edir ki, **proto-hurrilər** mahiyyət etibarilə Hatto-Hurrian qəbiləsinə qədər mövcud idilər. Başqa sözlə, semit köçəri tayfalarının gəlməsindən əvvəl Xanaanda hurrilər və Hatti ilə qohum bir əhali yaşayırdı. **Avtoxton Xanaanlıların əvvəlcə qeyri-semit dilində ("Yafetik") danışdıqları ehtimal edilir,** hansı ki, sonradan işğalçı xalqların semit ləhcələri ilə əvəz edildi. Zilberman bunu linqvistik cəhətdən Şumerdəki vəziyyətlə müqayisə edir, burada yerli sakinlərin dili semit işğalçılarının akkad dili ilə əvəz olundu. Beləliklə, Zilberman **Xanaanlıların etnik mənşəyini** yerli semit öncəsi substratın sonrakı semit miqrasiyaları ilə qarışdırılmasından çıxarır. Zilbermana görə, e.ə. III minilliyin sonu və II minilliyin əvvəllərində Xanaan əhalisi əhəmiyyətli dərəcədə gəlmə semit elementlərini assimilyasiya etmiş və qərbi-semit dilini qəbul etmişdi.

Xanaanlıların tayfa tərkibi və onlarla qohum olan xalqlar necə idi?

Orta Tunc dövründə (e.ə. II minilliyin əvvəlləri) Xanaanlılar Levantın geniş ərazilərində - **cənub-qərbi qədim Suriyada, Finikiyada, Fələstində və Transiordaniyanın bir hissəsində məskunlaşmışdılar**. Zilberman qeyd edir ki, Xanaanlıların yaşayış məntəqələrinin şimalında və şərqində **amorilər** yaşayırdı və onları semit köçəri tayfaları hesab edirdi. Xanaanlılar və amorilər qohum xalqların iki qolunu təmsil edən **tək bir qərbi semit dil qrupunun** yaxın qohum ləhcələrində danışırdılar. Beləliklə, geniş mənada Xanaanlılar icması Levantda yaşayan bir sıra sami tayfalarını əhatə edirdi. Daha dar mənada isə Xanaanlılar adətən sahilyanı Fələstin tayfaları (sonralar finikiyalılar da daxil olmaqla) aid edilir, amorilər isə on-

ların Yaxın Şərqdə yaşayan yaxın etnik qohumları hesab olunurlar.

Semit tayfalarından əlavə, **Xanaan əhalisi həm mədəni, həm də etnik baxımdan qeyri-semit qrupları da əhatə edirdi**. Arxeoloji dəlillər şimaldan gələn xalqların Xanaana nüfuz etdiyini göstərir: Kiçik Asiyadan olan **hurrilər və hetlər**.

Zilberman qeyd edir ki, Xanaan şəhərlərində, məsələn, Uqaritdə əhali çoxetnik tərkibə malik idi. Burada hurrilərin, hetlərin, amorilərin, Mesopotamiyadan gəlmiş miqrantların (“qarabaşlılar”), habelə hətta minoy və axey tacirlərinin mövcudluğu qeydə alınmışdır. Bununla belə, o, əhalinin əsas hissəsinin mədəniyyətinin dominant olduğu avtoxton Xanaanlıların ibarət olduğunu vurğulayır. Ümumilikdə, **Xanaan tayfalarına** hər birinin öz hökmdarı olan çoxsaylı şəhər-dövlətlər (Yerixon, Megiddo, Uqarit, Xazor və başqaları) daxil idi və bu tayfalar ibrani dilinə yaxın olan şimal-qərb semit dilinin ləhcələrində danışırdılar.

Arxeoloji və tarixi kimlik dəlillərinə diqqət yetirən **müəllif qeyd edir ki, Tunc dövrünə aid tarixi mətnlər** Xanaan torpağının və onun xalqlarının mövcudluğunu və özünütəyinini birbaşa təsdiqləyir. "Xanaan" adı ilk dəfə e. ə. XV ə. aid Akkad mənbələrində görünür və daha sonra El-Amarna dövründən (e.ə. XIV əsr) yazışmalarda müntəzəm olaraq istifadə olunur. Bu, hətta o dövrdə də bölgənin özünəməxsus mədəni və etnik kimliyinə malik ayrı bir ərazi kimi tanındığını göstərir. Maraqlıdır ki, bəzi alimlər "Xanaan" sözünü hurri dilində "qırmızı (bənövşəyi)" mənasını verən "**kinahhu**" sözündən götürürlər, baxmayaraq ki, alternativ fərziyyələr də mövcuddur (məsələn, Finikiya sahillərində bənövşəyi boya istehsalı ilə əlaqə). Qədim Xanaanlıların özləri Müqəddəs Kitabda "Xanaan

oğulları" kimi xatırlanır ki, bu da əfsanəyə görə, bu torpaqda ibadət edilən yer və yeraltı aləm tanrısı Han (Ken) mifik əcdadının adından irəli gəlir.

Arxeologiya və maddi mədəniyyət Xanaanlıları Şərqi Aralıq dənizi bölgəsi ilə sıx əlaqəli oturaq əkinçilik tayfaları kimi səciyyələndirir. Zilberman Xanaanlıların unikal "Aralıq dənizi" kənd təsərrüfatı kompleksinə diqqət çəkir: Mesopotamiya arpa, pivə və küncüt yağı ilə məşhur olsa da, Xanaan **buğda, şərab və zeytun yağı mədəni** dairəsinə aid idi. B məhsulları Uqarit, Alalah mətnlərində və sonrakı bibliya təsvirlərində dəfələrlə xatırlanır ki, bu da Xanaan xalqlarının xüsusi təsərrüfat-mədəni görünüşünü təsdiqləyir.

Xanaanın şəhər mədəniyyəti qazıntılar vasitəsilə yaxşı öyrənilmişdir. Əsas mərkəzlərdə (Uqarit, Megiddo, Hazor və digərləri) saraylar və məbədlərlə möhkəmləndirilmiş şəhər-dövlətlər mövcud idi ki, bu da yerli xüsusiyyətləri üzə çıxarırdı. Məsələn, Uqaritdə e.ə. II minilliyin əvvəllərinə aid olan və adətən Xanaan üslubunda olan Reşef tanrısına məxsus bir məbəd aşkar edilmişdir. Xanaan **yazısı və dili** bir sıra abidələrdə sənədləşdirilib: e.ə. XIV-XIII ə. aid Uqarit mixi yazı lövhələri **Xanaan dilində** (Uqarit ləhcəsi) yazılıb və əlifba mixi yazısı ilə yazılıb. Uqaritdəki bir keşişin arxivində dörd dildə – **şumer, akkad, xanaan və hurri dillərində** – ədəbi mətnlər aşkar edilmişdir ki, bu da cəmiyyətin çoxmillətli təbiətini əks etdirir. Lakin fərqli bir Xanaan yazısının olması yerli mədəniyyətin fərqliliyini sübut edir. Bu mətnlərin məzmunu – Baal, Daqon, Astarte və digər tanrılar haqqında miflər – Xanaan tayfalarının ortaq dinini təsdiqləyir və sonradan bibliya ənənəsində təsvir edilmişdir. Yeni çarlığa aid Misir mənbələrində Xanaan şəhərləri, malları (şərab, yağ) və

bölgə xalqları da qeyd olunur. Arxeoloji dəlillər Xanaan mədəniyyətini Misir və Mesopotamiya mədəniyyətlərindən fərqləndirən xarakterik dulusçuluq, dəfn ayinləri və dini əşyaların bütün ərazidə yayıldığını aşkar etmişdir. Bütün bu dəlillər **Xanaan mədəni və qəbilə kimliyinin** xarici təsirləri özündə cəmləşdirən, lakin dil və dini kimliyini qoruyub saxlayan Tunc dövrünün fərqli bir semit sivilizasiyası kimi başa düşülməsini gücləndirir.

Zilberman Xanaanlılara Hiksoslar və onların nəsilləri arasındakı əlaqəni necə görürdü?

Zilberman, **Hiksosların** (Misirin 15-ci sülaləsinin hökmdarları) kimliyini və onların Xanaan xalqları ilə əlaqəsini ətraflı araşdırır. O, qədim və müasir müəlliflərin fikirlərini bir nöqtədə birləşdirir: **Hiksoslar Xanaandan** və ya Levantın ətraf bölgələrindən gəlmişlər. Məsələn, erkən xristian tarixçisi Sekst Yulius Afrikan açıq şəkildə yazırdı ki, Hiksos fironları Memfisi ələ keçirən və Avarisdə hökmranlıq edən **finikiyalılar** (**yəni Xanaanlılar**) idi. Sovet Misirşünası Y.Y.Perepyolkinin fikrincə, "**müxtəlif Hiksos icmasının əsasını ərəblər və Xanaanlılarla qohum olan semit tayfaları təşkil edirdi**". Bu fikirlər Misirşünaslıq məlumatları ilə təsdiqlənir: məşhur Hiksos çarlarının (Salitis, Xian, Apopi və s.) adları Xanaandakı adlara bənzər semit mənşəlidir və Levant (Xanaanlı) həyatının xüsusiyyətləri Tell əl-Daba'nın (Avaris) maddi mədəniyyətində izlənilə bilər.

Zilberman vurğulayır ki, **Hiksosların hakimiyyəti Asiyadan çoxsaylı qəbilələrin miqrasiyası və koalisiyalarının nəticəsi idi**. Müasir alimlər onun "**mürəkkəb qəbilə konqlomeratı**", Asiya xalqlarının böyük, müxtəlif birliyi olduğu ilə razılaşırlar. Müxtəlif əsərlərdə Hiksosları Amoritlər, Hurrilər (Mitanni çarlığı), Kassitlər, hətta Xetlilər

və ya ermənilərin əcdadları ilə eyniləşdirməyə çalışılıb. **Zil-berman hesab edir ki, Hiksos ittifaqının çoxmillətliliyini birbaşa heç bir xalqla eyniləşdirmədən tanımaq daha məhsuldardır**. Eyni zamanda **Qərbi Semit (Xanaanlı və Amorit) tayfaları** bu proses də mühüm rol oynayıb və bəzi qeyri-semit qruplar (**xüsusən də Hurrilər**) də onlara qoşulub. O, faktlara işarə edir: Hiksosların hərbi üstünlüyü **müharibə atları və arabaları**, Hurrilərlə əlaqəli texnologiyalar və onların Levant boyunca yayılması üzərində qurulmuşdu. Süvarilərin (iki təkərli) mövcudluğu...

Zilberman Misirə arabaların (arabaların) gətirilməsini **hurri qoşunlarının** hiksos ordusuna daxil edilməsinin dolayı sübutu kimi görür. Beləliklə, **geniş mənada Xanaanlılar hiksosların əsasını təşkil edirdi**, hurri-het elementi isə onların hərbi potensialını gücləndirirdi.

Hiksosların Misirdən qovulmasından sonra (təxminən e.ə. 1530-cu il), Zilberman onların nəsillərinin Yaxın Şərqdəki taleyini izləyir. O qeyd edir ki, bir əsr sonra, **III Tutmosun** (**e.ə. XV ə.**) **hakimiyyəti dövründə misirlilər Megiddoda "Suriya-Xanaan koalisiyası (hiksosların nəsilləri)"** ilə qarşılaşdılar. Başqa sözlə, bir çoxunun Misirdən qaçan Hiksos sülalələri tərəfindən qurulmuş və ya gücləndirilmiş ola biləcəyi Cənubi Suriya və Xanaan şəhərləri Misir təsirinə müqavimət göstərməyə davam edən bir ittifaq yaratdılar. Bu təfsir tarixi davamlılığı göstərir: **Deltadan qovulmuş Hiksoslar**, nəsillərinin şəhərlərə hökmranlıq etdiyi və Yeni çarlığa qədər bölgədə Misir əleyhinə qüvvələrin qalası təşkil etdiyi **Xanaana geri çəkildilər**. Zilberman həmçinin semit dilli köçərilərin yarı əfsanəvi **Habiru (Hayburu) tayfalarının** Hiksos ittifaqında iştirakı ilə bağlı fərziyyələri də müzakirə edir. Lakin o, **mü-**

asir tarixçilərin (İ.M. Dyakonov və başqaları) qədim ibrani Ha-ibri tayfalarının Hiksoslarla eyniliyini inkar etdiklərini qeyd edir. Yəni, bibliyadakı "İbranilər" (İbrahimin nəsilləri) Hiksos ittifaqının bir hissəsi deyildilər və onların Misirdən çıxması Hiksos tarixindən ayrıca şərh olunur. Ümumilikdə, Zilbermana görə, **Xanaanlılar Hiksoslarla sıx bağlı idilər**, onların əsas etnik tərkib hissəsi idilər və Misirdə Hiksos sülaləsinin süqutundan sonra Levantda işlərini davam etdirdilər.

Bizim nöqteyi-nəzərimizdən **Zilbermanın fikirlərini müasir mövqelərlə müqayisə etmək** olduqca vacibdir**.**

Zilbermanın bir çox ifadələri müasir elmi araşdırmalarla uyğun gəlir, baxmayaraq ki, vurğuda fərqlər var. **Müasir tarixçilər və arxeoloqlar** ümumiyyətlə Xanaanlıları Suriya-Fələstin ərazisində yaşayan Tunc dövrünə aid Yaxın Şərq semit xalqları qrupu kimi görürlər. Son bir ensiklopediya qeyd edir ki, Xanaan əhalisi **"əsasən semit (Xanaanlılar), bəzi hind-avropalılar (hurrilər və hetlər)" idi**.

Lakin, XIX və XX əsr mütəxəssislərinin əhəmiyyətli bir hissəsi bölgənin şəhər-dövlətlərində yaşayan **hurrilərin və hattilərin Turan və ya prototürk mənşəli olduqlarına inanır**. Bu, Zilbermanın qarışıq əhali haqqında əsas fikrini əsasən təsdiqləyir: **əsas təbəqə** şimaldan gələn qeyri-semit immiqrant qrupları ilə birlikdə **Qərbi Semit tayfalarıdır**. Lakin, müasir tədqiqatlar adətən Xanaan dilinin və mədəniyyətinin semit təbiətini vurğulayır, Zilberman isə **qeyri-semit substratını** daha ətraflı izləyir. Onun proto-xanaanlıların proto-hurri dili haqqında fərziyyəsi hipotetikdir; heç bir birbaşa linqvistik dəlil qalmayıb və tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, e.ə. III-II minilliklərdə Xanaan əhalisi semit ləhcələrində danışırdı

(mümkün substrat olsa da). Lakin arxeologiya bəzi **qeyri-semit elementləri** (məsələn, tanrıların adları, toponimlər) qeyd edir ki, bu da Zilbermanın israr etdiyi Xanaanlıların etnogenezindəki Hurri-Hatt komponenti versiyası ilə uyğun gəlir.

Hiksos məsələsinə gəldikdə, Zilbermanın fikirləri əsasən mövcud akademik anlayışla uyğun gəlir. Müasir tədqiqatlar (məsələn, Hiksosların paytaxtı Avarisdən olan skeletlərin izotop təhlili) təsdiqləyib ki, Hiksoslar hakimiyyəti ələ keçirməzdən çox əvvəl **Nil Deltasında Levantdan olan çoxsaylı insanlar yaşayırdı**. Bu, alimləri **Hiksos sülaləsinin yaranmasının tədricən yüksəlişin nəticəsi olduğu** qənaətinə gəlməyə vadar edir. **Bunu kənardan qəfil fəth deyil, "Asiyalı" immiqrantların təsiri göstərir.** Zilberman, ötən əsrin tarixçilərinə istinad edərək, Hiksosları Xanaandan olan qəbilələrin konfederasiyası kimi təsvir edir ki, bu da **Avaris mədəniyyətinin müxtəlifliyinə** dair dəlillərlə uyğun gəlir: qazıntılar Hiksos təbəqələrində **Misir üçün qeyri-adi olan dəfn ayinlərini, silahları və simvolları**, eləcə də şübhəsiz ki, Qərbi Semit mənşəli adları aşkar edir. Son kəşflər (DNT analizi daxil olmaqla) bu mənzərəni yalnız dəqiqləşdirir və Suriyanın, Xanaan və hətta Anadolunun müxtəlif bölgələrindən olan köçkünlərin müxtəlif mənşəyinə işarə edir. Beləliklə, **Zilbermanın vurğuladığı Hiksos konfederasiyasının çoxmillətli təbiəti əsasən müasir məlumatlarla təsdiqlənir.**

Adətən, baxış fərqləri daha çox terminologiyada və müəyyən şərhlərdə olur. Zilberman Xanaan -Hiksos tarixində daha aydın bir varislik xətti görməyə meyllidir: proto-xanaanlı Hiksoslara və sonra Levantdakı "nəsillərinə" qədər. Müasir alimlər razılaşırlar ki, Hiksosların qovulma-

sından sonra onların bəzi xalqları Cənubi Xanaana çəkiliblər (məsələn, Misir salnamələrində Ahmosun yürüşləri və sonrakı Fələstindəki mübarizə haqqında əks olunub). Lakin, "**Hiksosların nəsilləri**" termini nadir hallarda elmi işlərdə istifadə olunur; bunun əvəzinə, alimlər keçmiş Hiksos elitalarının təsiri altında olan **Son Tunc Dövrü Xanaanlılardan** danışırlar. Həmçinin, əgər Zilberman antik ənənələrə (Afrikan, İosif Flavi) və sovet şərqşünaslarına istinad edirdisə, müasir elm daha geniş məlumat spektrinə — Avaris qazıntılarından tutmuş izotop analizlərinədək — əsaslanır. Ümumilikdə, fərqlər kiçikdir: **Xanaanlılar Hiksos əhalisinin sələfi və ayrılmaz hissəsi kimi tanınır** və Xanaan mədəniyyəti Hiksos elitasının bir hissəsinin yaranmasının təməli kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, **müasir tarixçilər İsrail qəbilələrini (qədim ibraniləri) Hiksoslardan ayırmağa davam edərək,** Müqəddəs Kitabdan çıxmağın fərqli bir tarixi prosesi təmsil etdiyi qənaətinə gəlirlər.

Yekun olaraq, **M.Zilberman** öz əsərlərində Xanaanlıları semitdən əvvəlki əhali əsasında formalaşmış və sonradan sami xalqlarını da özündə birləşdirmiş mürəkkəb tayfa qarışığı kimi təqdim edir və bu birliyi birbaşa hiksosların Misiri fəthi ilə əlaqələndirir. **Müasir akademik məlumatlar** bu mənzərənin bir çox elementini təsdiqləyir: Xanaan və Hiksosların çoxmillətli təbiəti, onların dil və mədəni yaxınlığı və vahid "Xanaanlı" mədəniyyətinin arxeoloji sübutları, xronologiya və miqrasiyanın təfərrüatlarını aydınlaşdırır. **Bu müqayisəli təhlil göstərir ki, Zilbermanın tədqiqatları bir çox cəhətdən Xanaanlıların qəbilə mənsubiyyəti və Hiksos dövrünün tarixindəki rolu haqqında mövcud elmi anlayışı qabaqlayırdı**.

Kırzıoğluna görə:

1. Assuriyalılar hurrilərin semitlərlə qarışmasından yaranıblar.

Kempbellə görə:

2. Assuriyalılar Hatti ilə Semitlərin qarışmasından yaranıblar.

Lakin ziddiyyət yoxdur! Kırzıoğluda bəllidir, Hatti və Hürri tayfalarının yaxın qohumluğu göz qabağındadır.

12. İvan Qavriloviç Troitski

- **"Qərbi Avropa ədəbiyyatında Het abidələri üzərində aparılan tədqiqatların nəticələri".**
- **"Het yazılarının deşifrə edilməsi və təfsiri üçün əsas sistemlərin tənqidi icmalı".**

1887-ci ildə professor **İvan Qavriloviç Troitski** (Sankt-Peterburq İlahiyyat Akademiyasının tanınmış rus ilahiyyatçısı və müəllimi) "**Qərbi Avropa ədəbiyyatında əldə edilmiş Het abidələri üzərində aparılan tədqiqatların nəticələri**" adlı əsərini nəşr etdirdi. Bu icmal tədqiqatına professorlar A.N.Seys, U.Rayt, J.Perro, N.Brukş və Q.Masperonun işləri daxil edilmiş və onların hittitologiyaya verdiyi töhfələr işıqlandırılmışdır. Bu orijinal töhfələr üzərində daha sonra dayanacağıq, lakin bu bölmədə professor İ.Troitskinin işimizlə əlaqəli olduğuna inandığımız bəzi qiymətləndirmələrini vurğulayacağıq. Alimin qeyd etdiyi kimi, hetlərin/hattilərin hansı irqə mənsub olduqlarını soruşsaq, Müqəddəs Kitabda, Misir və Assuriya abidələrində qorunub saxlanılan het adlarına diqqət yetirməliyik. Və onlar "**hetlərin (hettilər/hattilər) semit dilində danışmadıqlarını göstərir"**. Heykəltəraşlıq təsvirləri də hettilərin/hattilərin qeyri-semit mənşəli olduqlarını sübut edir. "**Onların üz cizgiləri və fiziki quruluşu hetlərdə (hetlər/hattilər) şimal xalqını ortaya qoyur**". Bunu abidələrdə təsvir edilən **çəkmələr və ya ayaqlar** da göstərir ki, bunlar, görünür, qədim dövrlərdən bəri istifadə olunur və hetlərin/hattilərin heroqlif işarələrinə daxil edilmişdir. Çəkmələrin və ayaqqabıların forması bu gün Kiçik Asiya və

Yunanıstanın dağlıq bölgələrində yaşayan əhalinin ayaqqabı formasına bənzəyir. O, həmçinin coğrafi baxımdan Ermənistan adlandırılan ərazidə yaşamış sakinlərin, eləcə də qədim italiy etrusklarının ayaqqabı formasını xatırladır.

Bundan əlavə, İ.Troitski qeyd edir ki, "Xetlilərin (Hatti/Hatti) semit xalqları ilə davamlı düşmənçiliyi Xetlilərin semit mənşəyinə zidd olan bir faktdır". Padşahlar-8:9-10 və Padşahlar-7:6 ayələrinə görə, Xetlilər suriyalıları (semitləri) məhv edən düşmən kimi təqdim olunurlar.

Müəllif qeyd edir ki, Het/Hatti dili Patinlər (Orontların şimalında), **kilikiyalılar, kuilər** (Tarsın şərqində), **samaglılar, gamgumlar** (kuilərin və Kilikiyanın şimal-şərqində), **komagenlilər** (Kommagendən), **mosxilər**, **tibarenlilər** (Kapadokiyanın şimalında) və bir tərəfdən Xəzər dənizi ilə Halys çayı, digər tərəfdən isə Mesopotamiya arasında yerləşən bölgədə yaşayan digər tayfaların danışdığı dil ailəsinə mənsub idi. "Bu dil ailəsi **alarodian** adlanırdı".

Sonra müəllif hattların/hettlərin dini etiqadlarından bəhs edərək qeyd edir ki, «onlar Sutexi ali tanrı kimi sitayiş edirdilər...». Bu tanrının «ehtimal ki, Kilikiyanın Sandov tanrısı ilə eyni olduğu...» və Tars şəhərinin sikkələrində təsvir olunan Baalın obrazına bənzədiyi göstərilir. Xüsusi yer ilahə Atarqatisə məxsus idi. Onun şərəfinə Karkemişdə (sonralar Hierapolis adlandırılmış şəhərdə) Lukianın təsvir etdiyi məbəd inşa edilmişdi. Müəllif qeyd edir ki, bu ilahə Troya ilahəsi də hesab olunurdu. Belə ki, bir çox antik müəlliflərin (Apollodor və başqalarının) şəhadətinə görə, İlion Friqiya ilahəsi Ateyə həsr olunmuş təpədə İl tərəfindən salınmışdı. Troyada bu ilahəni təsvir edən müqəddəs daş mövcud idi və onun bənzəri Efesdə də

yerləşirdi. Efesin baş ilahəsi olan Artemida isə əslində hett/hatt ilahəsi Atarqatis ilə eyniləşdirilirdi.

Daha sonra müəllif Hatt/Xetlərin dini inanclarına toxunaraq qeyd edir ki, "onlar Sutexi ən yüksək tanrı kimi qəbul edirdilər...", o, "ehtimal ki, Kilikiyalı Sandovla eynidir..." və Tarsus sikkələrindəki Vaal təsvirinə bənzəyir. Xüsusi yeri Atargatis ilahəsi tuturdu və onun şərəfinə Lukian tərəfindən təsvir edilən Karkemişdə (sonradan Hierapolis) bir məbəd tikilmişdi. Müəllif qeyd edir ki, bu ilahə həm də Troya tanrısı idi, çünki bir çox qədim müəlliflərin (Apollodor və başqaları) fikrincə, İlium Frigiya tanrısı Ate təpəsində İlos tərəfindən qurulmuşdur və Troyada bu tanrını təsvir edən bir daş var idi, oxşarı Efesdə tapılmışdır. Efesin əsas tanrısı Artemida Het/Xet Atargatissa idi. Məhz bu mülahizələr Kiçik Asiyada yaşamış tayfa və xalqlar arasında qohumluq, hətta mümkün etnik yaxınlıq (eyni soykökə mənsub olma) haqqında irəli sürülən fərziyyələr üçün əsas kimi göstərilir.

1893-cü ildə professor İ.Troitski Sankt-Peterburq İlahiyyat Akademiyasında etdiyi çıxışı "Het yazılarının deşifrə edilməsi və təfsiri üçün əsas sistemlərin tənqidi icmalı" başlığı altında nəşr etdi.

Onun təhlili o dövrdə məlum olan Het/Hatti irsinin deşifr sistemləri ilə bağlı idi və professorlar **Seys, Brukş, Kempbell, Konder, Menan, Qommel və Oppertin** elmi nəticələrinin icmalını əhatə edirdi.

Troitski ilk növbədə ikidilli yazının, yəni "təkcə Het heroqlifləri ilə deyil, həm də onlara paralel olaraq, digər məlum yazıların simvolları ilə yazılmış..." yazının olmaması səbəbindən Het yazılarının deşifrə edilməsinin çətinliyini qeyd edir. Yeganə istisna o dövrdə məlum olan və çox qısa olan çar Tarkondemusun yazısı idi.

Müəllif həmçinin "Het heroqlif yazısından genetik asılılığı" əks etdirən digər əlifbaların azlığını qeyd edir. Müəllif qeyd edir ki, bu əlifbalardan yalnız Kipr əlifbası fərqləndirilə bilər, lakin orada "nisbətən az sayda (əlamət) Het heroqlifləri ilə az və ya çox aşkar oxşarlıqlara malikdir". Müqəddəs Kitaba görə, Xanaan mənşəli və nəsilləri Fələstində yaşayan Hetlərin ana dilinə gəldikdə, orada yaşayanların əsasən "sırf ibrani dilində olmasa da, heç olmasa... ibrani dilindən bir az fərqli bir dildə danışdıqları" məlumdur. İstisna Hattlılar idi və bir çox tədqiqatçının nümayiş etdirdiyi kimi (bu barədə daha sonra daha ətraflı məlumat verildi), Hattlılar **turan dilində** danışırdılar. Eyni zamanda, Müqəddəs Kitabda qeyd olunan hetlərin xüsusi adları – Efron, Tsohar (Yaradılış 25:9), Yehudit, Beeri, Bosmat, Elon (Yaradılış 26:34-39), Ahimelek (1 Şamuel 26:6), Uriya, bəlkə də Şeba, Edaim (2 Şamuel 9:3), Toi, Yoram (2 Şamuel 8:9-10) - semit dilinə aid edilə bilər, lakin müəllifin qeyd etdiyi kimi, "Fələstində yaşayanların yəhudi nitqi hələ ibrani dilinin onların təbii qəbilə dili olduğunu göstərmir, necə ki, bəzi tamamilə ruslaşmış alman və ya tatar ailələrinin rus nitqi hələ rus dilinin alman və tatarların qəbilə dili olduğunu göstərmir". Tədqiqatçılar Müqəddəs Yazıların dəlillərinə əlavə məlumatlar, o cümlədən Misir və Assuriya abidələrində Hattlara/Hettilərə istinadlar gətirdilər, burada "Müqəddəs Yazılarda olduğundan daha çox şey deyilir, xüsusən də hetlərə aid edilən bir çox insanın, şəhərin, yerin adları orada qeyd olunur".

Professor **Seys** bu işdə mühüm rol oynamış, "Misir və Aşşur abidələrində qeyd olunan Het xüsusi adlarının kifayət qədər geniş siyahısını" tərtib etmiş və bu siyahı "Het dili məsələsinin həlli üçün əsas olmuşdur". Müəllif qeyd edir ki, görkəmli alim **Brukş** Het xüsusi adlarının se-

mit təbiətini inkar etmiş, professor **Seys** isə onları semit və ya Hind-Avropa köklərindən izah etməyin mümkünlüyünü inkar edərək professor **Lenormanın** ardınca **Alarodian** adlandırdığı "Het dili üçün fərqli bir dil ailəsi yaradır".

Alman alimi **Qommel**, professor **Seysin** fikirlərini dəstəkləyərək, **etrusk və bask** dillərini də bu ailəyə daxil etmiş və **Hatt dilini Şumer-Akkad dili ilə genealoji əlaqədə yerləşdirmişdir. Qommelin fikrincə, bu dil "ümumi adı Altay dili olan geniş türk-tatar dilləri ailəsinin" qollarından biri idi**.

Abbot Moor bu məsələni araşdırarkən, Hattlıları/Xetliləri Hiksoslarla eyniləşdirmiş və **Hattlıların/Xetlilərin dilini də Hiksosların dili hesab etmişdir**.

Beləliklə, “Het heroqliflərinin deşifrəsini və izahını öz üzərinə götürən alimlərin əldə etdiyi müsbət məlumatlar” “... çar Tarkondemin qısa altı hərfli yazısına və Kipr əlifbasının bir neçə oxşar əlamətinə gətirildi” ki, bu da fərqli nəticələrə səbəb oldu.

Eyni zamanda, **Seys** "Het məsələsinin əsas tədqiqatçısı hesab edilməlidir..." və onun möhkəm təməl üzərində qurulmuş Hatt/Het yazılarının deşifrə edilməsi üçün təklif etdiyi metod sonradan məşhur assurioloq, Hatt/Het dilini Akkad dili ilə əlaqələndirən fransız alimi **Menan** tərəfindən deşifrə üçün istifadə edilmişdir.

1887-ci ildə ingilis şərqşünası Kapitan **Konderin** əsərləri (Altay Hiyerogliﬂəri və Het yazıları, London, 1887) dərc olunmuşdur. Müəllif burada “**Qommelin** Het dilinin Akkad dili ilə yaxınlığı barədə baxışını qəbul edir və **Konderin** bu dili Het dilinin nəsli hesab etdiyini və Het heroqliflərinin tələffüzünün Misir heroqliflərindəki kimi akrofoniya prinsipini əks etdirdiyini irəli sürür...”. “Lakin bu dil... sırf Het dili deyil, yalnız onun dialektlərindən biri ol-

duğu üçün” və həmçinin “... elmi cəhətdən çox az öyrənildiyi üçün **Konder** Het lüğətini və qrammatikasını bərpa etmək məqsədilə Akkad dili ilə əlaqəli hesab etdiyi digər dillərin, o cümlədən Fin və Turan tayfalarının çoxsaylı dialektlərinin”... və “Baskların, Etruskların, Karilərin, Midiyalıların, Frigiyalıların, Mikaonluların, İskitlərin dillərinin...”, eləcə də onların **Altay** dili adlandırdığı ümumi qrupun köməyinə müraciət edir.

1891-ci ildə amerikalı alim **Con Kempbellin** 15 il ərzindəki elmi nəticələrini ümumiləşdirən Hattlar/Xetlər haqqında geniş tədqiqatı "Xetlər: Onların yazıları və tarixi" («The Hittites: their inscriptions and their history»), adlı əsəri nəşr olundu.

İ.Troitskinin qeyd etdiyi kimi, "Dilçilik və tarix sahəsində geniş biliyə malik olan **Kempbell**, Hetlərin tarixi üçün möhtəşəm bir sistem qurur. Onun fikrincə, Hetlər Şərqin ən qədim mədəni millətini təmsil edirlər. Onların vətəni Suriya, xüsusən də Xanaan torpağı idi (Yaradılış 10:15 ayəsinə baxın) haradan ki onlar tədricən Kiçik Asiyaya və Qafqaza yayıldılar. **Kempbell, Seysin ardınca, Hetlərin bu qolunun nəsillərinin Kilikiyalılar, Frigiyalılar, Likaoniyalılar və həmçinin Qafqaz tayfaları olduğuna inanır**". Qərbə gedənlər albanlar, keltlər, iberlər, etrusklar, piktlər və basklar oldular, əksəriyyəti isə "şərqə**, Orta Asiyaya doğru** getdi **və burada Kathay = Çin** (müqayisə et: misir Kheta, yunan κήτειοι) adı ilə tanınırdı. Bu qəbildən olan hettlər haqqında Suz yazılarında bəhs edilir. Həmin yazılarda Midiya ilə Suziana arasında yerləşən **Khiti** və ya **Attar-Kittah** ölkəsinin adı çəkilir. Eyni zamanda, qədim fars tarixçiləri də Çin = hettləri (xettləri) İran ilə Hindistan arasında yerləşdirirlər. Onların hakimiyyəti altında eramızdan əvvəl VI əsrin sonlarından eramızın VI

əsrinədək Şimali Hindistanın demək olar ki, bütün ərazisi olmuşdur. Bu qəbildən olan hettlər haqqında Suz yazılarında bəhs edilir. Həmin yazılarda Midiya ilə Suziana arasında yerləşən **Khiti** və ya **Attar-Kittah** ölkəsinin adı çəkilir. Eyni zamanda, qədim fars tarixçiləri də Çin = hettləri (xettləri) İran ilə Hindistan arasında yerləşdirirlər. Onların hakimiyyəti altında eramızdan əvvəl VI əsrin sonlarından eramızın VI əsrinədək Şimali Hindistanın demək olar ki, bütün ərazisi olmuşdur.

Brahmanlar tərəfindən Hindistandan qovulmuş Hatt/Het xalqı Türküstanda məskunlaşdı. Cənubdan Aryanlar, qərbdən Tatarlar və şərqdən Xinlər tərəfindən sıxışdırılaraq, onlar Tyan-Şanın şimalına, qismən Sibir adının gəldiyi və bu qəbilənin mədəniyyətinin qalıqlarının hələ də yaşadığı Yenisey çayının sahilləri boyunca köçməyə məcbur oldular. Digər bir hissəsi Qobi səhrasında məskunlaşdı. Bu tayfa X əsrdə Hina ölkəsini fəth etmiş, lakin XI əsrdə oradan qovulmuşdur. Buna baxmayaraq, **Cathay** (Kitay/Çin) adı onların **Kheta (Xeta)** və ya **Khita (Xita)** etnonimindən yaranaraq qorunub saxlanılmışdır.

Kempbell, daha sonra şərqdə qədim koreyalılarda və yaponlarda, eləcə də Meksika, Peru, Yukatan və Qvatemalanın qədim sakinlərində Hatti/Hettilərin nəsillərini görməyə meyllidir. "Kempbellə görə, **Het dili** həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən **Akkad və ya Xaldeyin qədim Turan dili ilə fərqlənməsinə baxmayaraq onlarla qohumdur**".

İ.Troitskinin qeyd etdiyi kimi, “Kempbell sisteminə əsasən oxunmuş və izah edilmiş Emat, Karkemiş, Meraş və Babil qabı üzərindəki yazılar həm dil, həm də məzmun baxımından son dərəcə böyük elmi maraq doğurur. Ümumi tarix baxımından əhəmiyyətini bir kənara qoysaq belə,

bu yazıların dili və məzmunu Kempbell sisteminə görə bibliya ekzegetikası və tarix elmi nöqteyi-nəzərindən olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir".

Het dilinin Ham mənşəli xalqların dilləri ilə yaxınlığı, Het Xanaanlıların Hamdan törəməsi haqqında **bibliya hekayəsini təsdiqləyir** (Yaradılış 10:6:15). **Kempbellin onların ardıcıl köç tarixçəsi**, əslində **Xanaan torpağının aborigenləri olanların əvvəlcə Suriyaya**, Kiçik Asiyaya, Qafqaza, sonra Orta Asiyaya, nəhayət Sibirə, Yaponiyaya və hətta Amerikaya necə sürgün edildiyini və burada qəbilələrin nifrəti ilə təqib olunduğunu göstərir və Nuhun Xanaan haqqında peyğəmbərliyinin - onun lənətinin – doğruluğunu heyrətamiz şəkildə təsdiqləyir.

İ.Troitskinin fikrincə, fransız assirioloqu **Oppert**, III Salmanassar və II Feqlafelassar (II Tiqlat-pileser) arasında Assuriya eponimləri siyahısında əhəmiyyətli bir boşluq olduğunu göstərmişdir. Oppert hesab edir ki, bu dövr üçün eponimlər siyahıda yoxdur, çünki onlar o dövrdə mövcud deyildi, çünki Assuriya o zaman Babil padşahlarının hakimiyyəti altında idi və Nineva xarabalığa çevrilmişdi. Ninevanın fəthçisi və dağıdıcısı II Tiqlath-pileserdən əvvəl Assuriyaya hökmranlıq edən Babil padşahı Ful idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Oppertin fikrini Ful və II iqlath-pileser ilə müasir olan İsrail padşahlarının dövrünə aid bibliya xronoloji dəlilləri də dəstəkləyir.

Müqəddəs Kitab salnaməçilərinin açıq ifadələrinə baxmayaraq, Assuriyalılarla Müqəddəs Kitab alimləri arasındakı mövcud mübahisə 2 №-li Jerabis kitabəsi ilə asanlıqla həll olunur. Burada adı çəkilən, Ninevanın fəthçisi və dağıdıcısı Pelok fiqurunda, hər hansı bir qərəzsiz tədqiqatçı, **Kempbellə görə**, Müqəddəs Kitab Fulu görməzdən gələ bilməz. O, Aşşuru miras hüququ ilə deyil,

fəth hüququ ilə idarə edirdi, buna görə də onun irsi varislik yolu ilə Assuriya taxtına çıxması eponimlər siyahısında qeyd edilə bilməzdi. Aşşurun paytaxtını ələ keçirdikdən sonra Ful Aşşurun müvəqqəti hökmdarı olmağa məcbur oldu. Bu müddət ərzində o, İsrail torpağına hücum etməyi bacardı, İsrail padşahı Menaxemdən 1000 talant gümüş xərac aldı (4 Padşahlar 15:19) və bəzi təbəələrini Aşşura köçürdü (1 Padşahlar 5:26). **Ful İsrailə hücum edərkən artıq Aşşurun hökmdarı olduğundan, Müqəddəs Kitab yazıçısının onu niyə Aşşur padşahı adlandırması başa düşüləndir. Xaldey kahini Beros, Fulun əsl mənşəyinə istinad edərək onu Xaldeylilərin padşahı (Phulus rex chaldaeorum) adlandırır.**

İ.Troitski Kempbellin işini bütövlükdə yüksək qiymətləndirir və onun Hatt/Het dilinin deşifrə edilməsi və izahı, "potensial nəticələrlə doludur" deyə yazır. Kempbellin tarix və filologiya sahəsindəki biliklərinə baxmayaraq, "çoxsaylı cəsarətli, bəzən qəribə müqayisələrə" və

1) hər bir Het heroqlifi, bütün hallarda, Kempbell tərəfindən ona təyin edildikdən sonra, öz əsas heca və ya fonetik dəyərini saxlayır;

2) hecaların tərkibindən əldə edilən sözlər, Kempbellin het dili ilə yaxınlığını fərz etdiyi dillərdə izahını tapır;

3) bu sözlərin birləşməsindən əldə edilən cümlələr, digər tarixi abidələr tərəfindən təsdiqlənmiş faktların sübutunu təqdim edir, o, **Kempbellin** fərziyyəsinin qurulması metodundan etirazların mövcudluğu məhz bunu göstərir.

O, Kempbellin inkişaf etdirdiyi nəzəriyyədəki akademik intizam çatışmazlığını "ərizə prinsipində", yəni arqumentin müddəalarının nəticənin doğruluğunu şərtləndirdi-

yi metodda görür. Başqa sözlə, **İ.Troitskinin** yazdığı kimi, **Kempbellin** istinad etdiyi müddəalar dil müqayisələri və yazıları (etrusk, yenisey, bak) özləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Əgər öyrənilmiş olsaydı, onun "məlum bir obyektin xüsusiyyətlərinin şübhəsiz ki, ona bənzər, lakin hələ araşdırılmamış bir obyektə ötürülməsinə əsaslanan" nəticələrinin məntiqi cəhətdən düzgün olacağı aydın olardı.

Buna görə də, Kempbell sisteminin etibarlılığına dair yuxarıda qeyd olunan əlamətlərə baxmayaraq, onun həqiqətən etibarlı hesab edilməsi üçün əlavə yoxlama tələb olunur. Müəllif hesab edir ki, dini islahatların aparılması ilə məşhur olan 18-ci sülalə fironu IV Amenofis (Axenaton) tərəfindən əsası qoyulmuş Axetatanın qədim paytaxtının yerləşdiyi Nil çayının şərq sahilində yerləşən Tell-el-Amarna arxeoloji abidəsində aşkar edilmiş yazıların tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, o, adını **Exnaton** olaraq dəyişdirərək və yeganə Günəş tanrısı **Aton**a sitayişi nəzərdə tutan təkallahlı dinə keçərək, təxminən e.ə. XIV əsrdə bu ərazidə yeni paytaxt — **Axetaton** şəhərinin əsasını qoymuşdur. Exnatonun anası III Amenhotepin həyat yoldaşı **Tiya** idi. İ.Troitskinin fikrincə, Tiya, Qərbi Mesopotamiyada yerləşən və hurrilərin qədim vətəni sayılan **Mitanni** ölkəsinin hökmdarı **Duşrattanın** bacısı olmuşdur. Həmin ölkədə hurrilərlə yanaşı, hetlər (xetlər) və hattlar da yaşayırdılar. Exnaton anası Tiyanın təsiri altında misirlilərin ənənəvi **Amon-Ra** kultundan imtina edərək Günəşə sitayiş etməyə başlamışdır. Günəş kultu isə, “Birecikdə və Kiçik Asiyada aşkar edilmiş het heykəltəraşlıq təsvirlərindən göründüyü kimi, hetlər arasında hakim (daha doğrusu, hakim kultlardan biri) olmuşdur”.

Tiyenin hurrilər və hattilərlə qohumluğu mübahisəli olsa belə (hansı ki bununla razılaşmamaq mümkün deyil), biz vurğulayırıq ki, Akhenatenin arvadı Mitanni hökmdarı eyni Dusrattanın qızı Taduxina idi. **İ.Troitskinin** yazdığı kimi, 1887-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı "Suriya və Kiçik Asiya padşahları və şahzadələri ilə Misir fironları arasında yazışmaları, xüsusən də III Dusrattanın Amonhotep və Akhenaten ilə qızının Akhenatenlə evlənməsi ilə bağlı yazışmalarını ehtiva edən mixi yazılı çoxsaylı gil lövhələr..." aşkar edilmişdir.

Lakin İ.Troitskinin qeyd etdiyi kimi, Tell əl-Amarna lövhələrindəki bütün hərflər Assur-Babil dilində yazılmayıb; bəziləri çarın firona məktub yazdığı ölkənin dilində yazılmışdır. Elə bu məktublar bu işdə xüsusi maraq kəsb edir. Xüsusilə, Dusrattadan 400 fərqli sözdən ibarət 512 sətir mixi yazısından ibarət bir məktub tapılıb və Minani dilində yazılıb (görünür, Mitanniyə aiddir), **Vinkler, Seys və Konder** bunu **Hett dili hesab edirlər**. Və diqqətəlayiq haldır ki, bu məktubla yanaşı, çar Tarkondaranın digər oxşar məktubu ilə bağlı **Konder** bildirir ki, **onlarda istifadə olunan dil türk-monqol dilləri sinfinə aid olmalıdır və bu da Hett dilinin Turan dili** olduğuna inanan **Kempbellin fərziyyəsini təsdiqləyir.**

Hurri və Hett dilləri etnik qrupların tarixində birlikdə mövcud olmuş qədim dillərdir. Genetik olaraq qohum hesab edilməsələr də, daha geniş dil ailələri haqqında fərziyyələr daxilində bir araya gətirilmişdirlər. Onların oxşarlıqlarına aqqlütinasiya, qrammatik enklitizm (əsas sözün yanında qısa hissəciklərin olması), leksik alınmalar və digər amillər daxildir.

Ümumiyyətlə, onlar bu qədim xalqların genetik qohumluğundan daha çox, onların areal və tipoloji oxşarlığı-

na meyl etsələr də, **V.S. İvanov** və digərləri Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya xalqlarının Hatto-Hurri substratına toxunaraq, yazır ki, Hatto-Hurri tayfalarının kifayət qədər homogen dil və mədəni birliyinə malik bir bölgənin mövcudluğu çox keçməmiş, bəlkə də əsrimizin ikinci yarısından [XX əsr] yaranmağa başlamışdır. Müəyyən mənada bu, yeni bir "irqin" kəşfidir (dil və mədəniyyətə görə) və bu, Kiçik Asiyada Hatto-Hurrilərin varisi olan Het çarlığının kəşfindən heç də az gözlənilməz deyil. Beləliklə, V.İvanovun və onun davamçılarının əsərləri Hatt və Hurri tayfalarının qohumluğunun lehinə mühüm arqumentlər təqdim etmişdir ki, bu da Qafqaz xalqlarının DNT analizi ilə təsdiqlənir.

Xattların/hettlərin xronologiyasını, tarixini və mənşəyini şərh edərkən biz Kempbellin əsərinə yenidən qayıdacağıq.

Hattların/Xetlərin xronologiyası, tarixi və mənşəyi ilə bağlı müzakirəmizdə Kempbellin işinə daha sonra qayıdacağıq.

13. Voytex Zamarovski "Xetlilərin sirləri"

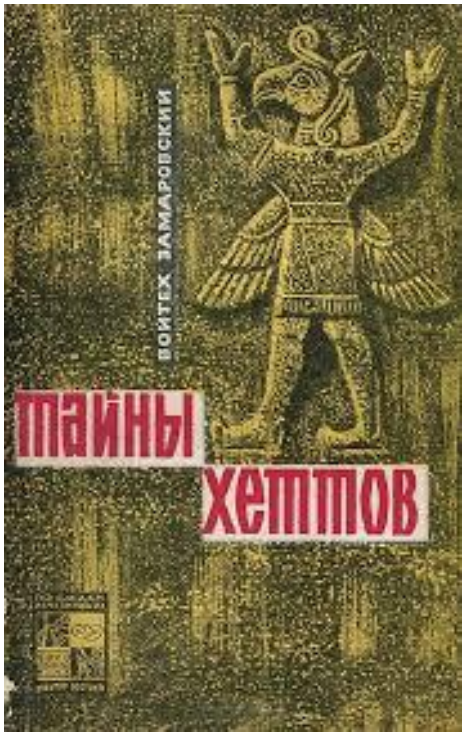

Məşhur alim öz tədqiqatında hetlərin tarixi "dirilməsini" görkəmli alim, Oksford professoru Arçibald Henri Seysin adı ilə əlaqələndirir. O, 1880-ci ildə London Müqəddəs Kitab Cəmiyyətində "Kiçik Asiyada hetlər" adlı mühazirə oxuyub. Müəllifin yazdığı kimi, iki il əvvəl ilahiyyat doktoru və missioner Uilyam Rayt "Britaniya və Xarici Evangelist Cəmiyyətinin icmalı"nda məqalə, daha sonra isə 1884-cü ildə "Hetlər İmperiyası" kitabını dərc edib. Eyni zamanda, indi ümumiyyətlə Hattlar (Hatti xalqı) kimi başa düşülən ibtidai hetlər Müqəddəs Kitabda dəfələrlə

xatırlanan bibliya xalqı idilər. Onlardan ilk dəfə Musanın birinci kitabında (15:18-21) qeyd olunur ki, bu kitabda Allahla İbrahim arasındakı əhddən bəhs olunur və bu əhdə əsasən, Hattinin torpaqları İbrahimə və onun xalqına verilmişdir. Budur bir sitat: "Misir çayından böyük Fərat çayına qədər bu torpağı sizin nəsillərinizə verirəm: Kenilər, Kezilər, Kadmonlular, **Xetlilər**, Ferizlilər, Rafaimlər, Qirqaşlılar və Yevuslular". Mətndən də göründüyü kimi, Xattilər bu torpağın digər az tanınan xalqları arasında sadalanır.

Vəd edilmiş Torpaq halına gələn bu torpaq necə bir torpaq idi və onun bu qədər xüsusi xüsusiyyəti nədir? Müqəddəs Kitabda Musanın dördüncü kitabında (13:18-30) məlumat var. Kitabda qeyd olunur ki, Musanın Allahın əmri ilə göndərdiyi casuslar ona "torpaq həqiqətən süd və bal axır" xəbərini gətiriblər. Torpağın cənub hissəsində Amaleklilər, dağda isə Xetlilər, Xivlilər, Yevuslular və Amorlular yaşayırlar. Xanaanlıar dəniz kənarında və İordan çayının sahilində yaşayırlar. Bu o deməkdir ki, Hattilər müasir İsrail ərazisinin şimalında yaşayırdılar və ən əsası, "onlar öz torpaqlarının sahibi olduqları üçün **yəhudilərin Misirdən çıxmasından əvvəl də burada yaşamışdılar**". Hatti haqqında çox vacib məlumatlar Müqəddəs Kitabda əvvəllər istinad edilən Musa kitabında verilmişdir, burada Hattinin aborigenliyi və yəhudilərin bu torpaqlara köç etməsi tamamilə aydındır və İbrahimin məskunlaşdığı bölgə qədim zamanlardan bəri Hattiyə məxsusdur. Xanaanın oğlu olan Xet, tarixi dövrlərin başlanğıcından əvvəl Xanaan adlanan torpağa sahib idi. Müqəddəs Kitabda İbrahimin arvadı Saranın dəfn mərasimi təsvir edilərkən, aşağıdakı mətn verilir (23:1-20): "... Sara Xanaan torpağında, indiki Xevron adlanan Kirpat-Arbada

öldü. İbrahim Sara üçün yas tutub ağlamağa gəldi. İbrahim ölülər diyarından dönüb Xet oğullarına dedi: "Mən sizinlə bir qərib və qonağam. Xahiş edirəm, mənə aranızda bir qəbir yeri verin ki, ölülərimi gözümdən uzaqda basdırım". Xet oğulları İbrahimə cavab verib dedilər...".

Təqdim olunan istinadlardan da göründüyü kimi, Hattilərin yaşadığı ərazi qədim zamanlardan bu qəbiləyə məxsus idi və Hatti/Hettilər tarixi dövrün əvvəlində yerli əhali olaraq Xanaan adlanan torpağa sahib idilər.

14. Reginald Aubrey Fessenden “The deluged civilization of the Caucasus Isthmus”

Recinald Obri Fessenden "Qafqaz Bərzəxinin Su altında qalmış Sivilizasiyası"

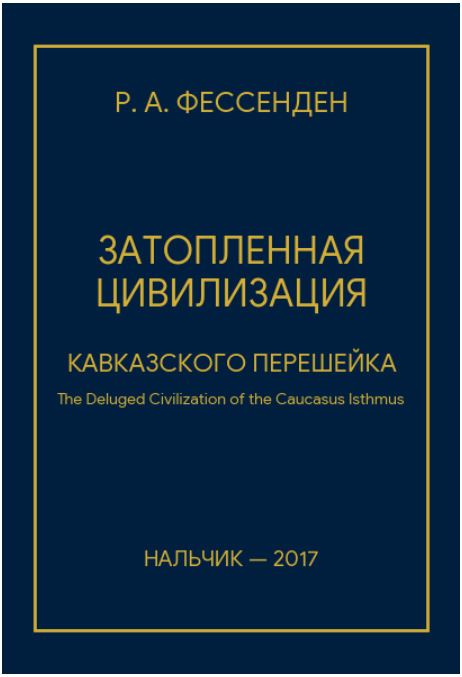

Bu əsər həm əhatə dairəsi, həm də elmi nəticələri baxımından son dərəcə maraqlıdır və xülasə şəklində təqdim edilən istinadlar, bu görkəmli alim və ixtiraçının Qafqaz və Kiçik Asiya arasındakı əlaqələri anlamaqda verdiyi əhəmiyyətli töhfəni işıqlandırır. Diqqətimiz **müəllifin fikirlərini anlamaq üçün əsas olan Böyük Daşqından əvvəl və sonra Qafqaz Bərzəxinindən miqrasiyaya yönəlib.**

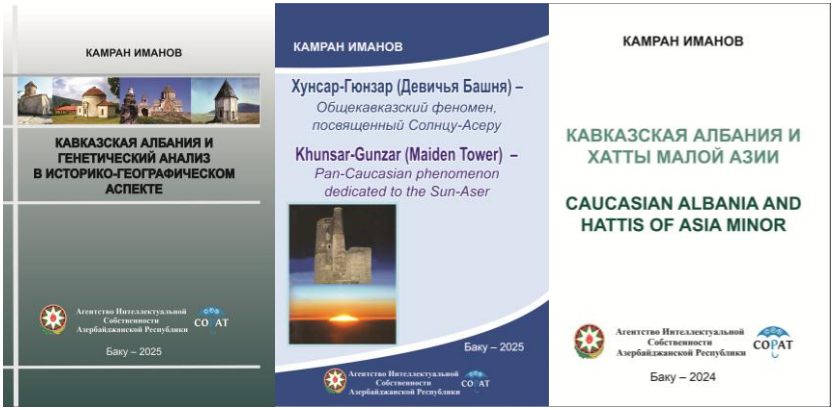

Daha ətraflı məlumatı K.S.İmanovun “Кавказская Албания и генетический анализ в историко-географическом аспекте”. (Баку, 2019 г.), “Хунсар-Гюнзар (Девичья Башня) -Общекавказский феномен посвященный Солнцу-Аseру” (Баку, 2016 г.) və “Кавказская Албания и хатты Малой Азии” (Баку, 2014). əsərlərində tapmaq olar.

1. Fessendenə görə, daşqından (Nuh tufanından) əvvəl bəşəriyyətin məskunlaşması Qafqaz vadiləri ilə bağlı olmuş və onun beşiyi Terek çayının yuxarı vadisində, indiki Qroznı şəhəri ətrafında yerləşmişdir. **Genişlənmə** Qafqaz dağlarının cənub və şərq istiqamətində **başladı**, ovalıqdakı ölkə **Ur-on**, sakinləri isə **Ur-ab** və ya **Ab-ur** adlanırdı. Dağlıq bölgə **Al-on**, sakinləri isə **Al-ab və ya Ab-al (Ab-el)** adlanırdı. Adların aşağıdakı mənaları var idi: **Ur** "od" və ya "işıq", **Al** "yüksək" və ya "hündürlük" və həmçinin "yer". "Ab" "dan" və ya "dan" kimi yerin təyini, "On" isə "yer" demək idi. Bundan əlavə, bütün ilkin saitlər

partlayıcı samitlə tələffüz olunurdu və sanki onu izləyirmiş kimi, "h" və ya "kh"-a bənzər şəkildə bağırsaq səsi ("partlayıcı şəkildə") yaradırdı [Sonradan bu, bir çox dillərdə yumşaldıldı, lakin etrusklar bu tələffüzü süni şəkildə istifadə etdilər].

Ur və Al adları və titulları Qafqazda (Urup çayı, Abşeron yarımadası, Alontas çayı, Asslandus şəhəri, kabardiyalıların və alanların dəmir tayfası, Gürcüstan (Xurça), Albaniya, Abaran, Tiberda, Alisan, Alizon, Terek, Tartar və s.) qorunub saxlanılmışdır. Uran, Elysium (Alazium), Helios, Iberia, Hyperia, Acheron, **Europe, Atlantis, Tatarus**, Aragon, Aşur, Turon, Alp, Sideros, Chalybs, Tiber, Iberus, Habur, Abarim, Hibri, **Aryan** adları da (titulları) bu köklərdən gəlir.

2. **Növbəti genişlənmə** (məskunlaşma) Arabur (Arabus) və ya Dariel (Daryal aşırımı) vasitəsilə mərkəzi və şərqi Qafqaz vadilərinə doğru baş verdi. Bu köç **Abur(lar)** tərəfindən başladı və çox güman ki, Al-on(lar) bu köçdə iştirak etmədilər. Buna görə də, köç edənlər hətta yeni yerlərində belə orijinal adlarını, Abur(lar) və ya Habur(lar)ı (ehtimal ki, Aburi və Aloni kimi oxunur) saxladılar.

Daha sonra yunanlar orta vadidən olanları İberi, şərqdən olanları isə Herodotun "Hypachaenaus" əsərinə bənzər şəkildə Hypiberi (Hybepborei) adlandırdılar.

3. **Növbəti, nisbətən müasir genişlənmə** Qafqazın ətəkləri boyunca şimal-qərbə, sonralar Tiberda, Urup və Okeanus, yəni Hypanis və ya Kuban adlanan çayların axınları ilə Azov dənizinə tökülən mənsəbinə doğru irəliləyirdi. Bunlar Uron (Uronlar) və Alon (Alonlar) idi. **Alon** xalqı cənub tərəfdə Kuban və Alontas (Terek), şimal tərəfdə

Manıç gölü xətti və nəhayət Azov sahili ilə əmələ gələn üçbucağa köçdü. Bu ərazi **Alond (Alont)** kimi tanınırdı.

4. Terek və Sunja arasındakı **ilkin torpaqlarda qalanlar Ur-Al**, daha sonra isə **Ur-Ur** və ya **Tur-Tur** adlandırılmağa başladı (Sonuncu samitin bu ikiqat artması sonradan Şumer dilinin spesifik xüsusiyyətinə çevrildi).

5. **Ur qəbiləsinin** köçən **hissəsi** Aed-ur (Aed-in mənası aşağıya baxın) adlandırılmağa başladı və onların qalan Ur-Urdan fərqi də bu idi.

6. İndiki Apshuron yarımadasının şərqində, Aşuron və ya Alazonda yaşayan **Tur-Tur və ya Alontun bir hissəsi Aps-ur, Aş-ur** və ya **Al-ups**, Aps-ur (Apsur) adlandırılmağa başladı və indi Apsnı, Abxaziya və Apsua xalqı ölkəsi kimi mövcuddur. Ax-ur (Aşur) Aş (Aş xalqı), Al-ups (Alups) xalqı ilə bir ölkə idi. Onlarla əlaqəli adlar bu günə qədər gəlib çatmışdır: **Apsh**eron, **Axe**ron, Aşirta, **Aşur**, Assiriya, Apharsath, Hesperus, Star, **Alazon**, Alypes, **Chalybs**, Elysium, Acheruntici, Libri, Acherus, Asii, Asia.

7. Verilən adların **etimologiyasına** toxunaraq qeyd edirik ki, "Aş" sözü əvvəlcə "kənardan", "yuxarıdan" və sonra "şərq" mənasını verirdi, yəni "günəşin doğduğu yer" mənasını verirdi və daha sonra "meşə" (ağac), xüsusən də Axeron vadisində bitən ağ qovaq növü mənasını verirdi. "Aps" sözünün "şərq" kimi başa düşülməsindən irəli gəlsək, **Aps-ur-on (şərq-od yeri) və ya Apsheron sözlərinin etimologiyası "şərq od yeri" kimi başa düşüləcək**. "Aed" (Ed) və ya "Aet" (Et) sözü qərb sahilinə və orada yaşayanlara (Aedon, Aeturon, Aetalon, Haedon) aid edilmişdir. Bu söz Edem (Eden), Aeturea, Atlas, Atlantic, Hades (Aidoneus = Yeraltı Dünya), Adonis, Aethiopia (Aeti-op) və s. sözlərində qorunub saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, Aethurea və Aetalon Etruriya və İtaliya-

ya bənzəyir, lakin bu, sırf filoloji oxşarlıqdır və əlavə təd-qiqat tələb edir.

Aed və ya Aet "dəniz" mənasını verirdi, lakin "oke-an" "çay yeri" ("oche-on") olduğundan sözün əsl mə-nasında "okean" mənasını vermirdi. Fessendenə görə, filo-loqlar fərqli bir məna verirlər, lakin Fessenden bunun "çay qəbilələrinin evi" olduğuna inanır. "Aed" və ya "Aet" söz-lərinə gəldikdə isə, bu, "qara boşluğa girmək" (qaranlıq mağara) mənasını verirdi və bu mənada dəniz ("qaran-lıq/qaralıq" kimi) başa düşülürdü; Qara dənizin adının ox-şar bir şərhə borclu olduğu şübhə doğurur.

8. Həm **Al**, həm də **Ur** tayfalarının **sonrakı geniş-lənməsi** dənizə doğru baş verdi və bu xalqlar dənizçi ol-dular. Beləliklə, Mitridat sonradan Qafqaz Vadisinin cə-nub-qərb ucunda möhtəşəm bir gəmiqayırma yeri (bunlar Ur idi) yaratmağa müvəffəq oldu. Al tayfaları həmçinin Qafqaz Vadisinin şərq ucunda da böyük uğurlar qazandı-lar.

Qeyd etmək lazımdır ki, **Ur**, Rodos da daxil olmaqla, Egey sahillərindən şimala qədər Qara dəniz sahillərini yer kimi daxil etmişdir. Buna görə də, Telçinlərin (Xalıbların) öz ölkələrinin su altında qalmasından qorxaraq Rodosu müstəmləkə etmələri barədə dedikləri beləliklə təsdiqlə-nir.

Allar Qara dənizin şimal sahilində, o cümlədən Azov dənizi və Krımda, **Herakl sütunlarının** Boğazda yerləşdiyi yerdə yerləşirdi. Oxşar sütunlar indiki Xəzər də-nizinin, o vaxtlar böyük Atlantida okeanının cənub-qərb və cənub sahillərində də yerləşdirilmişdi.

Bu dövrdə Al-lər **Alani** və ya **Atlanti** (Aloni, Aetalo-ni) və Ur-Meropes və ya Avropa (Ur-ope) kimi tanınmağa

başladı. "ope" sözünün mənası "yağış", "suvarma" deməkdir.

9. Daşqın genişlənməni dayandırdı. Sağ qalanlar və ya xilas olanlar:

a) **Aburdan** (Abur Xaburi, İberiya, Hibri). **Nuh və ailəsi** şərqi Qafqaz vadisindən, Ararat dağlarında, yəni Ararat dağında deyil, coğrafi bölgədə yerləşən Artaxatan (Artakatan) və ya Karajas (Karajas) düzənliyindəndir (bax: "Yaradılış", 8:4, yəni semit ənənələri). Bu, Amoslu Kirdir (Amoslu Kir). Həmçinin Ermənistan coğrafi bölgəsində sağ qalan digərləri də.

b) Cənubda yerləşən **Aeturdan**.

c) **Aea (Ea) və Aethiope (Aea, Aetiope)**. Finikiya-Misir ənənələri və Telchines-Meropes (Telkhine-Meropes) ənənələrinə əməl edərək, Kolxidada (Cholchis), Qərbi Qafqaz vadisində və ola bilsin ki, Rodosda (Rhodes).

d) Kimmer əfsanələrinə görə Krımda olan **Aetal (Etal)** Kimmerii, Ambronesdən.

e) Abşeron yarımadasında və Qafqaz silsiləsində **Al, Alab, Alaps, Ur, Apsur.**

f) Xəzər dənizinin cənub və cənub-qərb **sahillərində Al, Alaps, Ur, Apsur.**

Sonrakı köçürmələr aşağıdakı kimi idi:

10. Aetaldan şimala və qərbə, Baltik dənizi və İtaliya sahillərinə getdilər.

11. Aldan şərqə, Atlantik okeanının cənub sahili boyunca.

12. **Alaplar, Apsurlar və Urlar** Araz çayı boyunca Urmiya gölü vadisinə qədər getmiş, oradan Alaplar və Apsurlar Kiçik Zaba, oradan isə Babilə endilər (Kiçik Zab və Dəclənin qovuşduğu yerdəki bu bölgə sonradan Aşu-

rondan mənimsənilmişdir). **Alaplar və Apsurlar birlikdə yaşayırdılar**, lakin **Alaplar Xaldeylilər** (astronomlar, metal ustaları və s.) olduğu halda, **Apsurlar əkinçi idilər**.

13. **Ur və Abur** tayfaları Urmiya vadisindən cənub-şərqə yayıldı və **Ermənistandan** (ərazidən) gələn **Abur** tayfaları qərbə, Bosfor boğazına, oradan da Thracedən keçərək Şimali İtaliyaya, Cənubi Fransaya və İspaniyaya getdilər.

14. **Nuhun nəsli** Fərat vadisində qonşu Hələb bölgəsinə qədər məskunlaşdılar və oradan ayrıldılar. Bir qrup cənuba, Dəməşqə getdi (bəzi dəlillər göstərir ki, Fərat çayının bir qolu bir vaxtlar Dəməşqdən keçərək İordan vadisinə, ehtimal ki, Palmiradan keçərək axırdı) və oradan Ərəbistana getdi. Digər bir qrup cənub-şərqə, Babilə getdi və orada Urmiya vadisindən gələn sağ qalanların nəsilləri ilə qarşılaşdı. Babil qülləsi, ehtimal ki, astronomik məqsədlər üçün, bir-biri ilə əlaqəli Dəclə-Fərat kanal sistemlərində suvarma kanallarının açılması ilə bağlı mübahisələri həll etmək üçün tikilmişdir. Belə qüllələr Qafqaz "Vadisi"ndə istifadə olunurdu.

15. **Ea və Efiop** insanları uzun müddət sadəcə ticarətlə məşğul olmuş, bir neçə adada məskunlaşmışlar. Onlar Qara və Egey dənizlərində, Aralıq dənizinin şərq sahili boyunca Suriyanın yerli əhalisi ilə ticarət etmiş və Qırmızı dənizə üzmüşlər (Süveyş bərzəxi hələ Nildə əmələ gəlməmişdi). Oradan, Ərəbistan o vaxtlar tamamilə və ya qismən bir ada olduğundan, Kef körfəzi kimi tanınan Fars körfəzinin başlanğıcına və Keftor (Kephtor) adasına getmiş, orada məskunlarla ticarət etmiş və Fars körfəzində şəhərlər qurmuşlar, onları Tir və Sidon adlandırmışdılar. Onların həmçinin Aqaba körfəzində məskunlaşmaları

da var idi. Daha sonra onlar Leukosdan (Leucos) keçərək Fivada (Thebes) məskunlaşmışlar.

Şimali Ərəbistandan keçən su yolu qurumağa və Süveyş boğazı daşmağa başlayanda, onlar əsas ticarət məntəqələrini şərqi Aralıq dənizinə köçürdülər və Sidon və Tir şəhərlərini qurdular.

16. **Aburlar haqqında**: Abur sözü əvvəlcə Ur sakinlərinin bir hissəsinin Qafqazın orta və şərq vadisində məskunlaşması demək idi. Tezliklə bu söz bütün köçkünlərə, o cümlədən Elizonda (Alaps, Halibs) və Abşeronun cənub yamaclarında (Apsur, Aşur, Eres Aher, Arzar, Azir) yaşayanlara münasibətdə istifadə olunmağa başladı və bütün bölgə Aburon (İberiya) adlandırıldı.

Beləliklə, Abur sakinləri ilə qarşılaşanda bir addım geri çəkilib onların Aburların ilkin sakinləri, yoxsa vadinin sonrakı sakinləri olduğunu müəyyən etmək lazımdır. İspaniyanın köhnə adlarının siyahısı əsl Qafqaz-Abur bölgəsinə bələdçi kimi oxunur və İspan İberiyalıları Mozaika Pasxasının nümunəsini müşahidə ediblər (Strabon, 3; 4; 16; "Onlar gecə qapıların qarşısında adsız bir tanrıya, dolunayda qurban verirlər") və "onlar semit olmasalar da, Aburun əsl sakinləridirlər". Lakin albanlar əvvəlcə İberiyalılar (bu gün Şkayperilər və ya albanlar) adlandırılsalar da, daha da irəli getdikdə, onların İberiya Qafqaz Vadisindən, dağ yamaclarından olan Al xalqının sakinləri olduqlarını görürük.

Və yenə də, Susianada Huber var, amma onun nə Aburda, nə də Alda, Qafqazın şərq vadisi olan Abur və ya İberiyadan olan Apsurada olduğunu görürük.

Lakin bu suala diqqət yetirildikdən sonra, o, artıq heç bir çətinlik yaratmır. Digər tərəfdən, problem daşqından sonra ən azı üç, bəlkə də altı min il ərzində Xəzər də-

nizinin şimalından şərqə və ya şərqdən miqrasiya olmaması ilə çox sadələşdirilir, çünki indi Tobolsk adlanan bütün bölgə həm qış, həm də yayda tamamilə keçilməz idi; təxminən 1000 mil uzanan geniş bir bataqlıq. Buna görə də şərqə və qərbə bütün miqrasiyalar Qafqazın cənub ucu boyunca getməli idi, haradan ki, keçmək və müəyyən etmək asandır.

Fessendenin aşağıdakı ifadəsi də çox vacibdir:

17. “Hittites -**"Xetlilər (ibtidai), Sutular (Sutlar), Seutlar (Seutlar).** Xetlilər Abur sakinləri idilər və Ermənistandan, Fərat vadisi boyunca Fərat çayının şərqə doğru döndüyü əraziyə qədər gəlmiş, buradan cənuba Ərəbistana keçmişlər. Orada onlar **Sutu** kimi tanınırdılar. Daha sonra onlar Ərəbistanı tərk edərək şimala və qərbə getmişlər, bəlkə də şimal Ərəbistan ərazisinin quruması səbəbindən, və Hiksos və Xetlilər kimi tanınırdılar. Nəticədə onlar coğrafi olaraq Ermənistan adlanan əraziyə qayıtmış, burada hökmranlıq etmiş və oradan da Qafqaz dağ silsiləsinin şərq ucundan keçərək Qara dənizin şimal sahilinə gəlmiş və orada İskitlər kimi tanınırdılar."

18. **Monqollar və monqoloidlik haqqında bir neçə qeyd.** Fessendenin fikrincə, monqoloid adlandırılan əlamətlər irqlər arasındakı fərqlərin əsas göstəriciləri hesab edilə bilməz. Bəzən bu əlamətlər müəyyən bir dəmir növünün çatışmazlığı nəticəsində hind-avropalılarda da müşahidə olunur. O hesab edirdi ki, monqollar **Al** tayfasının sakinləri olmuş və sonradan monqoloid əlamətlərin aradan qalxaraq, hind-avropa tipinə qayıdışın baş verdiyini qeyd etmişdir. Qeyd edək ki, **Al** tayfaları Qafqazdan şərqə doğru köç etmişlər.

15. John James Campbell “The Hittites. Their Inscriptions and their History”

Con Ceyms Kempbell “Hattilər. Onların yazıları və tarixi” (K.İmanovun əlavələri ilə)

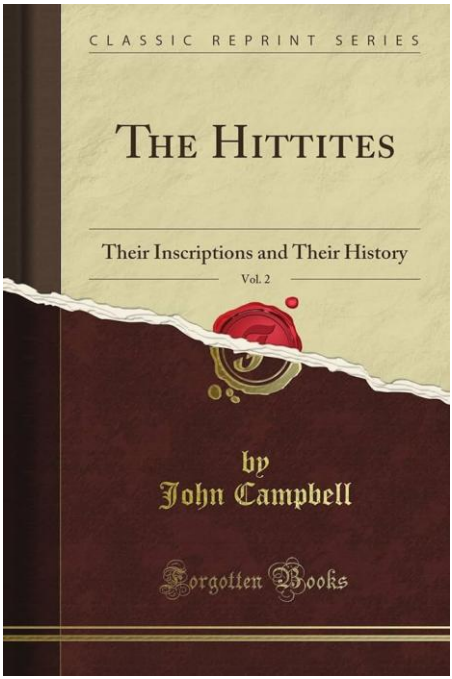

Bu bölmənin başlığına çıxarılan C. Kempbellin Hattilərə/ ilkin Hetlərə / Hittitlərə həsr olunmuş tədqiqatının adı, K.İmanovun araşdırmaları və şərhləri, eləcə də müzakirə olunan məsələlərlə bağlı ən nüfuzlu mütəxəssis və alimlərin mənbə və əsərlərinə istinadlar və bağlantılarla tamamlanmışdır.

Məlum olduğu kimi Hattilər (ingilis.: Hittites; yəhudi: Hebrew), Septuagində: Chettai LXX Χεττᾶιοι, Χεττείν, υίοὶ [τοῦ] Χέτ; Vulgate (Vulqata), “Cetheai”, “filii

Heth", Assyrian (Assiriya), "Khatti", Egyptian (qədim Misir), "Kh-ta", eləcə də Khiti, Khatai, Kitai və s. kimi İncil annallarında, Misir, Assuriya, Urartu və öz mənbələrində qeyd edilir.

Hatti (Heth) adında birinci hərf boğaz sait səsidir və təsadüfi deyil ki, Septuaqinda (Septuagint) bu sözü Chettai kimi verir ki, bu da etnonimin səslənmə formasına müvafiqdir.

Hattilər – qədimi İncil xalqıdır, belə ki, İncildə (Genezis: 10: 15) Hett Sidondan sonra Xanaanın (qədim Fələstinin adı) ikinci oğludur. Herodota görə, hattilər – "suriyalıdırlar", Strabona görə isə - "ağ suriyalıdırlar". Bununla yanaşı, hattilər – turan mənşəli xalqdır (J.Cempbell "The Hittes. Their İnscriptions and their Histroy, Montreal, Toronto, Villiamson Co, 1890, A.H.Sayce "The Hittites. The story of forgetten Empire", Fleming H.Revell Co. N-Y., Chicago: C.R.Conder "Altaic Hieroglyphes and Hittite İnscriptions", A.V.Watt "Palestine exploration Fund, 1889").

- Hattilər – tipik turanlılardır və İncilə ("Genezis") görə Hamath-ların nəslindən olan Xanaanlardır (C.Kempbell).

- Nuhun oğullarının övladlarında (Genezis (Bıtye), 10-cu fəsil) oxuyuruq: "Və Ханаан Sidonun atası idi, onun ilk oğlu və Het, həmçinin yevuslular, amorlular, qirqaşlılar, xivlilər, arkeylilər, sinlilər, arvadlılar, zematelilər, hamatiyalılar."

- C.Kempbellə görə, Ханааныn ilk iki - tayfa adlarından əvvəl gələn yeganə adlar – nəslindən olan "Hivitlər və Amoritlər" Sidona, hamathitlər (hамateylər) isə Heth-ə mənsubdurlar. Ханаан (Canaanitic) ailələrindən yalnız ikisi – Sidonians və ya Phoenicians (finikiyalılar), daha

çox Horites (xorritilər və ya xuritilər), Hivites və ya Amorties (amoritlər) və Heth (hattilər) kimi tanınan tayfalar imperiyaya yüksəldi. Onlardan birincisi [Sidonians], heç olmasa, danışıq nitqində tamamilə semitləşdi, ikinci tayfa isə tipik Turanians (turanlılar) olaraq qaldı.

İncilə (“Yaradılış (Genezis XII, 7) görə, Shinaar (Mesopotamiya, qədim Babil) imperiya dağıdılanda və “Peleg torpaqlarının bölünən günlərində” “Sidon nəslindən olan Canaanites Shinaar-dan qərbə, Aralıq dənizinə, onların Cush nəslindən olan qardaşları isə cənubdan Ərəbistana köçdülər. Bu dağılmadan 5 nəsil sonra Abram Xanaana torpağına girdi” [Ханаан - Fələstinin, Suriyanın və Finikiyanın və ya İncildə “Vəd edilmiş torpaq” adlandırılan Aralıq dənizi və Ölü dəniz arasındakı ərazinin ən qədim adıdır].

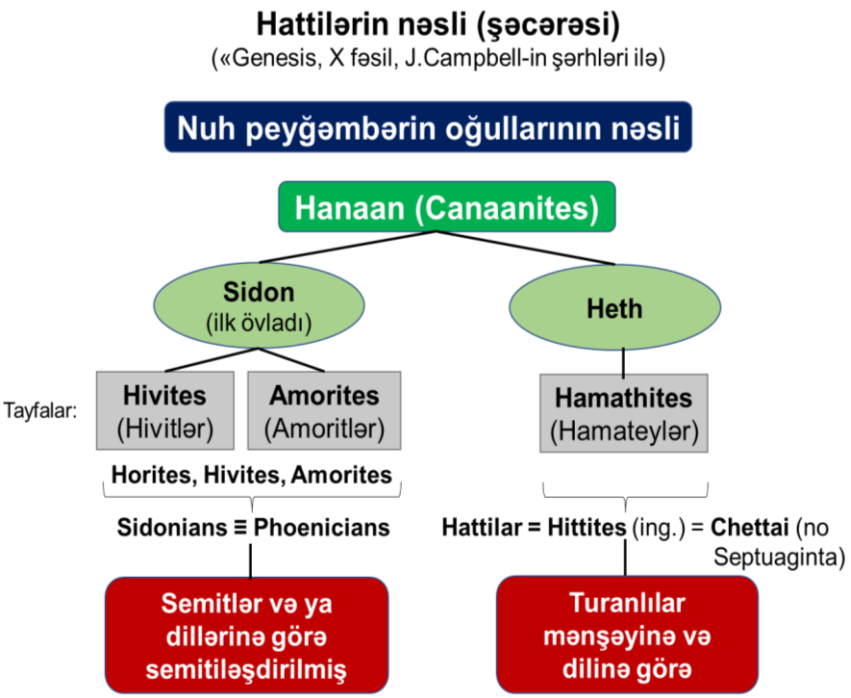

- Hattilərın mənşəyi barədə verilmiş sxem İncildə (Ветхий Завет), (“Yaradılış (Genezis XII, 10-cu fəsil) olan məlumatlara və C.Kempbellin şərhlərinə uyğundur. Patriarx Avraam (Peyğəmbər İbrahim, Quran) Fələstin torpağında Hattilər ilə, bu torpaqları idarə edən Ephron (Hatti evinin banisi Ashchur’un nəvəsi) ilə qarşılaşdı və arvadı Saranın (Maxpel mağarası) dəfn edilməsi üçün bir yer əldə etmək üçün ona müraciət etdi.

- C.Kempbell və bir sıra digər müəlliflər hattilər haqqında:

Hattilər Fələstinə Şimali Mesopotamiyadan gəldilər, harda ki, onların Kutha (Babilin şimalı, Assuriya adı Kute və əsl Turanca adı Tiggabaki), Ptolemeyə Digona və ya Tekoa adlanan paytaxtları var idi. "Kutha-dan olan qədim yazılar Hatti imperiyasının yaranmasından bəhs edir". Təqdim olunan məlumatı prof. C.Kempbell Smitin “Chaldean Account of Genesis» и «Records of the Past” və “Records of the Past” v.166. istinad edərək verir. Təqdim edilmiş sxemdən görünür ki, C.Kempellə görə hattilərin və hatti qəbilələrinin Fələstində peyda olması, Hatti evinin banisi Ashchur’un iki evliliyindən olan 7 oğlu ilə bağlıdır. Məhz ilk Hatti evinin torpaqlarını genişləndirmək üçün Kutha-nı (Tiggaba) tərk edən 7 oğul idi, baxmayaraq ki, onların köçü Fəratın daşması və sonrakı daşqınla əlaqəli ola bilərdi.

- ✓ Assuriyalı tacirlərin sənədlərinə əsasən, “Hatti” ölkəsi Divriqa yaxınlığında idi [Lewis Bayles Paton “The Early History of Syria and Palestine”];

C.Kempbell və digər müəlliflərə əsasən, hattilərin ilkin məskunlaşma ərazisi — Şimali Mesopotamiya, Fələstin, Şimali Suriya, Mərkəzi Anadolu və Kipr olmuşdur.

C.Kempbellin qeyd etdiyi kimi Hattilər Fələstində (cənub hissədə) onun yəhudi istilasına qədər olan dövründə yaşayıblar (Əhdi-Ətiq, E.Anati “Palestine before the Hevrews”, Campbell, Sayce – müəlliflərinin yuxarıda göstərilən əsərləri və həmçinin O.R.Henrinin “Hettlər” əsəri). Hattilər Fələstinə Şimali Mesopotamiyadan (qədim paytaxtları Kutha və ya Hattilərin dilində Tiggaba) gəldilər və sonradan Şimali Suriyada, Mərkəzi Anadoluda, Kiprdə və s. (C.Kempbell) məskunlaşdılar. Hattilərin Suriyada məşhur şəhərləri – Hammath, Kadeş, Karkemiş (Şimali

Suriyada hattilərin paytaxtı). Hattilərin yaşadığı areala cənubda Kommagenlər daxil idi ki, onun da ən erkən sakinləri demək olar ki, əzəldən Taurus dağlarının (cənubda Kilikiya, şimalda Kappadokiyaya və şərqdə Arminiyaya qədər: onların ilkin vətəni Mother-Country (Ata yurdu) – şimaldakı ərazilər idi) hər iki cəbhəsində məskunlaşmışdılar, bunu da burnu dik çəkmələr, əlcək və ya dağlar şəklində olan heroqlifləri sübut edir (Seys).

Hattilərin **cənuba ilkin miqrasiya yolları:**
Qafqazdan yol – narıncı rəngdə

Həmçinin əlavə etmək lazımdır ki, R.O.Fessendenə görə, hattilər Ab-Ur (Günəş – od pərəstişkarları) tayfalarından törəmiş, Cənubi Qafqazdan Fərat çayı vadisinə oradan Ərəbistana miqrasiya etmiş və sonradan sutilər kimi tanınmışdılar. Sonradan şimala qayıdaraq və qiksoslar və hattilər (hettlər) kimi tanınaraq Armeniyanın dağlıq hissəsində hakimiyyət qurmuş, buradan da Şərqi Qafqaza və Qara dəniz sahillərinə geri qayıtmış və skif-saklar kimi tanınmışlar (R.O.Fessenden, "The Deluged civilization of the Caucasus isthmus", Ch. I-XI, 1923-1927, Cambridg, Massachusetts, USA, Kanada). Sakların, sutilərin, qiksosların və hattilərin qohumluğu haqqında E.Rennan da "История израильского народа" əsərində yazmışdır.

Fələstində hattilərin yaşamasından söhbət gedərkən, Müqəddəs Kitaba əsasən xatırlatmaq lazımdır ki, məhz onlara İbrahim müraciət etmişdir.

Hattilər Fələstində

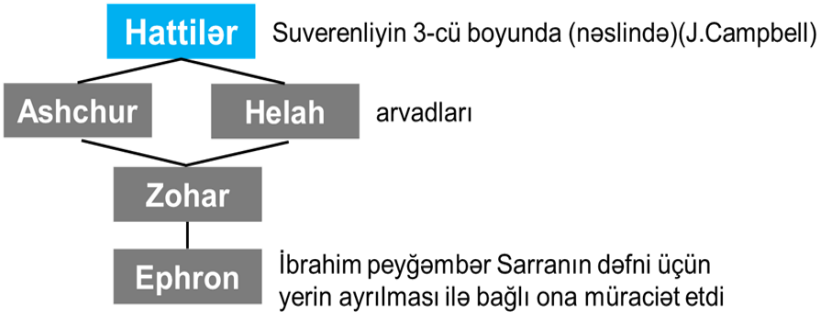

Mənbə: *I.Chron., iv, verses 5-7c C.Kempbellin şərhləri ilə*

Qısaca Hatti dili üzərində dayanaq.

Qeyd edək ki, Hatti dili iltisaqi (aqqlyutinativdir) və bunu tədqiqatçı professorlar (Fessenden, Kempbell, Seys və başqaları, Svyatiçanın Ural-Altay qrupu dilləri, turan dilləri ilə bağlı əsərlərinə görə bax) göstərirlər.

Bu dilin böyük təsiri mövcud idi. Belə ki, Suriya və Mesopotamiyanın müxtəlif dialektlərindəki qədim Hatti dili Persiyanın turanlılarının, Hindistanın hind-sakların və başqa xalqların dilinin əcdadı olmuşdur (C.Kempbell).

Qafqazdan gələn və turanlı olan hattilərin öz dilləri var idi. Məlumdur ki, turan dilləri aqlyutinativdir, aqqlyutinasiya müasir Qafqaz dillərinə də xasdır. Fessendenə görə isə “protoqafqazlıların dili aqqlyutinativ idi”. Hattilərin da dili aqqlyutinativ idi. Bu dil Proto-Midiya və qədim Xaldeylərin dilləri ilə oxşar Akkadia (qədimi Akkadia) dilləri ilə oxşar idi (Konder, Kempbell) ki, onlar ilk növbədə Ugro-Altay dilləri – fin, macar, türk dilləri ilə yaxındırlar (Lenomant, Conder, Jevishensyslopediya).

Hatt dili qismən Qafqaz dilləri ilə də oxşardır (C.Kempbell, Seys), Qafqaz dilləri isə Yafət dilləridir ki, bu və ya digər dərəcədə aqqlyutinativdir. Akademik Marr hesab edirdi ki, hatt dili aqqlyutinativ və sami dillərin qarışığından əmələ gəlib. Eləcə də qeyd edək ki, Hatt qədimi yazıları Kipr və Van (Urartu) yazılarına, eyni ilə də elamit (new Elamitic), Kassit (Cossaen) dillərinə yaxın idi (Lenorman, Hommel). Hattilərin dili həmçinin müasir çuvaşların dili ilə də oxşardır. Çuvaş dili (türk qrupu, bulqar şaxəsi, hardasa türk və uqrofin qrupları arasında yerləşir) bak, etrusk, Qafqaz dilləri kimi (C.Kempbell) hattilər və Qafqaz yafətidləri arasında bir körpüdür (C.Kempbell, Marr).

Elə bütövlükdə də turanlıların və şumerlərin aqqlyutinativ dili ilə çuvaş dili arasında oxşarlıqlar qeyd edilir (Marr). Nəhayət Hatt (Hammathite) heroqlifləri hecalı Kupr əlifbasının da mənbəyi olmuşdur (Seys, Konder və s.). Və bu olduqca mühümdür. Təkrarən, bir daha qeyd edək ki, axı məhz alban tarixçi Musa Kalankatuklu albanların mənşəyinə işarə edərək yazırdı: "... Onlardan, kittilərdən – Yafətin oğullarından kiprlilər ayrılıb" (Kitab 1, fəsil 2.).

Bu barədə daha ətraflı məlumatları K.İmanovun "Qafqaz Albaniyası və Kiçik Asiyanın hattları" (Bakı, Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2014), "Qədim mətnlər və klassik mənbələr ermənçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Azərbaycan əraziləri haqqında etno-coğrafi hay-erməni hiylə və fitnələri" (Bakı, ƏMA, 2025) kitablarından əldə etmək olar ki, burada Kiprin qədimi adı – Kittium və hattilərin buraya miqrasiyası qeyd edilir.

Hattilər haqqında mənbələrə və tədqiqatlara əsaslanaraq təqdim edilən qısa məlumat üzrə hattilərin Kuti, Lullubi, kassitlər və Sak tayfaları ilə bütövlükdə qohum olmaları barədə qənaətə gəlmək olar. Belə ki, Lullubi və Kuti Uman-Manda adlandırılırdı, onlar da saklar idi (Uqo Vinkler, Xelsfeld), öz növbəsində Kuti çarlığını Babilistanı ələ keçirən protomidiyalılar təşkil edirdi (Berros), midiyalılar isə Kuti və ya aşquzların bir qolu – Sak idi (J.Oppert "On the Median dynasty", London, 1876, eləcə də

Rowlinson). Yaxud hattilər və kassitlər (kasslar) saklar idilər (A.T.Glay “Personal name from cuneiform inscriptions of the Cassite period”).

Beləliklə, mənbələrə və tədqiqatlara əsasən Hattilərə qohum tayfalar aşağıdakılardır:

- Ər və kassitlər, Septuagintə görə, xETTa COS (Err və ya xETTEy) və xETTEIμ KASI adlandırılırdı (1911, Britannica Ensiklopediyası).
- Lulubi və kuti həm də Umman-Manda (Uqo Vinkler, Heltsveld) və ya Saka, hattlardan törəmişdir.
- Кутu Çarlığı Babil (Berruz) üzərində hakimiyyət quran Protomidyanlardır.
- Kuti Şumerlərinin bir qolu olan Midiyalılar, onlar da Aşquzlar (Saka) adlanır (J.Oppert “On the Median dynasty”, London, 1876, Rowlinson).

Beləliklə,

- Hattilər və kassitlər sakalardır (A.T.Glay “Personal name from cunui form inscriptions of the Cassite period”).
- **Buna görə də hattilər, kassitlər, kuti, lulubi və midiyalılar qohum tayfalardır.**

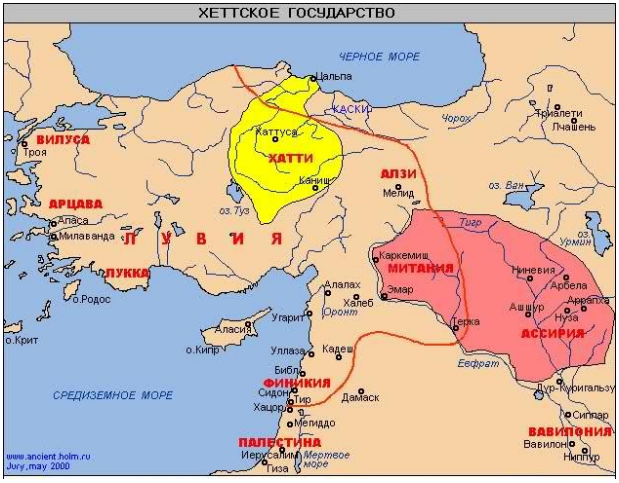
ХЕТТСКОЕ ГОСУДАРСТВО
ЧЕРНОЕ МОРЕ
Цальпа
КАСКИ
Чорох
Трязлети
Пчашень
ВИЛУСА
Троя
Каттуса
ХАТТИ
Канеш
АЛЗИ
Мелид
оз. Ван
АРЦАВА
Аласа
оз. Туз
Милаванда
Тигр
оз. Урмия
ЛУВИЯ
Каркемиш
МИТАННИ
Ниневия
ПУККА
Алалах
Эмар
Арбела
о.Родос
Халеб
Оронт
Ашшур
Аррапха
Угарит
Нуза
Кетна
АССИРИЯ
о.Крит
Аласия
о.Кипр
Уллаза
Кадеш
Библ
Евфрат
Дур-Куригальзу
ФИНИКИЯ
СРЕДИЗЕМНОЕ МОРЕ
Сидон
Тир
Дамаск
Сиппар
Хацор
Мегиддо
ВАВИЛОНИЯ
Вавилон
Ниппур
ПАЛЕСТИНА
Иерусалим
Мертвое море
Гиза
www.ancient.holm.ru
Jury, may 2000

Zalpa
Wilusa
Hattusa
Nesa
ARZAWA
Millawanda
KIZZUWATNA
Carchemish
Tarzi
Halab
Alalah
Gadesh
CANAAN
Pi-Ramese
Iunu
Ineb Hedj

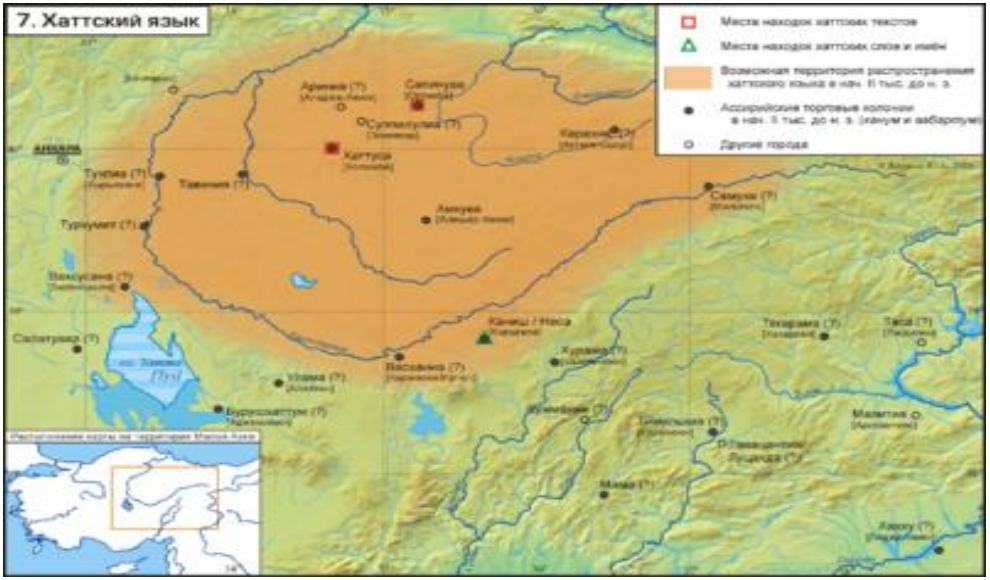

Mənbə:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8B_(%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%8F)

Qafqaz Albaniyası aspektində saklar və hattilərin genetik yaxınlığı prinsipial rol oynayır, buna görə qeyd edirik ki:

- ❖ Chabiri və ya Hab / piri (döyüşkən tayfalar, işğalçı-gəlmələr) Amarn yazılarında saklar olaraq tanınır və aşkar edilmiş şumer ideogramlarında (Glay, G.Johannes Botterweck və s. "Qızıl Testamentin Teoloji Lüğəti") SA.GAZ, SA.GAZ.ZA, SA.GA.AZ, SAG.GAZ, GAZ kimi adlandırılır.
- ❖ Chabiri = Hittita xalqından biri – Mittannian (Mitanlı-hattilər) (Glay, M.Greenberg "The Hab / piry", Americ. Orient. Soc. New Haven, 1955).

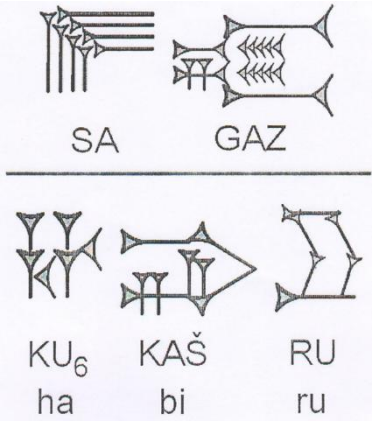

Şumer ideoqramları

Saklar (skiflər) = suti = giksoslar= hattilər

Mənbə: *Fessenden və E.Renan "İsrail xalqının tarixi"*

Sakların / Skiflərin mənşəyi haqqında bir neçə söz:

- Sakyas (saklar) və ya Skyths (skiiflər) qeyd edildiyi kimi, Sucathites və ya Socho xalqından gəlir, onların əcdadı Hatt – Cherpher / Herper / Heber – Ashchur'un ikinci arvadından olan ikinci oğludur. Cherpher'in (Kedorlaomer) nəsilləri Elamda ilk Hatti imperiyasını yaratdılar – "Subartu insanları"; Cherpher'dan "Kipr" adı gəlir; Achshtari nəsilləri ilə qohumlaşaraq giksoslar arasında olublar (J.Campbell "The Hittites").

- Saklar / hattilər həm də giksoslardır:

"Ashchur" adı Shachar ilə eynidir, "alef" hərfini nəzərə alaraq (J.Campbell "The Shepherd Kings of Egypt"), burada 'hac' (hak) "lider" ("hakim") mənasını verir, daha tam formada isə "Hyksos" – "Giksoslar". Eynilə "Achuzam" adı da Ashchur'un ikinci evliliyindən olan böyük oğlu (Achuzamites – ən məşhur Hatti ailəsi) ilə bağlıdır, buradan da "hak" gəlir, həmçinin "Casium" (dağ və ərazi) adı, giksosların yerleşdiyi Sachisu adlanır (C.Kempbell).

- C.Kempbellə görə, misir adı ola "Misir / Misr" Musara adı vasitəsilə də Ashchuzam adına keçdiyi, son "m" hərfinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Və təsadüfi deyil ki, Ashchuzamites yalnız "Giksosların liderləri" deyil, həm də Misir tarixinin yaradıcısıdırlar. Eyni zamanda, Fessenden və D.Rollun ("Генезис цивилизации") fikrincə, M'Acr ("Из Acepa ") adı Aser (Osiris) adı ilə bağlıdır;

- Bizim fikrimizcə, Ashchuzam adı "Ashchuz" kökünə malikdir, "Askuz / Aşkuz" kimi oxunur və ya "alef" hərfini atdıqda "skuz / şkuz" olur ki, bu da erkən oğuzların – Skiflərin (Sakların) semit adları ilə üst-üstə düşür. Eyni şəkildə "Ashchur" adı - Ashchuzam'ın atası, "Askxur/

Askur/Aşkur" kimi səslənir və turan (türkdilli) dillərində "r" hərfini "z" ilə dəyişdirmək tipik əvəzləmə yolu ilə Askuz/ Aşkuz-a gətirib çıxarır. Həmçinin, "Ashchuzam" adından "m" hərfini sözün əvvəlinə keçirərək və "z" hərfini "d" ilə əvəz edərək Mashchud / Machud (massaget, maskud) əldə etmə ehtimalını qeyd edək.

Beləliklə, saklar (skiflər) = sutilər = giksoslar hattilərdir (Mənbə: Fessenden və E.Renan "İsrail xalqının tarixi"). Onu da qeyd edək ki, hattilərin inancları günəş ilə bağlı idi.

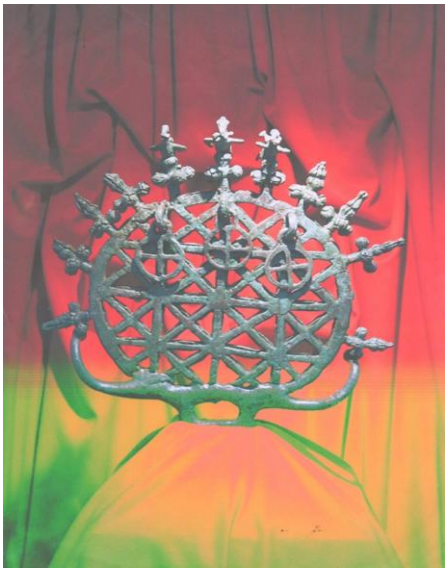

Hattilərin Günəş diski

Hattilərin Elam, Anadolu, Ərəbistan, Misir, Assuriya və s. ərazilərə çoxsaylı köçlərini qeyd edərək, onlardan kipr və qafqaz köçləri üzərində dayanacağıq ki, bu da Hattilər – Kitti – Sakalar – Albanlar arasında əlaqəyə dəlalət edir [Əlavədə Fələstində Hatti suverenliyinin banisi Ashchur'un oğullarının köç yollarını göstərir].

Hattilər bir sıra miqrasiyalar etmişlər və bunlardan Kipr və Qafqaz miqrasiyalarını qısaca olaraq, xüsusi qeyd edirik.

Kipr miqrasiyası üzərində dayanaq

- ✓ Bəllidir ki, Kiprdə ən qədim yaşayış yeri Kittimdir (Xirokitia) (e.ə. IV minilliyin ortaları).
- ✓ Kiprin qədim tarixinə görə, tunc dövründə (e.ə. 3500-2750-ci illər) adaya hattilər gəlmiş və qədim semit əhalisini özlərinə tabe edərək kitti xalqını və ya etnokipriotları yaratmışlar.
- ✓ E.ə. XIII əsrdə Hett İmperiyası və Misir arasında Suriya və Fələstinə sahib olmaq uğrunda müharibə hettlərin qələbəsi ilə başa çatmış və e.ə. 1200-cü ilə qədər Kitim Hett çarlığının asılılığında olmuşdur.
- ✓ Hettlərin frigiyalılarla müharibəsindən və axeylər ("dəniz xalqları") tərəfindən məhv edilmiş Troyanın (e.ə. 1200-cü il ətrafında) süqutundan sonra Hett dövləti çökmüş və Kittim axeylərin əlinə keçmişdir.
- ✓ Axeylilər, Fələstini ələ keçirərək yerli xalqlardan "filimstimlilər" adını almış və Kittimdən (yəni, Kiprdən) və Krit adasından gəldiklərini bildirmişlər.
- ✓ Davidin Fələstindəki üsyanından sonra (e.ə. XI əsr) Kittim müharibə nəticəsində etnokipriotlar və axeylər arasında bölüşdürülmüşdür.

- ✓ Kiprdə tez-tez olan finikiyalı tacirlər və dənizçilər adanı Kittium adlandırmış və Axeylər tərəfindən tamamilə dağıdılmış Kittion-u bərpa etmişlər.
- ✓ Kittimin etno-kipriot dili Hatti və etrusk dilləri ilə oxşardır, hatti yazıları (Hamatit heroqlifləri) Kipr səsli əlifbasının mənbəyidir (Seys, Konder və b.).

Qafqaz miqrasiyasına gəldikdə isə qeyd edək ki:

- E.ə. I minillikdə Albaniyada yaşamışlar: albanlar, saklar, qarqarlar, kaspilər və bir az sonra e.ə. I əsrdə şarvanlar, şamaxlar, bakanlar, kabirlər, gellər, katailər, erlər, utilər, leqilər, qatılar və s. (Mənbələr: Strabon və digər antik və qədim erməni məlumatları, M.Kalankatuklu və Sarmatiyanın 54 qəbiləsi (e.ə. III-IV əsrlər) hunların gəlişinə qədər "Erməni coğrafiyası" VII əsrdən). Bununla yanaşı, M.Kalankatuklu Pliniyə görə silv, lupen, didur və sod qəbilələrini - "gəlmə" adlandırır.
- Onlardan ən qədim etnik komponentlər saklar, albanlar və qarqarlardır.

Hattilərın yaşayış arealının genişlənməsi C.Kempbellə görə aşağıdakı kimi baş vermişdir:

- ✓ Hattilərın bir qolundan (Cherpherites) (Hatti evinin atası Ashchur'a-nın ikinci evliliyindən olan oğullarından biri, III Hatt suverenliyi nəsilində Fələstində hökmranlıq edən) -**Cherpher'a** (hansı ki, "Kipr" adı da buradandır) öz oğlu Kedorlaomer'in səyləri ilə Elamda (Suziana) ilk Hatti imperiyasını (Khubur – Subarti dinastiyası) yaratmışdır ki, buna "Subarti insanları" adı verilmişdir. Onlar həmçinin Sucathites-in - "Socho" – saklar xalqlarının əcdadları hesab edilir.

Başqa sözlə, **subarilər hattilərla və saklarla qohumdur;**

- ✓ İkinci qol – Ashchur'un ikinci oğulundan – **Temeni** (Temenitlər) Yafətdlər ilə birgə Sinai da Küşam (Kuş) ələ keçirmiş və Bibliyada Amalek (Amalekitlər) kimi qeyd olunmuşdur. Onlarla birlikdə Temeni nəslindən Edom hökmdarı da var idi;
- ✓ Hattilərin üçüncü qolu – Ashchur'un ikinci evliliyindən olan oğlunun nəslindən – **Achashtari** (Achashtarilər) Avraam dövründə İordan çayının şərqinə getmiş və Bibliyada Ashteroth (Astarte) kimi qeyd olunmuşlar. Onların bir hissəsi Achashtari-nin oğlu Chelub'a (Chelubitlər) adı ilə tanınırdı, onları Misirlilər Mesopotamiyada Naharaime kimi, assiriyalılar isə Nairi kimi tanıyırdı (onlar eyni zamanda Herodotun Neuri'si, skiflərdən). İtaliyada onlar Naharcer (etruskların bir hissəsi) və həmçinin Navarrese (navarçılar) adını almışdır. Achashtari-nin oğlu olan digər nəslin bir hissəsi – Shuah'a (Shuhitlər).
- ✓ Ashchur'a və Naarah arasındakı evlilikdən olan böyük oğlu Achuzam, Hattilərin dördüncü qolu idi və onun məşhur nəsli Ammonitlərdə və Yahdadada (Jahdaites-Adites) hökmranlıq edirdi, həmçinin Misir tarixində iştirak etmişlər.
- ✓ Hattilərin evinin atası Helah ilə birinci evlilikdən olan oğullara gəldikdə, qeyd edək ki, C.Kempbellə görə, böyük oğlu Zereth'dan gələn nəsil El-Assar'a şəklində Assur adını vermişdir və məhz onlardan, Kembellə görə, Subarilər və onların başçısı Şəmşi-Ədəd yaranmışdır. Burada xüsusi vurğulanır ki, **məhz Zerethilər şumerlərin qohumları olmuş, onlardan kassitlər yaranmışdır və onların nəslindən alarodlar (ura-**

qurtiyalar) gəlmişdir. Ashchur'a-nın birinci evliliyinin – ortanca oğlu Zohar idi, onun oğlu, Kempbellə görə, Avraamla Maxpel mağarasının satın alınması məsələsində Bibliyada əlaqə saxlayan Efron idi.

- ✓ Nəhayət, Ashchur'un kiçik oğlu, Hattların atası – Ethan Edomda hökmranlıq edən ilk çarı idi.

Hattilərin qısa nəslini tamamlayaraq, diqqətimizi Hattilərlə qohum olan tayfalara yönəldək.

Albanların tayfası

M.Kalankatukluya görə, albanlar kittilərdən, yəni hattilərdən gəlir (yuxarıya bax). Məhz hattilər ("Land of Yatu"dan olan insanlar, Commagen yaxınlığında, Karxemış = Hatti konfederasiyasının paytaxtı) Ude – albanların çarlığını yaratmışdır, hansı ki, paytaxtlarından biri Berdaa (Bərdə) (Kasi – Kumuk – kazi - kumuklar və udilər = onların birbaşa nəsilləridir) idi (C.Kempbell). Qeyd edək ki, bir sıra alimlərin, ilk növbədə prof. F.Kırzıoğlunun fikrincə, Berdaa adı Sakların hökmdarı Partatuyaya aiddir.

Hattilər = saklar haqqında əvvəl verilmiş məlumatlara əlavə edək:

- ✓ Albanların Hatti-Sakların qollarından biri olmasını, onların "massa-getlər", yəni masa-hattilər kimi qeyd edilməsi də təsdiqləyir (Marçelin)
- ✓ Massagetlərin çarı Sanatruk / Sanatürk eyni zamanda Albaniyanın çarı (Favst Bizanslı) kimi təqdim olunurdu, həmçinin onun mənşəyinin Ar-sakilər (sakların) sülaləsindən (nəsilindən) olduğu qeyd olunurdu.
- ✓ Massagetlər = "masaha-hunlar" (Aqafangel).
- ▪ **Sakların** (sakasenlər) **tayfası** Sakasendə (Gəncə bölgəsi) yerləşmiş, əvvəllər məskunlaşmış saklardan və saklardan (əs-quz, Aşquz) ibarət idi.

- Bununla yanaşı, İberiya ilə Şirvan arasında, o cümlədən Şəki, Qax, Zaqatala (Kürün sol sahili), Kambisene, Qəbələ, Göyçə gölünün ətrafında, Arazdan cənubda (Balasakan / Baytakaran) Mil düzənliyində yaşayırdılar.

Başqa sözlə, bunlar Qafqaz Albaniyasının yerli əhalisi idilər. Qeyd edək ki, **Saklar Sakasenlər və ya Artsax (Ər Saq'a) = Qarabağ** adı "Arsak" adı ilə bağlıdır – etnotoponim = Ərsaq = Ər(Ap) + saq(sak) = "sakların (tayfanın) kişiləri (döyüşçüləri)" (M.Seyidov).

Saq = Sa + oq (yay, sim + ox) = yay – ox (yay = qırmızı, yay) (M.Seyidov, E.Əlili).
Saq (sak) = sayıq = "sayıq, yuxusuz". Bizim fikrimizcə, Artsax → Saq (sak), şaq, çaq (türk), Arşak – erməni alınması kimi bir etimologiyanın da qəbul edilməsi mümkündür.

M.Seyidov "bağ"ı = düyün, soy birləşməsi (tayfa birliyi), "kara"nın (qaranın) = başçı, böyük, güclü ("başçı", "böyük", "güclü") mənalarından biri, yəni Qarabağ (Qarabağ) = "güclü, böyük soybirləşməsinin başçısı" (tayfa birliyinin əsas, baş hissəsi) kimi verir (M.Seyidov).

- ✓ **Ümumilikdə,** albanlar = Temenites nəslindən (Ashchur-un kiçik oğlu və Naarah-ın ikinci arvadı) (İstinad: bunlar İncildə Amalek kimi tanınan Sinaydakı Huşamı (Kuş) fəth edənlərdir) (C.Kempbell).
- ✓ Arazan hövzəsinin sakinləri = Lipoksayın (Tarqitayın böyük oğlu, skiflərin atası) nəsilləridir, hattilərin Zerethites qəbiləsindən (Ashchur-un Helah ilə 1-ci nikahından olan böyük oğlu), onlar troyalılardır, Asareel (Assuriyanın qurucuları), Krit, Kipr sakinləri.

- ✓ Çar skifləri (sakları) (Paralatae) Kalaksaydandır (Tarqitayın kiçik oğlundan), onlardan Alarodians və Urartu.
- ✓ Təmiz skiflər (saklar) = Beerothites (Temenites-in qohumları) = "Subartu insanları", Elamın fatehləri (Temeni-nin qardaşı Cherpher-dən törəmişlər), I Hatti imperiyasının qurucusu (C.Kempbell).

Qarqarların tayfası

- Alban ittifaqından olan Khar-khar (qarqarlar) Hatti xalqıdır (C.Kempbell), yəni saklardır.
- **Diqqət!** Bizim fərziyyəmiz ondan ibarətdir ki, albanlar = saklar, qarqarlar = saklar Alban tayfa ittifaqının baş tayfasıdır. Buraya Uti də daxildir (C.Kempbell). Onlar Aranın (Sisakdan) ilk hökmdarının əfsanəvi nəslindən sayılırlar, yerli əhalidirlər.

Əsas: Qafqaz Albaniyasının bütün yerli əhaliləri Hett (Hatti) mənşəlidir (M.Kalankatuklunun məlumatı və verilmiş tarixi faktlar).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Armi / Erme – Armini adının etimologiyası, C.Kempbell-ə görə, Hattilərdən mənşə almış Nairi xalqlarından birinin adıdır. Eyni zamanda, Kalisfen və Pindar qeyd etmişlər ki, bu adı daşıyan armilər Kilikiyada olan Kalika dağlarının ətrafında yaşayıblar və buna görə də qonşu dağlar arimlər adını daşıyırdı. Kempbell həmçinin qeyd etmişdir ki, Armeniya / Armini / Arminiya adları Arima / Arimi / Erme mənşəyindən əmələ gəlir və həm də Nairi-Hattilərin bir hissəsinin adı idi. Bunlar İncildə göstərilən Ashtheroth-un (Ashashtari) nəslindən idilər. Misirlilər onları Mesopotami-

yalı Naharain, Tövratda – Aram Naharaim, assuriyalılar isə onları Nairlər adlandırırdılar. Nəhayət, Herodot onları saklardan əmələ gələn neurilər (nevrlər) hesab edirdi, İtaliyaya köçənlər isə Naharçer (Etruskların bir hissəsi), İspaniyada, Navarrada olanları isə navarreslər kimi tanınırdılar. Hittlərdan əmələ gələn Arimi / Erme tayfaları Xubur-Subartu (subareylər) xalqları ilə sıx bağlı idilər.

"Xronika"ya istinad edən C.Kempbellə görə, hattilərin suverenliyinin başlanğıcında Ashchur dururdu ki, onun Helah və Naarah adlı iki zövcəsi olmuşdur.

Hattilərin şərh edilmiş qohumluq əlaqələrinə aydınlıq gətirmək üçün bizə Ashchur-un şəcərə budağına baxmaq lazımdır. Biz C.Kempbellin şərhinə uyğun olaraq bunu göstərə bilərik.

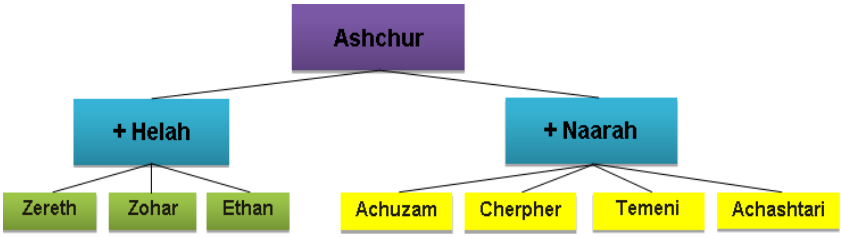

Məhz Ashchurun 7 oğlu müxtəlif Hatt qəbilələrinin və birliklərinin baniləri idilər.

Tarixi sənədlərə əsasən, Ashchur paytaxtı Tekoa olan Şimali Mesopotamiyada Hatt hökmranlığının üçüncü nəslinə başçılıq edirdi. Tekoa şəhərinin səmtini eyniləşdirən C.Kempbell qeyd edirdi ki, İudeyada bu adda yer mövcuddur. Kempbell bunu Ashchur-un şəcərəsinin yəhudilərdən qaynaqlanması ilə əlaqələndirirdi. Eyni zamanda, C.Kempbell tərəfindən aparılmış qədim coğrafi si-

yahıların təhlili göstərir ki, bu şəhər Dəclə çayına yaxın olan şimali Babilistanda yerləşən Kutha Kuta / Quta idi, assuriyalıların adlandırdıqları Kutenin, Turan adı Tiggaba-ki (qədim Hatt formasında – Tiggaouki) idi. Ptolemey bu şəhəri Diqoua adlandırmışdı, Kempbellin fikrincə isə, şəhərin erkən çağlarda adı iki sözdən ibarət olan Cheth və Tekoa idi. A.Leo Oppenxeym "Древняя Месопотамия" adlı işində (M., "Наука", 1980) bu şəhəri Hita adlandırmışdı, onun olduğu yeri də həmin yerdə göstərmişdir.

Kuthadan gələn qədim yazıları Hatt imperiyasının meydana gəlmə tarixini təqdim etmək imkanı verir və bu haqda C.Kempbell ingilis assiroloq C.Smitə (C.Smit "Chaldean Account of Genesis"), həmçinin "Records of the Past" mənbəyinə istinad edərək yazır.

Kuthadan Hattilərin miqrasiyası

Hatt xanədanının qurucusu Ashchur-un iki nikahdan doğulmuş yeddi oğlu yaşayış yerlərini genişləndirmək üçün sonradan Kutadan çıxıb getdilər, amma, mümkündür ki, onların gedişi yaxınlıqda yerləşən çayların daşması və torpaqlarında baş verən sel ilə əlaqədar idi, bu proses, C.Kempbellin qeyd etdiyi kimi, sami tayfaların və assuriyalıların onları bu torpaqlardan qovmasından əvvəlki dövrə qədər davam etmişdi. Lakin əvvəlcə Hattilər əraziləri samilərlə bir ittifaqda genişləndirdi və həmçinin yüksələn Assuriya əleyhinə birgə hərəkət etdilər.

Nairilərin soylarının və Arima / Arimi / Erme adlarının haradan gəldiyini göstərmək üçün qayıdaq hattiləri nəslinə.

Ashchur-un oğlu Cherpher (C.Kempbellə əsasən, Kipr adasının adı onun adından yaranıb) oğlu Charep-in səyi sayəsində Elamı (Suziana) istila etmişdir və o, I Hatt imperiyasının banisi kimi Kedorlaomerin adı ilə tanınırdı.

Professor Seysə görə, elamitlər onu Apharsites (Apharsitlər), həmçinin “Hubur və ya Subarti xalqı” kimi də adlandırırdılar. Qeyd edək ki, elam dilində Kedorlaomer adı Kutir-Laqamar kimi səslənir, lakin mənası “[İlahə] Laqamar – himayəçi qadın” deməkdir. V.Xints qeyd etdiyi kimi, Elamda “Государство Элам” (“Наука”, 1977) ilahi güc “kiten” adlandırılırdı, ona görə də Xubur-Subartidən olan bir çox hökmdarların adlarının kökündə “kut” sözü var idi. Həmçinin qeyd edək ki, e.ə. 2260-cı ildə Qədim Sarqonun nəvəsi Akkad hökmdarı Naram-Sinlə ittifaq müqaviləsi bağlayan Elam hökmdarını Xita adlandırırdılar (V.Hints).

Kut / qut məşhur qədim türk teonimidir, kutilər/qutilər isə e.ə. II minilliyin sonunda 100 il Akkad-Şumerdə hökm-

ranlıq edən Zaqrosun dağətəyi yerlərindən gələn döyüşkən tayfadırlar.

Müasir Xuzestan əyalətinin (paytaxtı Şuşa (Suzi) olan tarixi Elam ərazisi) müasir əhalisi fars, ərəb, bəxtiyar və lur dillərində danışan və yerlilərlə qarışmış iranlılar və ərəblərdən ibarət idilər, lakin burada yaşayan qaşqaylar türk dilində danışırdılar. Bu gün lurlar və bəxtiyarlar iranlılaşdırılmış hesab olunurlar və belə güman olunur ki, lurlar – dağ elamitlərinin nəslindəndir, lakin bəxtiyarlar – türklər hesab olunurlar (Elize Reklyu "Земля и люди", Всеобщая география, т. IX, Передняя Азия. СПб, 1987). Elamitlərin etnik təsnifatı çətin də olsa, V.Xinsin məlumatına əsasən, "...ehtimal var ki, elamitlər şimal-şərqlə onlara həmsərhəd olan Lulubi dağ tayfaları və "su insanları" adlandırılan qəbilələrlə ümumi xüsusiyyətlərə malik idilər". "Su insanları" dedikdə "subareylər" nəzərdə tutulur.

C.Kempbellin qeyd etdiyi kimi əvvəllər yazdığı "The Hittites. Their Inscriptions and their History" və qiksoslara həsr olunmuş "The Shepherd Kings of Egypt" adlı xüsusi elmi işində qeyd olunur ki, Hatt xanədanının atasının adı "Ashchur" ("alef" hərfi nəzərə alınmaqla) Shachar adı ilə praktiki olaraq eynidir və "Sakyas" (saklar) və ya Skyts (Skiflər) ulu babası Çepher (Herper/Heber) olan Sucathites-dən və ya Socho xalqından əmələ gəlirlər. Onun digər qardaşı Achshantaridən isə əlavə qohumluq bağlarından irəli gələn giksoslar törəyib. Bu mülahizələrdən görünür ki, subarlar hattilərlə, saklarla və qiksoslarla qohumdur, həmçinin Hattilərin Kiprdən köçmələrinə görə, etno-kiprlilər və nəticə etibarilə, Qafqaz albanları – saklarla qohumdurlar.

Hattilər tərəfindən yaradılmış İkinci imperiya (ərəb alimləri hesab edirlər ki, bu – Birinci imperiyadır) Temeni

adı ilə bağlıdır. Temenlilər Arkamdan gələn Jerachmeelites-lər nəslindən olan yafetidlərlə birlikdə şərqdə Sinay Huşamı (Huş) istila etdilər və bu İncildə Amalek kimi qeyd olunmuşdur (C.Kempbell). Huşamda hökmranlıq edən Temenidlərin hökmdarı ilə bərabər bu nəsildən olan Jabab adlı digər hökmdar Edomda hökmranlıq edirdi. C.Kempbell qeyd edir ki, bu hökmdar Avraamın nəsli ilə qohum idi, məhz Temenid Elon idi, Esaunun zövcəsinin babası (İsava), lakin Esanın qayınatası Hamath-dan ola Beerothites-lərin ulu babası skiflər – saklara aid olan Beeri idi.

Ashchur-un Naarahla olan nikahdan doğulmuş böyük oğlu – Achuzam, C.Kempbellə görə, özünün ən məşhur nəslini yaratmışdır. O, kiçik qardaşı Achashtari kimi, İbrahimin dövründə İordaniyadan şərqə çıxıb getmiş qəbilələrin başçıları arasında idi. Ham ammonitlərin (Ammonites) nəslindən olan zuzimlərin (Zuzimes) paytaxtı idi və bu ərazi Hebrow-da yerləşmirdi, o, Achuzamın hökmranlığının təsiri altında idi. Misirlilər onun nəslini Qaqama assuriyalılar isə – Zamzuni formasında Qamqumi (yəhudi Hebrow ilə əlaqəli) adlandırırdılar. C.Kempbellə əsasən, Achuzamanın oğlu Haran məşhur Jahdatisin (Adites) Yaxdad ulu babası idi, onların nəsli isə Misiri işğal edən zaman qiksosların başçısı və Misir tarixinin yaradıcılarından biri idi (Açhuzamanın nəvəsinin Gazez-in oğlu – Jabez).

Qeyd etmək lazımdır ki, Achuzam adının kökündə Achuz var və ya birinci hərf olan “alef”siz kuz / skuz / şkuz, hansı ki, sakların və ya ilk oğuzların – skiflərin samilik adları ilə uyğun gəlir. Oxşar anlayış və Hatt xanədanının atası Ashchur-un öz adı isə Aşxur / Asxur / Askur /

Askxur kimi səslənir sonuncu “r” hərfinin “z” hərfinə dəyişməsi Aşkuz və s. sakların nəslinin adı kimi səslənir.

Bununla yanaşı, C.Kempbellə görə (“The Shepherd Kings of Egypt”) Achuzam adından “hak” sözü əmələ gəlir ki, bu da “öndər” mənasını bildirir, həmçinin daha dolğun “Hyksos” sözüdür. Bununla bərabər, Achuzam adı qiksosların Sachisu adlanan Kasium (Casium) regionuna verildi (dağ və ölkə). Bizim fikrimizcə, Sac-hisu sözünün kökünə diqqət yetirmək, “sak” və “şasu” adı ilə əlaqəni axtarmağa dəyər.

Biz xüsusi olaraq Ashchurun – Naarah nikahından doğulan kiçik oğlu Achashtarinin üzərində dayanırıq. Bu nəsil İncildə Ashteroth (Astarte) kimi qeyd olunur, ona görə ki, onlar Bashah və Ashteroth Karnaim-in əsasını qoyublar. C.Kempbellin fikrinə əsasən, Achashtarinin iki oğlu çox məşhur idi. Shuah Shurites nəslinin əsasını qoyub və onların törəmələri Zuzimdə yaşayırdılar. Onları Emim adı ilə çağırırdılar, lakin misirlilər özlərinə uyğun olaraq Shurites-lərə Amu deyirdilər və bu terminlə qiksosların işğal etdikləri torpaqları işarə edirdilər. Öz növbəsində assuriyalılar Ama, yaxud Amatu sözü vasitəsilə bütün cənub insanları işarə edirdilər. Shurites xətti ilə Achashtarinin törəmələri və Achashtarinin böyük qardaşı Achuzam-ın nəslindən olanlar bir-biri ilə qohumluq əlaqələri ilə bağlı idilər bu səbəbdən də onlar qiksoslara aid edilirlər. Achashtarinin özü ən böyük qiksoslardan sayılırdı. Hətta C.Kempbell, qeyd etdiyi kimi, yerli ənənələrə görə Achashtari Nuhun prototipi qismində iştirak edirdi. O, yazır ki, Kuthadan (Cutha) olan hattilərin dağılmasının mümkün səbəblərindən biri yerli daşqındır və bu fəlakətin İncil daşqını ilə sarmaşması Berosus-un Sisitus, yaxud Xisutrus, Babil tabletlərində isə Hasisadre kimi göstərilən

əsas qəhrəman Achashtari ilə bağlıdır. Achashtarinin digər məşhur oğlu Chelub idi. O, Chelubites sülaləsinin əsasını qoydu. Məhz Chelub-un nəslindən olanları misirlilər Mesopotamiyada Naharaime kimi tanıyırdılar. Assuriyalılar onları Nairi, Herodot isə Neuri (Nevrı) adlandırırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, İtaliyada onlar etruskların bir hissəsi olaraq Naharcher, Navarrada isə Navarresse olaraq adlanırdılar.

Beləliklə, deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlirik ki, Nairilər – Achashtari nəslindən olan hattilərdir və onlar Misir tarixində böyük rol oynayıblar. Məlum olduğu kimi, Misir tarixində ən erkən üç hakim sülalə – Auritae, Aegypti və Mestraeidir. C.Kempbellə görə, Auritae Qafqazdan, Aegypti Caphtorimdir, yəni koptlardır, Mestraei isə – Hatt nəslinin nümayəndələridir. Onları 7 Cabiri kimi təqdim edirdilər və onlar Ashchurun 7 oğlu idi.

Və sonda bir neçə söz Ashchurun birinci zövcəsi Helah ilə nikahdan olan oğulları haqqında. Onların böyük oğlu Zereth Zerethites nəslinin əsasını qoyub və C.Kempbellə görə, onun törəmələri Yehalelel, Asareel-dir. Asareel yəhudilər tərəfindən El-Assar olaraq dəyişdirilib. Məhz bu xətt assuriyalılara öz adını vermişdir. Assuriyanın ilk çarı isə Arioch olub. Onlardan Dardanians əmələ gəlib. Onlar Troya eponiminə Llus adını vermişlər. G.Smit "Early History of Babylonia" əsərində qeyd edirdi ki, Urux adlanan ərazidə Zirgulla Xaldeydə Sar-ili, yaxud Tanrıların çarına həsr edilmiş bir məbəd tikdirir. C.Kempbell göstərir ki, bu məbəd ivrit dilində dəyişdirilərək El-assar, yəni Assara adlandırılan Hatt Asare-el ilə əlaqəlidir. Zereth haqqında söz açaraq, biz Subaru və Hattilərin əlaqələri barədə danışmaya bilmərik.

C.Kempbellə görə, subarilər Hatt nəslindən olan Zerethiteslərdən əmələ gəlmişlər. Qeyd edildiyi kimi, Zereth "Hattilərin atası" Ashchur-un birinci zövcəsindən olan böyük oğludur. C.Kempbell Subarunun yerləşdiyi ərazini belə müəyyən edir: "Subair – Chaboras yaxınlığında ölkədir. Bu ad Zerethites ailəsindən olan Heber / Cheber-in şərəfinə qoyulub və Ashchuru-un törəmələri olan bu ailə Şimali Mesopotamiya işğal edildikdən və imperiya yaradıldıqdan sonra onlar xaric edilib". Digər tərəfdən C.Kempbell qeyd edir ki, "Zereth xətti Assuriyada hakimiyyəti ələ keçirdi və Assuriya hökmdarlığının süqutuna qədər bu hakimiyyəti qoruyub saxladı". Bununla yanaşı, C.Kempbell qeyd edir ki, Zerethites-lər hər zaman Moabite regionunda hökmranlıq edirdilər. C.Kempbell yazırdı ki, yeni yaradılan Assuriyada başçı subarilərdən olan Şəmşi-Ədəd idi və vurğulayırdı ki, o, hattilərdən idi, onun oğlu İsmi-Daqan isə Beerotites soyu ilə bağlı idi. Yəni o ailə ki, İsmi-Daqan-ın və Gundumu-nun mənşəyini və Chemi-dag adlandırırdı. Beerothites isə Misirin şərqində Nil vadisinə daxil olanlardır. C.Kempbell Chemi-dag-ı Xaldey taxtının sahibi olan Amnonla əlaqələndirirdi. Amnonun oğlu Chemidag-ın atasından sonra o torpaqları Ammanu adlandırdı. Beləliklə İsmi-Daqan şərq çarlarından birincisi idi ki, ondan Tiqlat Palasar da çəkinmirdi, o, özünü onun davamçısı adlandırırdı (Müasir tarixi əsərlərdə İsmi-Daqan – Assuriyanın çarıdır).

Digər bir yerdə müəllif yazır ki, Assuriyanın və Babilistanın tarixi Japhlet və Renob ailələrinin bir-biri ilə əlaqələrinə əsaslanır, yəni Assuriya hökmdarlarının Beerothites ailəsi ilə əlaqəlidir.

Zeretitheslərin qohumluq əlaqələrini və davamçılarını qeyd edərək C.Kempbell yazır:

Zerethiteslər Babilistanda və Cənubi Fələstində Şumerlərin yaxın qohumları və müttəfiqləri idilər;

Kassitlər Zerethites xəttindən olan hattilər idilər;

Zerethiteslərin davamçıları alarodlar idilər (Urartu) və onları tez-tez tibarenilərlə eyniləşdirirdilər;

Friqiyalılar – Zerethiteslərin adamları idilər. Onlar öz çarları üçün Gordius adını qoruyub saxlamışlar, onlar Berigahın törəmələri idilər;

Zerethiteslər qədim zamanlardan midianiteslərin müttəfiqləri idilər və friqiyalıların davamçıları hakimiyyətdə bir-birini belə əvəz edirdilər: Gordius və Midas. İki Hatt qəbiləsi Messopotamiya Liberiasının Subair hissəsini əldə etdilər, lakin sonralar Assuriya hökmdarı bu torpaqları fəth etdi.

Asur – Ach-Bal öz yazılarında Messopotamiyada Nairinin, Kirkhinin və Subarinin, Nireb torpaqları ilə birlikdə fəthi barədə bəhs edir.

Ashchurun ortancıl oğlu Zohardır, onun oğlu isə Ephrondur. İncilə görə, Abraam onunla ünsiyyətdə olub və Maxpel mağarasını dünyasını dəyişən həyat yoldaşı Sarra üçün istəyib. Zoharın nəsli – Zoharites, yaxud Tsocharites Shingarda hakimiyyətdə idilər (hökmdar Amraphel ona qarşı qiyamı yatırmaq üçün Elam hökmdarı Kedorlaomerlə müttəfiqi oldu). Herodotun məlumatına görə, Tsochariteslər Cherpheriteslərlə müttəfiq idilər. Tsochariteslər Teucri kimi də adlandırırdılar. C.Kempbell yazırdı ki, troyalılar onların davamçılarıdır.

Ashchurun kiçik oğlu – Ethan Edomda hökmdarlıq edən ilk çar idi. Onun törəmələri Ethamites-lər ərəblərdə müvafiq olaraq Adhan və Adhanites olaraq keçirlər və Aqardan olan İbrahimin oğlu İsmayılın nəslindən hesab olunurlar.

Hattilərin mənşəyi və onların Qafqaz Albaniyası əhalisi ilə əlaqələrinə dair məsələyə yekun vuraraq vurğulayaq ki, Əhəmənilərin süqutu ərəfəsində Cənubi Qafqazın şərqində Qafqaz albanlarının tarixi səhnəsinə çıxmasının etnik özəlliyi ondan irəli gəlir ki, Assuriya, Babil, Hett dövləti, Urartu yazıları və qədim yunan müəlliflərinin Homer dövrünə aid mixi yazı mətnlərində qeyd edildiyi kimi nax-dağıstan və ayrı-ayrı iran tayfaları ilə yanaşı, kimmer-saklar ilə güclü etnik təbəqəsi var idi.

Lakin, əgər Herodotu (e.ə. V əsr) izləsək, skif-sak-kimmer tayfaları cənubi Qafqazda və Qafqaz Albaniyası ərazisində e.ə. VI-VII əsrlərdə meydana çıxır. Bu məlumatlar həmişə mixi yazı mətnlərinə və yazılara uyğun gəlmir, bəzi hallarda isə digər qədim yunan müəlliflərinin, misal üçün Strabonun, Siciliyalı Diodorun və başqalarının məlumatları ilə ziddiyyət təşkil edir.

АЛБАНИЯ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ
IV в. н.э.
Сарматы
Абазги
Адыгейские племена
Аланы
Гэлы
Пицунда
Себастополис
Дар-и-Алан
Кавказские (Аланские) ворота
Варачан
Албанские ворота
Арцеополис
Фасис (Поти)
Уписцихе
Лазы
Мцхета
Телаба
Чола
Апсар
Эрушети
Цунда
Хунаракерто
Шаки
Трапезунт
Заришат
Кабала
Самехия
Карс
Эджери
Карин
Арташат
Вагаршапат
Ервандашат
Гиш
Пайтакаран
Амарас
Зарехаван
Маназкерт
Нахчиван
Гохтан
Тигранакерт
Ван
Гер
Тавриз
Ардебиль
Амида
ПОНТИЙСКОЕ (ЧЁРНОЕ) МОРЕ
ГИРКАНСКОЕ (КАСПИЙСКОЕ) МОРЕ
ЭГРИСИ-ЛАЗИКА
КАРТЛИ
ГОГАРЕНА
ХАЧЕНИ
КАМБИСЕНА
ЧОЛА
ШАКИ
ГАРДМАН
САКАСЕНА
ЦАЗАРЕНА
ЭЗДЕКЕНА
ЭЗДЕКЕНА
ЭЗДЕК

Buradan suallar yaranır:

− Bütün qədim müəlliflər üçün **Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya kimi,** Eshildə (e.ə.VI-V əsrlər) "ucqar skif diyarı", "Zəncirlənmiş Prometey Lukman"da (e.ə. II əsr) “skiflər üçün acınacaqlı mənzərə” olan ərazi necə oldu ki, alban sakinlərinin məskunlaşdığı Albaniyaya çevrildi?

− Qafqaz Albaniyasının tayfalarının və ya onların əhəmiyyətli hissəsinin sak-skiflərlə hansı ümumi etnik platforma ilə bağlaya bilər?

- Və nəhayət, Albaniya haradandır və albanlar kimlərdir?

Alban etnosu və onların yaşadığı areal ilə bağlı qoyulmuş suala cavab vermək üçün əvvəlcə alban salnaməçisi M.Kalanqatukluya (Kalankatuklu) müraciət edək [M.Kalankatuklu "Albanların tarixi"].

Albanların mənşəyi haqqında yuxarıda göstərilən alban müəllifindən götürülmüş sitata xüsusi diqqət yetirək. "...Onlardan, kittiylərdən – Yafətin oğullarından ayrılaraq kiprlilər bütpərəst adalara getdilər, şimal ölkələrində yaşayanlar isə kittiylərin həmtayfalarındandır, bunlardan Aluanlar törəmişlər" (M.Kalankatuklu, kitab 1, fəsil 2). Verilən sxem alban müəllifinin öz xalqının mənşəyi haqqında dediklərini təsvir edir.

Sxemdən göründüyü kimi, birbaşa kittiylərin identifikasiyası Alban kökünün müəyyən edilməsi deməkdir və biz bu yola üstünlük vermişik.

Qeyd edək ki, Q.Qeybullayev albanların soykökünü müəyyən etmək məqsədilə şimalda yaşayan kittiylərin soyköklərinin müəyyən edilməsi yolunu seçir və "şimalda yaşayanlar" dedikdə qədim erməni mənbələrinin və M.Kalankatuklunun bəhs etdiyi türk dilli xalqları (basillər, bulqarlar, hunlar, xəzərlər və s.) nəzərdə tutur. Üstəlik, Q.Qeybullayev V əsrin hadisələri ilə bağlı erməni tarixçisi Yeqişedə "haylandur" və M.Kalankatukluda "haluandur" Şimali Qafqazın hun qəbiləsinin adına diqqət yetirərək, göstərir ki, qəbilənin əsl adı "aluandur"dı ("x(h)" hərfi erməni variantında əlavə protezdir) və həmçinin Ptolemeydə [V, 8, 23] "olond" kimi qeyd olunmuşdur, özü də "aluandur-olond" "alan" deyil, "aluan-alvan" deməkdir və qoşulmuş "dur" şəkilçisi türk qəbilələrinə aid edilən söz sonluğudur ("bayandur", "cavandur", "utidur" və s.). Q.Qeybullayev onu da qeyd edir ki, XIX ə. Şimali Qafqaz toponimi "Albanoviçi" mahiyyətcə "Alban"+türk "oba" və patronimik "içi"ndən ibarətdir. Başqa sözlə Q.Qeybullayevə görə, Hun birliyində albanların olması mümkündür.

Dərhal qeyd edək ki, ilk dəfə təqdim olunan versiyamız belədir: kittiylər – hattilərdir və ya ibtidai hettlərdir (hittitlər). Bu nəticəyə M.Kalankatuklunun məlumatının düzgün şərhi ilə gəlmək olar.

Əlavə təsdiq kimi, həmyerlimiz - Yevlax şəhərindən olan, anası Olqa (Solomiya) Saparovanın mənşəcə alban olduğu Pavel Florenskinin öz mənşəyi barədə irəli sürdüyü maraqlı fikir də göstərilə bilər. Pavel Florenski, öz nəsil şəcərəsini tədqiq etmiş görkəmli ilahiyyatçı, keşiş və riyaziyyatçı idi və onun tədqiqatının nəticələri öz əksini "Mə-

nim uşaqlarıma. Keçmiş günlərin xatirələri"ndə tapmışdır (M., "Moskva fəhləsi", 1992-ci il) [«Детям моим. Воспоминания прошлых дней». М., «Моск. раб.», 1992 г.].

Florenskidən gətirdiyimiz sətirlər 1916-1925-ci illərə aiddir. Arayış üçün qeyd edək ki, P.Florenskinin atası Zaqafqaziya dəmir yolunun mühəndis-inşaatçısı olan Aleksandr Florenski pravoslav rus olmuşdur. Anası 1859-cu il təvəllüdlü O.Saparova tanınmış Qarabağ məliklərinin nəslindən idi (Alban kilsəsinin **hiyləgərliklə mənimsənilməsi** və onun erməni kilsəsinə birləşdirilməsindən sonrakı dövr).

P.Florenski yazır: “Saparovlar Armeniyanın müxtəlif və etnik cəhətdən pis qarışan sakinlərinə aid olan bir neçə tayfası sırasında olmuşlar, ermənilərin özləri bu tayfa budağını “albana” adlandırmışlar. **Bu, Aralıq dənizi irqi adlandırılan Aralıq dənizi hövzəsinin ən qədim sakinlərinin bir qoludur. Etnik bir altlıq olaraq bu irqin tarixi Homer Yunanıstanına qədər uzanır. Onun qalıqları daha təmiz şəkildə Midiya və Friqiyalıların ən qədim tayfalarını vermişlər. Şimal-şərqin dərinliklərinə qədər gedib çıxmış bu nəsil ətrafdakı Ararat əhalisi ilə qismən qarışdılar və bir hissəsi isə burada etnik qrup olaraq sağ qaldılar”.**

Başqa bir yerdə o, fikrini birbaşa bildirir: **"Anam tərəfdən məndə hetteylərin qanı axır"**. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəticə M.Kalankatuklunun albanların mənşəyi ("Albanların tarixi") barədə fikirləri və hetlərin / hatların Kipr və Qafqaza miqrasiyası haqqında məşhur tarixi dəlillərlə tamamilə uyğun gəlir.

Alban salnaməçisi M.Kalankatuklu qeyd etmişdir: "Onlardan, kittiylərdən – Yafətin oğullarından ayrılaraq kiprlilər bütpərəst adalara getdilər, şimal ölkələrində yaşa-

yanlar isə kittiylərin həmtayfalarındandır, bunlardan Aluanlar törəmişlər" (M.Kalankatuklu, I kitab, 2-ci fəsil) [Kittim (Xirokitiya) Kiprin qədim adıdır və onun qədim tarixinə görə e.ə. IV minillikdə Hatilər tərəfindən istila edilmişdir].

P.Florenski daha sonrakı qeydlərində başlıca nəticəsini çıxarır: "**Qarabağ ermənilər əslində ermənilər deyil, xüsusi bir tayfadır... Qədim dövrlərdə onları alban adlandırırdılar, ermənilər isə onlara axavan deyirdilər"** (kursiv bizimdir). **"Onlar əvvəlcə Göyçə gölü yaxınlığında yaşayırdılar. Cənubdan sıxışdırılaraq, əfsanəvi əcdadları Bəylərin soyadını daşıyan knyazları ilə birlikdə Qarabağa köçdülər**".

Qeyd edək ki, Saparovlar ailəsi də Gürcüstanda məskunlaşan Bəylərovlardan törəmişlər. **Florenski öz "Xatirələr"ində bunu vurğulayaraq yazır ki, Bəylər – Bəylərovların törəmələrindən müasir Gürcüstanda məskunlaşan və Qarabağa qayıtmayan bir neçə nəsil, o cümlədən Saparovlar nəsli çıxmışdır ki, onlar "son dərəcə mədəni və çox zəngin olmuşlar".**

Daha sonra, hələ 1915-ci ildə yazmağa başladığı "Anam haqqında qeydlər"də göstərir: "Məlik-Bəylərovların əsas şəcərəsi IX əsr Talışi İncilinin ilk vərəqlərində qeyd edilmişdir. İncil Məlik-Bəylərovların nəsil kilsəsində, onların malikanəsinin xarabalıqlarının hələ də qaldığı Xorek dağında saxlanılırdı...", "...onlar kəndlilər tərəfindən oğurlanmışdı", "erməni katolikosunun sərt əmrləri və hətta kilsədən qovulma təhlükəsi bunları [kəndli] kilsəyə qaytarmağa məcbur edəcək qədər güclü deyildi...". Məlik-Bəylərovların tarixinə dair daha bir qeyd Bolnisi kəndinin kilsəsində qorunan Bolnisi İncilində vardır".

Və nəhayət, "P.Q.Saparovun tərcümeyi-halına dair qeydlər"də (təxminən 1923-cü il): "Ailənin tarixi yerli böl-

gənin müqəddəs Şulaver əlyazması İncilində qeyd edilmişdir. Bu İncil Pavel Gerasimoviç Saparov tərəfindən yenidən bağlanılmışdır...” [Florenskinin babası, anasının atası].

P.Florenskinin yuxarıda göstərilən sitatları eyni alban məliklərindən törəyən zadəgan alban ailəsi Saparovların yaşayış coğrafiyasını anlamaq baxımından çox vacibdir.

Birincisi, Göyçə gölü bölgəsindən köçürüldükdən sonra P.Florenskinin əcdadlarının Qarabağda yaşadığını görürük. Qarabağ isə mənbələrdən məlum olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasının ərazisidir. IX əsrdə yazılmış nəsil şəcərəsi Talış İncilində hazırlanmışdır. Bəlli olduğu kimi, Talış Azərbaycanın Tərtər rayonunun yaşayış (kənd) məntəqəsidir (1921-1991-ci illərdə Mardakert rayonu). Bəylərov məliklərinin iqamətgahı 1716-1750-ci illərdə məhz burada yerləşmişdir və P.Florenskinin anası tərəfindən nəsli də onlardan törəmişdir. Qeyd edək ki, əvvəllər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş həmin kənd 3 oktyabr 2020-ci ildə Azərbaycanın nəzarəti altına qaytarılmışdır.

XVI əsrdə P.Florenskinin əcdadları öz kəndliləri ilə birlikdə Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsindəki Marneuli ilə həmsərhəd olan (bütövlükdə Borçalı adlanan) Tiflis quberniyasının hazırda azərbaycanlıların yaşadığı Bolnisi yaşayış məskəninə köçdülər. P.Florenski həmçinin Şulaverdəki nəsil tarixinin yazıldığı İncili də qeyd edir. Şulaver tarixi addır və Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsinin (Borçalı) Marneuli rayonunda yerləşir.

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxır ki, **P.Florenskinin “Xatirələr”ində qeyd olunan coğrafi ərazi Qarabağ və**

Borçalını (indi Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sərhədindədir) əhatə edir.

Sonda “hattilərin nəsillərinin xronologiyası üzrə cədvəl-göstəricini”, eləcə də “onların varisləri ilə bağlı nəticələri” təqdim edək.

Hattilərin nəsillərinin xronologiyası üzrə cədvəl-göstərici

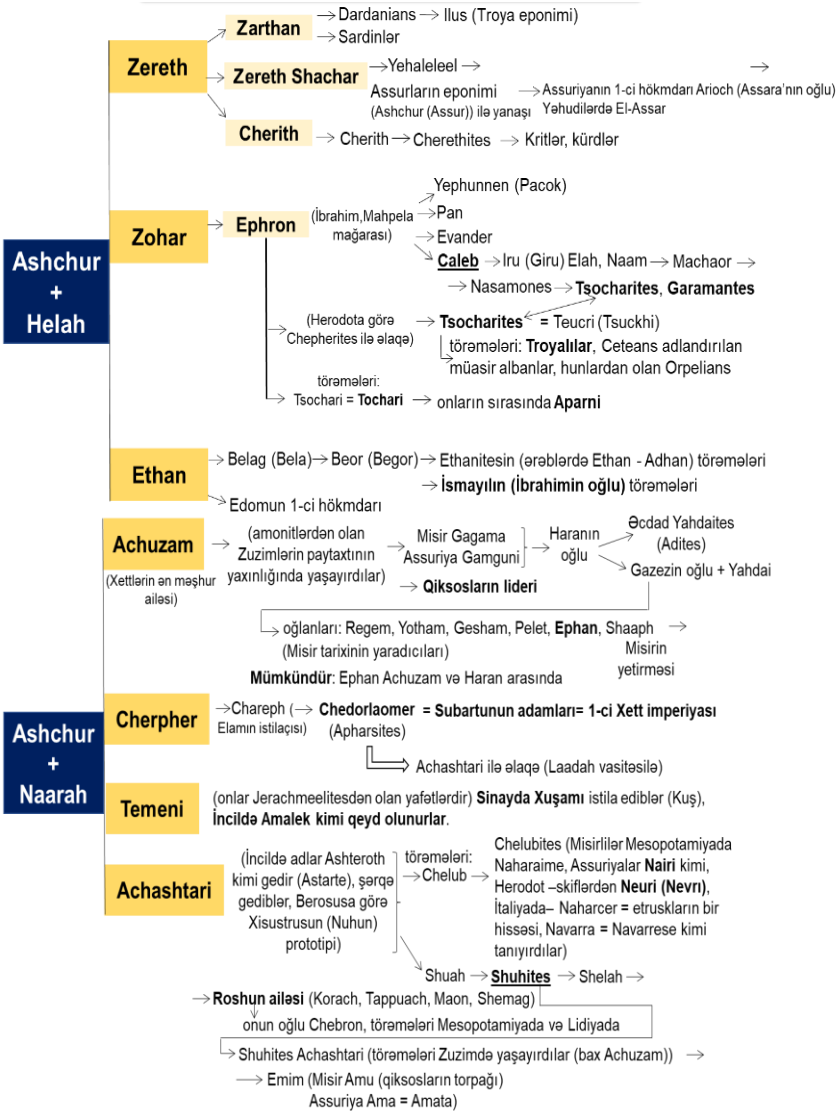

"Hattlilərin nəsil xronologiyası"cədvəlindən nəsillərlə bağlı nəticələr

1. **Zereth'in nəsilləri:** dardanellilər, sardiniyalılar, Ilus (Troyanın eponimi), **assurlular,** kritlilər, **kürdlər.**

2. **Zohar'ın nəsilləri:** qaramantlar, Teucri (Tsuckhi), **troyanlar,** müasir albanlar, hunlardan olan Orpelians (II əsr), (Chepherites ilə birlikdə), Tochari nəsilləri, **toxarlar** (**Aparni** daxil olmaqla).

3. **Ethan'ın nəsilləri:** İsmaililər (İbrahim'in oğlundan).

4. **Achuzam'ın nəsilləri: giksos** liderləri, ehtimal ki, Misirlilər.

4*. **Cherpher'in nəsilləri: subarlar,** Elamın hökmdarları.

4**. **Temeni'nin nəsilləri:** Sinayda Huşam'ı (Kuş) fəth edənlər, İncildə – Amalek.

5. **Achashtari'nin nəsilləri:** nairilər, skiflər-nevrilər, etruskların bir hissəsi, navarçılar, Lidiya, Amu.

6. **Zereth'in nəsilləri:** skiflər (Celtic və yafətid qarışığı ilə), Beerothites-dən təmiz skiflər=Parfiyalılar

(Heber'dan) ≡ Iberiyalılar, subarlər

(Yəhalelel-dən) – Alarodianslar.

7. **Zohar'ın nəsilləri:** Chalybes, Vanlar, hunlar.

8. **Achuzam + Zuzim birgə nəsilləri:** giksoslar = Moschi (Kapadokiyalılar).

9. **Achuzam + Temeni birgə nəsilləri:** parfiyalılar.

P.S. **Parfiyalıların qalıqları:** Alanlar (Temenitlər (Elon'dan)), Avarlar (Zerethites (Heber'dan)), Hunlar və Lombardlar (Zocharites + Ethanites (Jephunneh'dan)).

Sonda biz Azərbaycan xalqında **“Hat (Xətay)” etnoniminin izahına dair material təqdim edirik.**

1. Sonrakı izahı anlamaq üçün müəyyən qədər abstraksiya etmək və ondan başlamaq lazımdır ki, azərbaycanlıların milli (xalq) yaradıcılığında qədim dövrlərdən etibarən “yelbuka–əjdaha–ilan” onqon-totemi, yəni ilan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu totemlə bağlı çoxsaylı miflər, əfsanələr və nağıllar mövcuddur, həmçinin pirlər – müqəddəs yerlər də olmuşdur. Bu qədim inanclar o qədər geniş yayılmışdır ki, məişətdə istifadə olunan qab-qacaq üzərində əjdaha təsvirlərinə rast gəlmək mümkündür, eyni zamanda belə təsvirlər xalçaların ornamentlərində də əks olunmuşdur. Tədqiqatçılar, xüsusilə erməni müəllifləri, erməni xalçalarını təsvir edərkən etiraf etmişlər ki, bir çox ornament və xalça naxışları türk mənşəlidir; o cümlədən əjdaha təsvirlərinin A. Sakissian-ın qeyd etdiyi kimi, səlcuqlardan götürüldüyü göstərilir (“Peges d’Ast Armenem”, Paris, 1940) [bax: M.Xorenlidə əqli mülkiyyət mənimsəmələri].

Bu kimi mənimsəmələri kənara qoyaraq qeyd edək ki, erməni mütəxəssisi V.S.Temurçiyan yazırdı ki, Berlin Muzeyində saxlanılan, əjdaha ilə qartalın (Simurq) döyüşünü əks etdirən xalça, bir çox mütəxəssislərin fikrincə, Qazax və Lori bölgələrində toxunmuş və XIII əsrin 50-ci illərinə aid edilir (V.S. Temurçiyan, “Ermənistanda xalçaçılıq”, İrəvan, 1955, erməni dilində).

Xalçada əks olunan bu süjet Məlikməmməd nağılı ilə səsləşir; burada da Simurq quşu ilə Əjdaha arasındakı mübarizə təsvir olunur. Xalçanın hazırlanma tarixi və məkanı, eləcə də A.Sakissian tərəfindən qeyd edilən səlcuq mənşəli mənimsəmə faktı ilə müqayisədə belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu xalça Qafqazda monqolların hakimiy-

yəti dövründə toxunmuş oğuz-səlcuq mədəniyyətinin nümunəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məlikməmməd nağılında təsvir olunan Simurqla Əjdahanın mübarizəsi süjeti qədim olmaqla, müəyyən cüzi dəyişikliklərlə bir sıra türkdilli xalqlarda da ənənəvi şəkildə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda əjdaha təsvirli – həm stilizə olunmuş, həm də stilizə olunmamış xalçalar, Lətif Kərimovun qeyd etdiyi kimi, "Xətayi" adlandırılır. Bu barədə görkəmli folklorşünas Mirəli Seyidov da yazmışdır (M. Seyidov, "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən", Bakı, "Yazıçı", 1989).

2. Mirəli Seyidova istinad edərək belə bir adın mənasını açıqlayaq.

"Xətayi" termini "Xəta-i / Xəta" və "Xətay" sözündən yaranmışdır; burada sonluqdakı "-i" mənsubiyyət bildirir, məsələn: "Avşar + i = avşari" və ya "Qaytağ + ı = qaytağı" və s. Yəni "Xəta / Xətayi" Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfalardan birinin adıdır (soykökündə duran qəbilələrdən biridir).

"Xətay" tayfa adının açılması və onun Azərbaycanla əlaqəsinin izahı bizim tədqiqat çərçivəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Mirəli Seyidova görə “Xətay / Xatay” etnonimi “xət/hat” və “ay” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Məlumdur ki, bu termində “xat/xət” komponentində “x” hərfi bəzi hallarda “g” kimi də tələffüz olunur və bu hal bir çox türk dillərində geniş yayılmışdır; məsələn, “Xatun – Qatun”, “Xaqan – Qağan” və s. Bu səbəbdən “xat” sözü bir çox türkdilli xalqların dillərində “qat” formasında da səslənə bilər. V.V.Radlovun fikrincə, “xat” və “qat” arasındakı fərq sırf fonetik xarakter daşıyır (“Опыт словаря тюркских наречий”, Sankt-Peterburq, 1893, II cild, II hissə).

“Qat” forması isə bir neçə məna daşıyır, o cümlədən “bərk”, “güclü” (məsələn, azərbaycanca “qatı” sözü “bərk”, “əsaslı”, “davamlı” və s. mənalarını ifadə edir) (“Qədim türk dilləri lüğəti”, Moskva, 1969).

V.V.Radlovun qeyd olunan əsərində göstərildiyi kimi, bir sıra türk dillərində (azərbaycanca, özbəkcə (çağatay), teleut, qırğız və s.) “qat” sözü “qət eləmək”, “təpə”, “güclü külək” və s. mənalarda da işlənir.

Əgər “güclü”, “bərk” mənası əsas götürülərsə və sözün ikinci hissəsi olan “x/ğ ay” komponenti nəzərə alınarsa, bir çox türk dillərində, o cümlədən yakut dilində “ay” sözü “yaratmaq”, “törətmək” mənasını ifadə edir (“Yakut–rus lüğəti”, Moskva, 1972). Bu məna həm də “yaradılış”, “yaradıcı başlanğıc”, “ilahi başlanğıc”, “Tanrı”, “yaradan” kimi anlayışlarla əlaqələndirilir. Beləliklə, “xət-ay / xat-ay” etnonimi “güclü (bərk, əsaslı) başlanğıc / yaradıcı başlanğıc” kimi izah oluna bilər.

Bu isə öz növbəsində Azərbaycan xalqının etnogenezinin əsasını təşkil edən (soykökündə duran) tayfalardan birinin belə semantik məna daşıyan adla bağlı olduğunu göstərir.

Hatay tayfası türk-azərbaycanlıların mədəni irsində mühüm izlər buraxmışdır və bu tayfanın nümayəndələri arasından elm və incəsənət sahəsində onlarla tanınmış şəxsiyyət yetişmişdir; onların əksəriyyəti özləri üçün ikinci tayfa adı kimi "xətayi" təxəllüsünü seçmişlər [bax: "Şah İsmayıl Xətainin təxəllüsü" barədə «Бакинский рабочий» qəzetində dərc etdiyimiz məqalə].

Belə ki, Təbriz yaxınlığında yerləşən və Şərqdə böyük nüfuza malik olan Rəbə-Rəşidəddin universitetində (ehtimal ki, Akademiyada) XIII–XIV əsrlərdə bu tayfadan çıxmış bir çox görkəmli şəxslər fəaliyyət göstərmişdir. Onların sırasında musiqiçilər, musiqi xadimləri, rəssamlar, memarlar və zərgərlər də olmuşdur (L.W. Togan, "İslam tetkikleri Enstitusu derğisi", III cild). Bu cür xadimlər arasında Şərqdə məşhur olan Altun Boğa Xətay, Sultan Xətay və başqaları da vardır ki, onların təxəllüsləri xətay mənşəli olduqlarını göstərir.

Qeyd edək ki, türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan türklərində tayfanın əsas totemi – onqon ənənəvi olaraq, həm də ad kimi istifadə olunmuşdur. Bu adlar ilkin olaraq xaqanlara və sərkərdələrə verilmiş, sonralar isə ağsaqqallara, bilicilərə aid edilmişdir. Məsələn, Əfşar / Afşar və ya Bayat tayfa adlarını daşıyanlar olmuşdur; XVII–XVIII əsrlərdə yaşamış məşhur şair və bilici Sadiq bəy Əfşar/Afşar və ya böyük aşıq Bayat Abbas buna nümunədir. Eyni hal Xətay/Xatay tayfasının nümayəndələrində də müşahidə olunurdu.

Bununla yanaşı, Xətay/Xatay adı ilə parçalar, eləcə də qeyd olunduğu kimi, xalça ornamentləri, xüsusilə əjdaha təsvirli naxışlar da məlumdur. Həmçinin xalq musiqisi "xətayi", "xətayi divanəsi" isə aşıq musiqisi nümunəsi olaraq, bu tayfanın yaradıcılığı hesab edilir. Ümumiyyətlə, "xətayi" melodiyası əsrlər boyu Azərbaycan aşıqlarının sevimli musiqisi olmuşdur; eynilə Oğuzların Bayat tayfasına məxsus "bayatı", Ofşar/Əfşar tayfasının "afşarı", Gərayev tayfasının "gəraylı", Varsaq tayfasının "varsağı" kimi. Həmçinin "varsaqların qılıncı", "ofşarların bıçağı" və sair ifadələr də məlumdur.

Sonda isə Azərbaycan mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan daha bir diqqətəlayiq faktı qeyd edək. Sayat Nova Xətayiyə şeirlər həsr etmişdir ki, onlardan biri istisna olmaqla hamısı Azərbaycan dilindədir. Hətta erməni qrafikası ilə yazılmış, lakin Azərbaycan dilində olan şeirlərində şair Xətayini vəsf edərkən (burada "şah" sözünün sonradan əlavə olunduğu qeyd olunur) onu "aləmi yaradan", "kəlam yaradan" kimi təqdim edir (yəni hər şeyin yaradıcısı, söz və bədii ifadənin yaradıcısı kimi). Başqa sözlə, o, Xətayini şah kimi deyil, uca varlıq, tanrı kimi tərənnüm edir.

Aydındır ki, Sayat Novada bu cür ifadələr təsadüfi deyildir. Şair xalqımızın mifoloji dünyagörüşünə, inanc sisteminə əsaslanmış və bununla da Xətay/Xətayi tayfasının öz adını, etnonimini hər şeyin yaradıcısı olan Tanrıdan götürdüyünü vurğulamışdır.

Gəlin, həmçinin belə bir suala da nəzər salaq: **Kayı tayfası ilə Xattlar arasında əlaqə varmı?**

Kayı — oğuzların iyirmi dörd tayfasından birinin adıdır və Osmanlı hökmdarları sülaləsi məhz bu tayfadan çıxmışdır. Mahmud Kaşğarinin əsərlərində bu tayfanın qədim forması "kayığ" kimi göstərilir ki, bu da Markvartın

Biruni və Aufi tərəfindən ən uzaq Şərqdə qeyd olunan "kai" ilə eyniləşdirmə cəhdini təkzib edir. Markvart "kai"ləri türkləşmiş monqollar hesab edir və onun fikrincə, Osmanlı nəslinin və xalqının "qanlı və qardaş qətli ilə ləkələnmiş tarixi rolu" da bununla izah olunur.

Mümkündür ki, "kai"lər monqol olmuşlar; Mahmud Kaşğari onları tatarlar və digər tayfa və xalqlarla birlikdə, öz xüsusi dillərində danışan, lakin eyni zamanda türk dilini də yaxşı bilənlər sırasında qeyd edir. Lakin **oğuz tayfası olan kayığ, yaxud kayı, şübhəsiz ki, bu xalqla heç bir əlaqəyə malik deyildir** (V.V.Bartold, "Kayı" // V.V.Bartold, Əsərləri, Moskva: Nauka, 1968, türk və monqol xalqlarının tarixi və filologiyası üzrə tədqiqatlar, s. 536).

Göründüyü kimi, təqdim olunan məlumatlara əsasən, M.Kaşğariyə görə, "kayığ (kayı)" tayfası etnik baxımdan Uzaq Şərqdə yerləşən və ehtimal ki, monqol mənşəli olan "kai" tayfası ilə bağlı deyildir. Buna görə də Markvartın oğuz mənşəli kayığ (kayı) tayfası ilə ehtimal olunan monqol "kai" tayfasını eyniləşdirməsi rədd olunur. Bu mövqe V.V.Bartoldun baxışlarına əsaslanır və sonradan türk alimi F.Köprülü tərəfindən də dəstəklənmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin ən görkəmli tarixçilərindən biri olan **Z.V.Toğan** "Osmanlıların Orta Asiyadakı Cedleri" (1941) adlı əsərində Markvartın "kayığ" – "kai" əlaqəsi ilə bağlı yanaşmasına daha təkmilləşdirilmiş izah vermişdir. Bu məqalədə Z.V.Toğan islam mənbələrinin məlumatlarına əsaslanaraq "kayığ" tayfasını X əsrə aid edir və onları "kay"larla əlaqələndirir. O, hesab edirdi ki, bu "kay"lar etnik baxımdan bu gün Xəzər dənizi ətrafında, Türkmənistanda yaşayan Gay = Kay tayfaları ilə bağlıdır. Toğanın fikrincə, onlar XII əsrdə Qara Xitaylar

dövləti ilə birlikdə Xorasan sərhədlərinə qədər gəlib çıxmışlar.

Toğanın tədqiqatının əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, Markvartdan fərqli olaraq bu tayfaların mənşəcə monqol deyil, türk olduqlarını hesab edirdi.

Qısa şəkildə, Toğanın tədqiqatlarının mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir.

Toğan Konya şəhərində 1355 və 1517-ci illərdə yazılmış Karamanlılar tarixlərinə aid materiallarla rastlaşmışdır. Bu mənbələrdə bildirilir ki, Osmanlıların atası Ərtoğrul 1230-cu ildə Əlaəddin Keykubad ilə Cəmaləddin Xarəzmşah arasında baş vermiş toqquşma dövründə özünün Kayı tayfasına başçılıq edərək Ruma, yəni Anadoluna gəlmişdir. Bu əsərlərdən birincisi (1355-ci il) Aksarayda müdərris İsmail bin Məhəmməd Şərif tərəfindən ərəb dilində yazılmış "Tezkirat al-İbar wa'l-Âsâr fî Baht al-Uman wa'l-Amsâr" adlı əsərdir. İkinci əsər isə 1517-ci ilə aiddir.

Bu məlumatlar Kayı tayfasının "Mərvdən, Mahandan gəlməsi" haqqında rəvayətlə də üst-üstə düşür. Bundan əlavə, bu gün də Amudərya ətrafında "Ali ili" tərkibində Gay = Kay adlı türkmən tayfası yaşayır ki, onları həmin tayfanın qalıqları hesab etmək olar. Qədim islam mənbələrində Gay, Kayık, Kayığ, Kayı kimi müxtəlif formalarda rast gəlinən bu adlar türk və monqol tayfaları arasında yaşamış bir xalqın adı kimi qeyd olunur.

Məlumdur ki, türk tayfaları aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

a) Boz oxlar (Boz ok – "Boz oxlar") və buraya daxil edilir:

- Gün-xanın nəsilləri: Kayı (osmanlılar), Bayat, Alkaevli, Karaevli;

- Ay-xanın nəsilləri: Yazır, Döğər (Tokar), Dodurğa (Doburga), Yaparlı;
- Yıldız-xanın nəsilləri: Afşar, Kızık, Beğdili, Karkın.

b) Üç oxlar (Üç ok – "Üç oxlar") – bunların arasında:

- Göyün nəsilləri: Bayandur (Ağqoyunlular), Becene (Peçeneqlər), Çavuldur, Çepni;
- Dağın nəsilləri: Salur (Qaramanoğulları, Salğurlular – İraq), Eymur, Ala-Yuntlu, Yüreğir;
- Dənizin nəsilləri: İğdir, Bügdüz, İvə (Yıva = Qaraqoyunlular), Kınık = Səlcuqlular.

Qayı (Kayı–Kıyat) tayfası öz nəsil sistemi daxilində güclü tayfalardan biri olmuşdur. Onların totemi (ongon) ağ şahin sayılırdı, ət payı olaraq isə sağ kürək (çiyin) hissəsi qəbul edilirdi.

Onlar aşağıdakı dövlətlərin qurucuları hesab edilirlər: Kimak xaqanlığı, Qəznəvilər dövləti və Osmanlı imperiyası.

Kayı tayfasının bir hissəsi Cənubi Rusiya çöllərinə köç etmiş və qədim rus mənbələrində "kayeviçi" və "kovui" kimi tanınmışdır. Bir versiyaya görə, onlar Kiyev şəhərinin də əsasını qoyanlar olmuşdur. (N. Kisanov. "Kayı və ilonlar Nasidze, 2010", Akademiya əsərləri. DNT geneologiyası. ISSN 1912-7484, c. 5, № 8, avqust 2012, s. 1013–1019).

Gəlin "xattı/hattı" etimologiyasını qədim türk dillərinin lüğət materialları ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək:

- **Kaşğarlı Mahmudun "Divanü Lüğat-it-Türk" əsəri:**
  Kətən – zəhmət, möhnət, sıxıntı, qayğı
  Kat=qat

1) Nəzd, yan, huzur
2) Meyvə (yemək)
3) Qatmaq, qarışdırmaq
   Kata – dəfə, kərə

- **1969-cu il "Qədim türk dili lüğəti":**
  Kat=ked (güclü, möhkəm), keb (möhkəm), kej, ket (bərk, güclü, əsaslı)
  Kit=ket
  Qat= qat, təbəqə, lay, giləmeyvə
  Qat=xat (qarışdırmaq)
  Qat = möhkəmləndirmək, bərkitmək
  Qata=xata
  Qita = Kidane
  Xitay

Əgər analoji olaraq qədim skiflərin "çar" (hakim) sistemi ilə müqayisəyə əsaslansaq:

İç oğuzlar = "xan oğuzlar" (Bayandur tayfası)
Boz oğuzlar = "xan oğuzlar" (Kayı tayfası)

Kayı tayfalarının eyni zamanda Qaraxitaylarla birlikdə Xorasan bölgəsində dövlət qurmuş tayfalarla əlaqədə olduğu və onların bir hissəsinin Türkiyənin Hatay bölgəsində yaşadığı nəzərə alınarsa, "Hattlar" və türklər arasında mümkün əlaqələrin xüsusi şəkildə araşdırılması və ayrıca elmi tədqiqat mövzusu kimi işlənməsi zəruridir.

16. John James Campbell “The Shepherd Kings of Egypt”

Con Ceyms Kempbell "Misir Çoban Çarları"

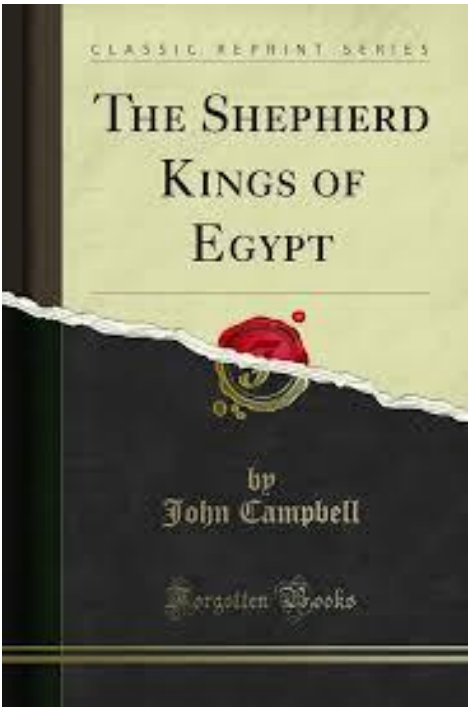

C.Kempbellin digər tədqiqatlarını, xüsusən də Kempbellin Hiksosları Hattlarla, xüsusən də Aşxurit ailəsi ilə əlaqələndirdiyi və Hiksosların şəcərəsini aşkar etməyə çalışdığı "Misir Çoban Çarları"nı nəzərdən qaçırmaq olmaz. O, Salnamələr 5, 6 və 7-yə istinad edir.

Müəllif qeyd edir ki, bu soyadın kök hissəsi Ashkhur adından gəlir. Müəllifin mövqeyinə və Müqəddəs Kitabın Yaradılış kitabına əsaslanaraq, bu soyad Shachar (Saka/Şaka) adı ilə eynidir və bu sözdə "əlif" hərfi nəzərə alındıqda, "qara" mənasını verir və bu, "ağ"la, yəni Horit-

lər/Hurrilərlə ziddiyyət təşkil edir. Onların nəsillərinə, daha dəqiq desək, bu sülalədən doğulan alt ailələrə istinad edərək müəllif Esra (Ezra) və Arba adlarını qeyd edir. Sonuncu, həmçinin Zoharın (Zohar) oğlu Efronun (Efron) yaşadığı şəhərin adıdır və Müqəddəs Kitaba görə, patriarx Avraam (İbrahim peyğəmbər) ona müraciət etmişdir. Bu ailə Aşxur nəslinə bağlıdır və məlum olduğu kimi, Hebron Kirjath Arbadır (Yaradılış XXIII, 2).

Kempbell vurğulayır ki, **Hiksosların tarixi Hatti ailəsinin, Aşxurların** və ya Misir, Ərəbistan və Hindistan salnamələrində deyildiyi kimi, Şettilərin tarixidir. Şettilər Seirin nəslindən olan Hattilərin bir qoludur. Və bu nəsil Tekoanın atası və ya Hattilərin ilkin vətəni olan Aşxurdan qaynaqlanır. Bütün böyük Fələstin torpağı bu ailənin adı ilə əlaqələndirilirdi. Müəllif Gilead yaxınlığında yaşayan Aşxur xalqının yerini göstərən Çarlığa (II:9) istinad edir və qeyd edir ki, bu, israillilərə deyil, əcdadı Achchur olan Asareilə aiddir.

Kempbell öz tədqiqatında başqa bir ailəni qeyd edir və onun Hattilərin atası Akxurdan deyil, Aşxur oğullarından dərhal sonra xatırlanan **Koz** ailəsindən **(1 Salnamələr IV,8)** qaynaqlandığını göstərir. Yuxarıdakıları təhlil edən müəllif, adı, birincisi, əcdadı Aşxurun adını xatırladan və ikincisi, israillilərin iki adı ilə, xüsusən də Menaşşedən (Menaşşe) gələn Gilead oğlu Asriel (Saylar, XXVI, 31) və Müqəddəs Kitab istinadlarından Asarealah (Asarel) adı (1 Salnamələr XXV, 2, 14), Asafin (Asaf) oğlu və nəhayət, Levililərdən Assir adı ilə əlaqəli olan (Exodus VI, 24) nəslindən gəldiyini də istisna etmir. Eyni zamanda, Kempbell patriarx Levinin Hatti ailəsinin nümayəndəsi Asareel, yəni Hatti qadını ilə evləndiyini də istisna etmir.

Müəllif, Aşxurdan (Aşhur/Aşkhur) törəyən və atası Hatti qadını ilə evlənən Lotun (Lot) oğlu Amon (Amon) olan Koz alt fəsiləsini vurğulayaraq, Koz adının Levi (Levi) qəbiləsi tərəfindən qorunub saxlanıldığını vurğulayır.

Daha sonra müəllif Misiri hansı ailələrin idarə etdiyini müəyyən edir. Bu məqsədlə Kempbell xronologiya, nizam, sülalə varisliyi və əhali mənşəyi baxımından **ən vacib sülalənin Auritae və ya Horitlər (Xorlular) olduğunu vurğulayır.**

Kempbellə görə, **Misirin monarxiyalarının başlanğıcından bəri hakimiyyətdə olan sülalə şimal-şərqdən gələn avropalılar idi, baxmayaraq ki, Misir əvvəlcə Hamit irqi tərəfindən idarə olunurdu. Bu orijinal sülaləni sıxışdıran Qafqazdan gələn yeni gələnlər Aurita və ya Horit adlanırdı.**

Horit sülaləsini sıxışdıran Hiksosların bir çox qəbilə, əsasən də Horit qəbilələri ilə əlaqələri var idi. Misirdən qovulduqdan sonra, Fələstindəki, Moav torpağındakı dayaq məntəqələrinə güvənərək Misir fironları ilə davamlı müharibələr apardılar. Beləliklə, Şeti ailəsi Horit sülalələrinə qarşı israrla müqavimət göstərdi.

Eyni zamanda, Horitlərin də öz aborigen torpaqları var idi (Müqəddəs Kitaba görə, Seir dağının yaxınlığında), bu torpağın ilk sakinləri idilər və sonradan Esav və onun nəsillərinə keçdilər, yəni bunlar əvvəlcə Aurita və Misir torpaqları idi.

Misirlilərə gəldikdə isə, onlar Kaftorimlərin bir hissəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bu, Kempbellin gəldiyi çox vacib bir nəticədir. Kempbell qeyd edir ki, köhnə bir salnaməyə görə, iki sülalə (Horit və Hattlar) arasında **Mestraei** sülaləsindən bəhs olunur və həmçinin **Sakların və ya İs-**

kitlərin Hatt Sukatlarından və ya Soxo xalqından törədiklərini, onların atalarının Hattlardan olan Heber olduğunu vurğulayır.

Bu məsələni araşdırarkən, yəni Mestraei və Sukati sülalələrinin mənşəyini təhlil edərkən Kempbell yazır ki, **Mestraeilər Müqəddəs Kitabdakı Mizrailər deyil.** Onlar Misirdən gələn Fələstinin nümayəndələridir və Köhnə Salnaməyə görə, onlar **Cabiri** ailəsi, səkkizincisi isə **Eşmun** idi və müəllif Eşmonun yeddi sələfinin, ehtimal ki, Tekoanın atası Aşxurun yeddi oğlu olduğunu irəli sürür. Müəllifə görə, Mestraei adı Axştari qəbiləsindən və ya Aşxur və onun həyat yoldaşı Naaranın oğlundan gəlir. Müəllif Misir mifologiyasından bir nümunə gətirir, burada Hermopolisdə Zeret-Şahara bənzər formada təqdim olunan Osochor və ya Herakl adı var və Kempbellə görə, bu ad Sahordur, onunla Thoth birləşir, onun adı isə öz növbəsində Axuzam; Timan - hor adlarını **Cabiri başçısı olan** oğlu **Temenin** adı ilə birləşdirir.

Kempbell, Aşxurun böyük oğlu Axuzamın adının Müqəddəs Kitabda Misirlə əlaqəli şəkildə qeyd olunmasındakı çətinlikləri qeyd edir. Lakin, Aşxurun oğullarının Hatt adlarını müəyyənləşdirməyə davam edərək müəllif yazır ki, Axuzam adının kökü "Axuz"dur və ona "am" və ya "ath" sonluğu əlavə olunur və bu adın kökü bu sonluq olmadan daha tez-tez rast gəlinir. Müəllifə görə, bəzi hallarda "zam" da bu adın vacib hissəsini təşkil edir. Axuzam adından "lider" mənasını verən "**hak**" sözü və nəticədə daha tam formasında "Hyksos" gəlir. **Kempbell bundan Hiksosların adını çıxarır ki, bu da onun fikrincə, Aşxur ailəsinin ilk oğlunun adından gəlir**. **Kasium** bölgəsinin adı da bu mənbədən gəlir və müvafiq dağ və yer,

yəni **Saxisu** adlanan "Hiksos çobanlarının" yaşayış yerinə istinad edir.

Əlavə etmək istərdik ki, bu "sak" adının kök hissəsinə və ona verilən semantik mənaya diqqət yetirməyə dəyər (K.İmanovun əvvəlki tədqiqatına baxın).

Aşxurun atası və ailəsi **"Sakkarah" (kökü "Sak")** adında və cənubda yerləşən Askar dağlarında iz buraxıblar. Bütün Misirə aid edilən **Myzara** adı da Aşxurdan qaynaqlanıb. Bundan əlavə, Kempbellə görə, **bu ailənin nəvəsi Yəhalelelin gəlişindən əvvəl Nil çayının adı Siris idi və bu, Müqəddəs Kitabda Şixor kimi əks olunur** (Yeremya ii: 18). Böyük çayın bu adı Aşxurun atasının adına istinad kimi qəbul edilirdi və bu da Nili onun şərəfinə bir növ abidəyə çevirirdi.

Lakin, öz tərəfimizdən qeyd edirik ki, məşhur tədqiqatçı **Rollun** öz əsərində qeyd etdiyini nəzərə alaraq, bu məsələnin daha dərindən öyrənilməsi tələb olunur.

O, məşhur tədqiqatında **Misir** sözünün **M'Asr mənasını verdiyini** və ibrani dilindəki **Mitzraim** adının da "dən" yəni **"aserdən"** kimi tərcümə olunan **"M"** baş hərfinə sahib olduğunu qeyd etmişdir. (Burada Qız Qalası və Qafqaz Albaniyası ilə bağlı əvvəlki tədqiqatlarımıza, eləcə də **Fessendenin** görkəmli əsəri olan "Qafqaz Bərzəxinin Su altında qalmış Sivilizasiyası" na qayıtmaq yerinə düşər.)

Kempbellin qeyd etdiyi kimi, Hattlar ailəsinin atasının adı onun ölümündən uzun müddət sonra Yuxarı Misirdə, **Kossur** bölgəsində istifadə olunmağa davam etmişdir.

Hiksosların Misirdən qovulmasından sonra**, Karnakın Statistik Cədvəlindən** göründüyü kimi, bu etnik xətt

Tahae və ya Taochi torpağında Yukasanı qeyd edən III Totmesdə öz əksini tapmışdır.

Misirdə bir neçə görkəmli Hattinin adları necə səslənirdi? Bu məsələni araşdıran müəllif yazır ki, Karnak və Abidos kitabələrində **Hatti ailəsinin atası Aşxurun adı Useçeres kimi əks olunub.**

Onun üç oğlu, yəni **Axuzam**, Hurri Onam və ya Onnos ilə birlikdə **Aches**, **Hepher Sephres və Achashantari Sesostris və ya Nesteres** kimi qeyd olunur. Bu, Kempbellin baxışıdır və o, bunu Misir yazılarında öz induktiv nəticələrinin təsdiqi kimi görür.

Kempbellin müvafiq adların müqayisəli cədvəli aşağıda verilmişdir:

Hatt səslənməsində	Ashchur	Achuzam	Herpher	Temeni	Achshantari
Qədim Misir səslənməsində	Usecheres Sahor	Aches Thoth	Sephres Kheper	Timan-hor	Nesteres və ya Sesostris

Kempbell, **Hatt Misiri ilə** əlaqələrini **Axuzamın qardaşı Herfer vasitəsilə** izləyən əsərində **xüsusilə Kipr üzərində dayanır**. O, **Kiprin adını Xerferdən aldığını qeyd edir və Xerfer tanrısının atası Ptah Sokkari olan səkkiz Cabiridən biri olduğunu göstərir. Onun fikrincə, Cabir adı Kiprin coğrafi adı ilə də əlaqələndirilir**.

O, **Cabarın** Kabir adlanan **Venera Astarte** üçün Misir adı olduğunu və **Veneranın doğulduğu yer haqqında yunan əfsanələrini Kiprdən ayırmaq mümkün olmadığını** yazır. Kempbellin təqdim etdiyi mülahizələr, M.Kalankatuklunun qeyd etdiyi Qafqaz albanlarının əcdadlarının Kipr miqrasiyası baxımından son dərəcə vacibdir. Astarte adında Aşxur ailəsinin adını xatırladan xatırlatmalara əlavə olaraq, müəllif Aşxur ailəsi ilə əlaqəli başqa bir mifik personaj olan **Hyperionu** da qeyd edir.

Şəhər **Heliopolis** idi. **Hefer (və ya Misir ekvivalenti olan Sefres) Xaldey Sipparası və Fələstin Kurjath Seferi ilə əlaqələndirilir ki, bu da şəhər idi.** Və burada Fessendenin "Qafqaz Bərzəxinin Su altında qalmış Sivilizasiyası" əsərindəki fikri ilə əlaqəni görmək olar.

Müəllif qeyd edir ki, **Xeops Sufis, Sufis isə Zifahanın oğlu Anubdur.**

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Kempbellə görə, **Naara-Axaştari** nəslindən **olan Aşxurun dördüncü oğlu çoban çarlarının ən böyüyü idi**. Tanrılıq zirvəsinə yüksələn və Hiksosların tanrısı olan o, Misirlilərin Şet və ya Aşxari idi ki, bu da Salnamələrə istinaddır (sonuncu ad), burada ilahə **Astarte Aştarot Karnain eponimində əks olunur**. Onun qardaşı (Aşaxtarinin qardaşı) Xerber də **Herfer, Sefres** və ya **Xebros** kimi xatırlanır. Kempbellin qeyd etdiyi kimi, onun nəsilləri də Hiksoslarla qohumdur. Lakin müəllif bunun Misirin hansı sülaləsi (5-ci və ya 18-ci) olduğunu soruşur. Həqiqət budur ki, Sefres 5-ci sülalə, Xebros isə 18-ci sülalədir və bu baxımdan müəllif sonradan bu suala cavab verməyə çalışır.

Onun oğlu **Kenaz** üç xətti birləşdirən addır: Hiksos Çobanlarının Paxnan və ya Paxnası, Bakkan-Qərib çarları və **18-ci sülalənin Akenxeresləri**. Kempbellin qeyd et-

diyi kimi (məsələn, Ser Qurdner Uilkinson), misirşünaslar bunu tək bir hökmdarla əlaqələndirirlər. Cənab Perrinq Qərib çarları Hiksoslara, Lepsius isə onları 18-ci sülalə ilə əlaqələndirirdi.

Aşkarın oğullarının tarixini danışmağa davam edən Kempbell, üçüncü oğlu Aşxura **Temeni** haqqında danışır. O, Fələstinə qayıtdımı? Kempbell soruşur. Cavab olaraq müəllif qeyd edir ki, Esavın arvadı Başematın atası Elon, Edomda hökmranlıq edən Adah, Huşam və Elifaz şübhəsiz ki, onun nəslindən idilər. Bunlardan birincisi, ehtimal ki, onun nəvəsi idi, ona görə də onun nəsillərindən bəziləri əvvəllər Fələstini özlərinə ev etmişdilər. Bu, müəlliflərin fikridir.

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, çoban çarlarının ən böyüyü olan **Axaştarinin** dördüncü oğludur.

Müəllifə görə, **Manefonun Sesoxrisi (2-ci sülalənin) və 12-ci sülalənin Sesostrisi açıq-aydın eyni şəxsdir**.

Bizim fikrimizcə, Aşkur və xüsusilə Aşkuzam adlarına diqqət yetirilməlidir: Aşkur = Askur: və Aşkuz[am] = Askuz[at].

Aşkuz kökdür və Askuz/Aşkuz kimi səslənir, yəni skiflərin semit adı ilə tam uyğun gəlir. Digər tərəfdən, bunlar da Saklar və Hiksoslardır və onlar Hattidən törəyiblər. Həmçinin kur/gur kuz/guz olduğunu da qeyd edin. Əksi "r" hərfinin "z" hərfi ilə əvəz olunması ilə baş verir.

Müəllif Misir adını (Misir) Aşkuzamdan (ehtimal ki, Aşkura da aid) gələn "Mysara" sözü ilə necə izah edir?

Müəllif göstərir ki, bu halda son "t" hərfi sözün əvvəlinə gedir və "z" hərfi "d" ilə əvəz olunur. Xüsusilə,

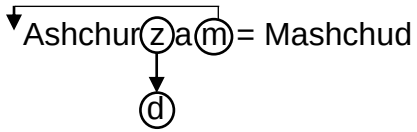

Nəticədə Maşkud/Maskut (Massaget) adları yaranır. Bu dəyişiklik Saklar arasında təsnif edilən **Hattlarla Maskud/Massaget əlaqələrinə** dəlalət edir.

"Lider" mənasını verən "hak" sözü Axuzam adından və oradan da "Hiksos" adından necə əmələ gəlib? Bu əlaqə müəllif tərəfindən də nümayiş etdirilir.

Müəllif etiraf edir ki, Ammon = Axaştarinin oğlu (qanuni) = Sesostrisin və Axaştari övladları öz adlarını Şeti ailəsinə verdilər və Hoab, ehtimal ki, bu ailə ilə birləşmişdi, Beor və ya Fegorun oğlu Bela və ya Belaq (buradan Baal Peor) Moab və Edom torpağında Dinhabada hökmranlıq edirdi və bəlkə də Sesoştrisin nəslindən Pilku, Phylace, Boulak və ya Belka adları gəlmişdir ("Yaradılış", XXXVI, 32).

Eynilə, müəllif Beor və ya Phegor-un Manefonun Bixerisi və ya 4-cü sülaləsi olduğuna inanır. Əgər Beor Axaştarinin oğludursa, müəllifin fikrincə, o, tarixən Axuzamın nəvəsi Zifdən daha əvvəl yaşamışdır.

Müəllif Aşxurun ilk həyat yoldaşı Helahdan olan uşaqları haqqında məlumatlara geniş yer ayırır. Onların ilk oğlu və çox güman ki, müəllifin fikrincə, Aşurla eyni yaşda olan **Zereth** idi. Sherpherds (Çoban- çarlar) arasında o, **Synsellus**, **Certos** kimi görünür. Müəllif Zerethin **Aşxurun böyük oğlu** olduğuna inanır. Yuxarı və Aşağı Misirin padşah siyahılarına görə, Menesin varisi bir yerdə **Axuzam olan Athothes, digər yerdə isə Zereth olan**

Curudes kimi qeyd olunur. Sonuncu monarxın nəsilləri olan Shairetaan və ya Zarthan xalqı Fələstində tanınırdı.

Müəllif hesab edir ki, **Keretlilər və ya Kritlilər** dəniz sahilində yerləşirdilər və misirlilər tərəfindən **Zerethra** və ya **Barathra** kimi tanınırdılar. Bu ailənin qolları sonradan köç etdi və onların nəsilləri **Sandinlilər, Dardanlilər və Kritlilər** idi.

Aşxurun ilk arvadı Heladan olan növbəti oğlu **Zohar**, və ya **Zochar** idi. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, onun adının Misir abidələrində olub-olmadığı məlum deyil və oğlu **Efronun** İbrahimin dövründə **Xevronda** olması, onun özünün həmin dövrdə fironların torpağında hökmranlıq etdiyini göstərmir.

Lakin müəllif çox güman ki, onun **Tosortusun** mənsub olduğu eyni üçüncü sülalə olan Sker-nefer-ke və ya Necherochis-dən olduğunu düşünür. **Aşxuritlər və Şerferd arasında əlaqə məhz onun nəsilləri vasitəsilə qurulur**. Bunlar **Nott və Gliddonun** "**təmiz keltlər**" adlandırdığı məşhur **Tokxarilərdir**. Onların Tokxari olduqları vurğulanmalıdır. Tokxarilər demək olar ki, həmişə Zoharın qardaşı Zeretin nəsilləri olan Şairetaanlarla, eləcə də Tesoadan olan Aşxur nəslindən olan **Taoxilərlə** əlaqələndirilir. Onların adı düzgün olaraq Teukri adlanır, çünki Helanın iki oğlu sonrakı **Dardan** və **Teucer** nəslinə aid edilir.

Ethnan və onun nəsilləri haqqında məlumat azdır.

Müəllifin istinad etdiyi Ezra ailəsi (1 Salnamələr iv. 178 c.), yuxarıda vurğulayır ki, Şahzadə **Mourhetin** Mered olduğu və fironun qızı ilə evləndiyi, **Yeredin** isə Manefonun 5-ci sülaləsinin təsvirində **Ratures** və ya **Yeredra** olduğu hamıya məlumdur.

Xüsusilə **Soxodan** yaranan və qardaşı Heberin lord (başçı) olduğu Misirin **Saka** və ya **Sukkot** xalqını qeyd edək.

Misirli Heber-Skot olduqları üçün İrlandiya və Şotlandiya ənənəsinə görə, onlar **Skiflərin əcdadları** hesab olunurlar.

Müəllif yazır ki, **Şerpherd** nəslini **Misirlə** əlaqələndirən Salnamələr Kitabından olan şəxsiyyətlər var. O, həmçinin qeyd edir ki, **Koz Lutun oğlu olan Ammonun oğludur**. Ser Qardner Uilkinson da Amun və Ammonu eyniləşdirib. Misir panteonunda **Koz Konları** (Amunun oğlu kimi), **Amunu və Mantı** əhatə edir və böyük **Theban** triadasını (görünür, Konları da əhatə edir) təşkil edir.

Kempbellə görə, Misirin 12-ci sülaləsindən olan **Amenemes** adlarını **Ammondan** götürmüşdür, baxmayaraq ki, Ammonith forması **Manahat** və **Akaştari** soylarının birləşməsini göstərir. IV Amenemes **Ammon-anubis** və ya **Anub**, yəni Ammonun nəvəsi, Skemiofris və ya Sebeknofre kimi tanınan qadın isə əslində qədim monarxiyalar dövründə Misirə hökmranlıq edən kraliça **Zobebah** idi. Sufis ilə Kozun oğlu arasındakı əlaqə, Anubisin Sepa və ya Sioufun ağası olması ilə izah olunur. Müəllifə görə, Anubun ailəsinə övladlığa götürüldüyü keçmiş monarxın adını daşıyan bir bölgə.

Kempbell daha sonra qeyd edir ki, Çoban Çarları siyahısında Salatisdən sonra gələn Anon və ya Bnon adı Turin`a Papirusunda Anoob, Turin Papirusunda isə Suphis kimi oxunur və beləliklə, itkin bir əlaqə yaradır və **Anub** ana tərəfdən babasının birbaşa nəslindən olur. **Bu, Anubu çoban ilə eyniləşdirmək üçün çox vacibdir.** Onun yaşadığı bölgə, ehtimal ki, qərb Deltası idi, burada Kanop şəhəri və Nilin mənsəbindəki Saporis dağı öz ad-

larını saxlayır. Koz və Anubun Chons və **Kneph** kimi **Ammonla** əlaqəsi oğul-nəvə münasibəti kimi müəyyən edilir və **Suphis** və **Kneph** adları və onların ekvivalentləri arasındakı bir çox razılaşmalar **Kozun** Anubun anası ilə evli olduğuna şübhə yeri qoymur, lakin müəllif hələ də Achuzam və Koz arasında qarşılıqlı dəstək olduğuna dair dəlil tapmayıb. Lakin o, **Kozun** arvadının **Ammonun qızı** olduğuna inanır.

Müəllif hesab edir ki, əgər bu əlaqə Kozun Zifa və ya Neftislə evlənməsi zamanı baş verirsə, onda bu, Ammonun Axuzamın qızı və Yəhalelelin bacısı ilə birləşməsi sayəsində mümkündür ki, bu da müəllifin təklif etdiyi diaqramda göstərilir:

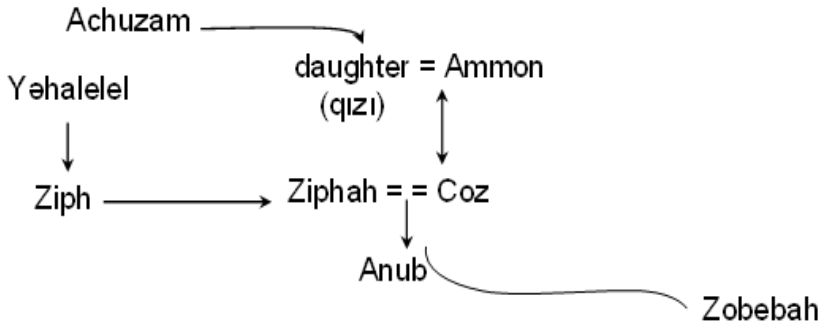

Müəllifə görə, **Zobebah**, **1 Salnamələr iv**. ayələrində bu addan dərhal sonra xatırlanan **Yabezin** anası idi. Söz oyunu bu adı ayələrdə anaqramlara baxaraq üç ibrani formasında ortaya qoyur: Zobebah, Yabez, Beozeb. Mətnin dili, **Yabezin** ibrani dilində verilmədiyini şübhəsiz təsdiqləyir. Müəllif onun İsrail dinini qəbul etmiş və görünür, həyatı rifahla əlamətdar olan görkəmli bir hökmdar olduğuna inanır. O, **Apis, Fiops, Apofis** idi və Fironun

hakimiyyəti dövründə **Yoseph Yusif** Allahdan qorxaraq təxminən 100 il təkbaşına hökmranlıq etmişdir. O, bütün Çobanların ən böyük fironu idi. Abidələr və ənənəvi abidələr taxta çox erkən çıxan bu monarxla bağlı çoxlu tarixi qoruyub saxlayır. Müəllif qeyd edir ki, Yabez gənc ikən öldüyü üçün atasının kim olduğunu dəqiq deyə bilmir. Kempbellə görə, regent olan Moeris hakim ailə ilə qohum deyildi. Bu gün müəyyən edilə bildiyinə görə, **Teas** və ya **Yediael** gənc Yabezin atası və ya ögey atası vəzifəsini tuturdu. Artıq qeyd olunub ki, 1 Salnamələr ii. 55-də onun şərəfinə adlandırılan yer, həqiqətən də, Müqəddəs Kitabda **No-Ammon** kimi xatırlanan **ana əcdadı Ammonun** baş tanrısı olan Thebes və ya Tei Yabezdir.

Müəllif qeyd edir ki, Fivada 12-ci sülalənin monarxları ilə əlaqəli abidələr tapılıb. Onların daha əvvəl mövcud olması ehtimalı yüksəkdir, lakin Yabez adı Fiops tərəfindən bölgənin fəthi zamanı başqa bir əvvəlki adla əvəz olunmuş olmalıdır. Medinet Abou, bu qədim şəhərin bir hissəsinin müasir adıdır. Yabez, yəni öküz və eyni zamanda Nil tanrısı Apisin xatirəsinə qoyulmuşdur. Apisin yerinə Yehaleel, eyni zamanda çaya adını verən babası Aşxurun yerinə keçdi.

Müəllif qeyd edir ki, Abidos adı Yabetslə əlaqələndirilir.

Firon Yabezdən (fironların siyahısı) əvvəl və ya sonra Çobanlar arasında **Archles** adına rast gəlirik və bu, həqiqətən də Hercules`dir, onun adı antik dövrün bir çox qəhrəmanlarına aid edilmişdir. Onda ailələri (1 Salnamələr iv. 8) **Kos** nəslinə mənsub olan **Harumun oğlu Aharxeli** tanımaq asandır. Onların atası Yunanıstanda **Hermes** adını təmsil edir, müəllifə görə isə Misirdə onun adı Hermotiblərin hökmdarı və ehtimal ki, **Hermontisin** və ya

Ermentin banisi **Armais** idi. Armais olaraq müəllif onun 18-ci sülalədə, yəni Hefer olan Kebrasın hakimiyyəti dövründə hökmranlıq etdiyinə inanır. O, ehtimal ki, Misir abidələrində **Heferin**, yaxud **Atin-renin** və ya **Toonhun** nəvəsi idi.

Onun 18-ci sülalə dövründə Hefer ailəsi ilə əlaqəsi onun Çobanlar siyahısında Aharxelin oğlu kimi mövqeyini izah edir. Manefona görə, 15-ci sülalə dövründə o, Kenaz olan **Paxnan** və sonuncunun birbaşa nəsli və **Afobisin** sələfi olan **Otniel** Staandan sonra xatırlanır.

Eyni zamanda, **Kempbell hesab edir ki,** 18-ci firon sülaləsinin siyahısında **Armaisdən** əvvəl gələn **Axerres** həm də onun oğlu Aharxel ola bilər.

Müəllif Armaisin atalığı və onun **Kos** ailəsi ilə necə əlaqəli olduğu ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi qeyd edir. Ola bilsin ki, **Harum** və ya **Aharel Anubun** atasının qızı ilə evlənibiər. Kempbellin fikrincə, əgər Axerres Armaisin sələfidirsə, oğlu Aharxel deyil, onda o, əlbəttə ki, Misir suverenliyi ilə Saisin **Sekropsu** (Ekerofes) və bir çox başqa hekayələrdə əlaqəli olan **Ramın** oğlu **Eker** ola bilər.

Lakin Eker **Yerahmeel** nəslinə mənsubdur və bu da müəyyən qarışıqlıq yaradır. 2-ci sülalədən olan **Keres** ya **Seten**, ya da **Otniel** kimi qeyd olunur ki, bu da onun **Yerahmeelli Eker** vasitəsilə olub-olmamasından asılı olmayaraq, **Heferlə** qohum olduğu qənaətinə gəlməyimizə kömək edir.

Anubi abidələrinin tapıldığı Deltanın (qərb hissəsi) bir çox yerində, eləcə də Aşağı Misirin digər hissələrində (topoqrafik) **Aharxel**, **Harum** və **Axerres** adlarına rast gəlinir.

Mareşah kimdir? Müəllifə görə, o, **Laadah`ın** oğlu və **Hebron`un** atasıdır. Kempbell inanır ki, bu, gənc **Ya-**

bezin və ya **Apopisin** qəyyumu **Mokrisdir**. O, **Arrad və ya Ruad** şahzadəsi idi. Bu sözdə "R" səhvən "L" hərfi kimi qəbul edilir, yəni **Ruad = Luad** və ya Laadah, yəni atasının adı. Müəllifə görə, bu **Midyanlı** gənc **Yabez** və anası **Zobebah** ilə əlaqələndirən başqa heç bir dəlil yoxdur. Mareşah və Zobebah adlarına Cənubi Fələstində birlikdə rast gəlinir, sonuncu müasir **Kubeibah** və Arich formasındadır. Oğulları **Xebronun** adına həmin dövrün abidələrində rast gəlinir. **Marechah`ın** nəvəsi **Çoban Rekamai`dir**, onun arxeoloji fraqmenti **Lucopolis`də** tapılıb.

Çoban çarlarının hakimiyyəti süqut etdikdə, bu ailə müttəfiqləri **Moab**, **Ammon** və **Shet** ilə birlikdə Fələstinə sürgün edildi.

Çoban fironları, həmçinin Mestrean fironları kimi də tanınır, həmişə Misir hökmranlığının Horit qəbiləsi Shobal və ya Seb ilə müqayisə edilirdi.

Aşağıda Müqəddəs Kitab adlarının Misir analogiyaları ilə uyğunluqlarını və nəhayət, Kempbellin məlumatlarına görə, Aşxuritlər ailəsinin qollarını əks etdirən müqayisəli cədvəl verilmişdir.

Bibliya adları

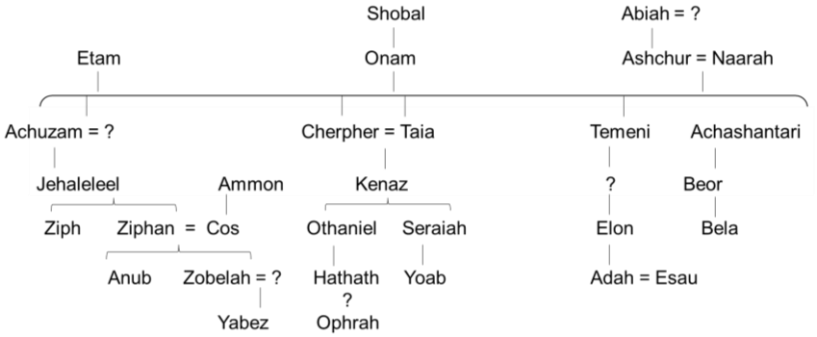

Misir adları

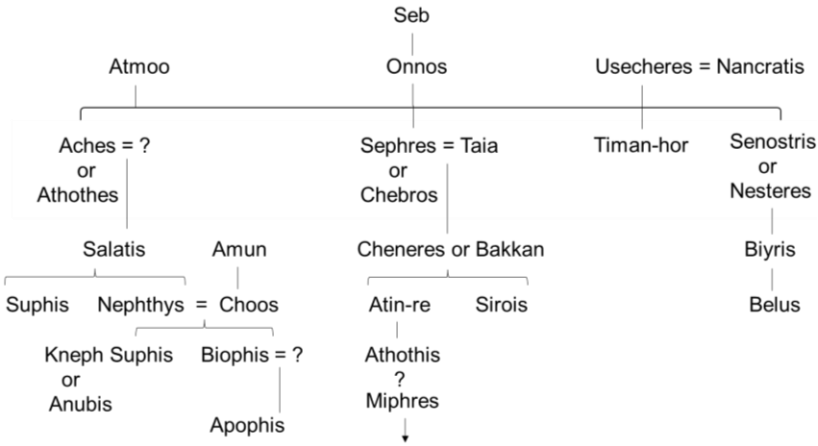

Aşxuritin ailəsi

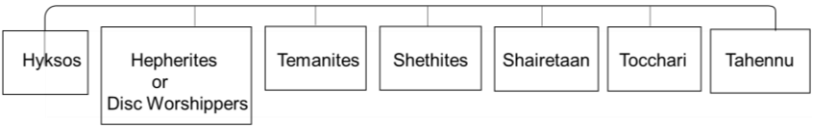

Gəlin Hind-Avropa mənşəli şərq xalqlarının ənənələrində Aşxuritin izlərinə diqqət yetirək.

Fars, Hindistan, Ermənistan əraziləri, Qafqaz və Kiçik Asiya ətrafındakı ölkələr və onların xalqları Hatti sülaləsinin təsiri altında olmuş və bu (Aşxur) ailəsindən bilik almışdır. Bu o demək deyil ki, bu torpaqların xalqları (əhaliləri) Aşxur idilər. Onlar hakim təbəqə idilər. Bu insanlar da Horitlər kimi Tecoadan idilər.

Əvvəlcə onların hakimiyyəti Xanaan qəbilələri olan Xatti və digərləri üzərində yayıldı. Daha sonra Mizreylər, ardınca ərəb və Assuriyalı Kuşitlər (Efiopiyalılar) və Aşşurlular gəldi. Bu, çox vacibdir, çünki Kempbellə görə, israillilər istisna olmaqla, semit xalqlarının tarixə təsiri az idi və Nəmruddan sonra Hamitlərin heç bir təsiri yox idi. Eyni şeyi bir çox Yafet ailələri haqqında da demək olar. Lakin onların arasında tarixin yaradıcıları və ötürücüləri də var.

Üç böyük kral ailəsi Yerahmeel, Hor və Aşxurdan idi və bunlardan ən məşhuru Aşxurdur. Bir çox torpaqlarda (ölkələrdə) bu ailələr birlikdə, bəzən sülh içində, daha çox münaqişə içində yaşayırdılar, lakin onlarsız tarix yoxdur.

Bu baxımdan, Kempbell yazır ki, o, Horitlər haqqında yazıb, burada Aşxuritlər haqqında yazır və hələ Yerahmeelilər haqqında da yazacaq.

Persiya: Onların izləri nədir?

Fars taxtı ən azı iki hakim xalqın iqamətgahı idi. Müəllifin əvvəlki bir araşdırmasında qeyd etdiyi kimi, Əhəməni ailəsi sırf **Horit** idi. **Ahura Mazdanın** Sanskrit dilində **Asura** və ya Aşxuritlərin hökmdarı kimi tərcümə olunduğu sübut edilmişdir; Siva və ya Şobal olan Devs onun hakimiyyəti dövründə pis ruh hesab olunur. Hörmüzd və ya Ahura Mazdanın yaşadığı bölgə Saxter (Aşxurit dünyası) idi. Bu, onun qızı **Nanaya** (Nanai) və **Zerouane Akheren**

(Zeroun Aheran)-ın onlarla əlaqəli olmasının səbəbini izah edir. İndi Kempbellə görə, Nanai Babil Nanası və ya İştardır. Məbədi Aşşurda (Aşur) olan Asura (Aşşur) və Sanqariusun (Sanqariza) qızı yunan Nanası (müsəlman müəlliflər Saggarios (Sakkariz) və ya Aşşur (Aşşur), Sinkharib (Sinkharib) Aşxuritlərə gedib çıxan adlardır.

Kempbell Aşxurit ailəsinin Hindistan mifologiyasında, Assuriyada, Baktriyada, qədim Yunanıstanda təsirinə dair bir çox nümunə gətirir və Aşdahakın həm də Aşxurit əlaqələrinin sübutu olduğuna inanır.

Müəllif böyük oğul adının təsirinə toxunaraq yazır ki, Axuzam coğrafi olaraq Chuz və ya Susiana Cossaei kimi təmsil olunur. Bundan əlavə, müəllif Şahnamədəki Ghiznerin Misirdəki Ghizeh və Suriyadakı Ghassanın, eləcə də ehtimal ki, Fələstin Qəzzası ilə eyni olduğuna inanır. **Arrianın fars süvariləri olan Eiasae, ərəb at tanrısı Yauk, hind Yakşaları, Punik Susim və Misir Hiksosları ilə qohumdur.** Oxus çayı dərhal Suriyadakı Axius və ya Typhonu və Avropa, Asiya və Afrikanın müxtəlif yerlərində bir çox oxşar çay adlarını xatırladır. Müəllif şübhə etmir ki, Ogyges, Oceanus və bu adlarla əlaqəli oxşar terminlər böyük oğul Aşxurla əlaqəli olaraq yaranıb. Atlar və dəniz tanrısı Poseidon yenidən Tekoaite ailəsinin üzvü kimi görünəcək. Tarixi şəxsiyyətlər arasında Axuzam ən erkən fars monarxlarından biri olan Yessun Əcəmdə əks olunub. O, Yasani sülaləsinin əsasını qoymuş və onun oğlu və varisi Ubul Muluk (Muluk) və ya Abimelek (Avimelek) adlandırılan Gilşah idi. Müəllif bunu Gerar padşahı Yəhalelel və Abimelek kimi vurğulayır və onun Aşur mənşəyi özünü Ubu-Buşir adlandıran sözdən qaynaqlanır, sonuncu söz bizə Busiris (Busiris) və Buşur Aşşurdan Buşu-

ru geri qaytarır. **Onun Devlərin və ya Horritlərin Şobalın qatı düşməni olması təsadüfi deyil.**

Kempbellə görə, Zoharın oğlu Efronun İbrahimin həyatının oxşar bir dövründə Xevronda və ya Kirjath-Arbada hökmranlıq etməsi mühüm tarixi ipucu verir. Məlumdur ki, **Salatis Misirə hücum etməzdən əvvəl İbrani patriarxının müasiri idi və bu ailənin tarixi təxminən iki nəsil əvvəl başlayır.**

Müəllifin fikrincə, Hepner (Hefer) və oğlu Kenaz (Kenaz) Peçeneq və Aferesiyab adları ilə əvəz edilə bilər. Aşkane sülaləsi bu nəslə mənsub olmalı və **atəşpərəstlər** olan **Cabrlər** asanlıqla adlarını Günəş diskinə sədaqəti ilə tanınan ailə başçısından götürə bilərdilər. Fars əyalətindəki **Xafr**, Aşxurun bu oğluna abidə olmalıdır və **Şahnamədə** və digər qədim qeydlərdə tez-tez xatırlanan köhnə Xaver krallığı adını Kiprə verilməzdən çox əvvəl ondan almışdır. Onun Seraya nəslindən olan törəmələri Xorasmilər, yaxud Xorasan xalqına mənsub insanlar idi ki, bu da Haraşim vadisinin atası Yoabın (İoaxın) nəslinə mənsub olmaları ilə dəfələrlə sübuta yetirilmişdir.

Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, Hattlardan və ya Aşxurit ailəsinin nəsillərindən olan skiflər farsları **Xorsari** adlandırırdılar.

Kempbellin görkəmli Hatt və Horit tayfalarının Ermənistanın coğrafi ərazisinə təsiri və hay-ermənilərin tarixi ilə bağlı mülahizələri maraqlıdır. O yazır: "Ermənistanın tarixi o qədər mürəkkəbdir ki, onun əlaqələri barədə heç nə demək mümkün deyil: 'Verilən şifahi bənzətmələrə etibar etsəniz, bu əlaqələrin siyahısını tərtib etmək çətin deyil. Haig (Hayk) ilk erməni monarxlarından biri idi və **Kolxidadan olan Aiet** olduğu deyilir (III Guigniaut 1050). Və az adam bunun Akuzam olduğuna şübhə edə bilər".

Müəllif Ascura, Taochi, Qordienenin cənubundakı Sakasen, Sofen və bir çox başqa yerləri əhatə edən Fasiana bölgəsini sırf Aşxurit hesab edir. "Haiqin ardınca gedən M.Xorenlinin Armenaeus, Aramaeus, Harma və Aramusuna gəldikdə isə, onlar, ehtimal ki, Aharxelin atası Harumu təmsil edirlər. Və ermənilərin Yerahmeelli olması mümkündür".

Müəllif Qafqaz bölgəsinə toxunaraq qeyd edir ki, **Kolxida, İberiya və Albaniya da daxil olmaqla bu bölgənin erkən Misirlə, xüsusən də onun böyük hökmdarı Sesostris və ya Axaştari ilə əlaqələrinin olduğuna inanılır. Dioskuriya və Kir Aşxuru xatırladan çay, Taochir isə Tecoa və ya Zoharın bir formasıdır.**

Kempbell həmçinin Kiçik Asiyada (Midiya, Lidiya, Kariya və Frigiya) və Yunan adalarında, o cümlədən Samotrakiya (Pelasqlar), Kipr və Kritdə Hatti və Horit təsirinin izlərini qeyd edir. Onların Makedoniya, Frakiya və İtaliyaya (Etrusklar) təsiri xüsusilə qeyd olunur.

O yazır ki, "Sukatilərin diyarı olan İskitiya, Frakiya ilə bu coğrafi ərazi və tarixi adlar arasında bir çox maraqlı əlaqələr yaradır". Müəllif qeyd edir ki, "bir çox adlar makedoniyalıların ilk dəfə Şimali Suriyada yaşadıqlarını göstərir. Hamat tanrısı Aşima adlanırdı və bu, çox güman ki, Axuzam və ya Makedodur. Bu Aşima (Aşima), Asmodeus kimi, Sahr adlı Axuzam olduğu ortaya çıxdı və biz onun atasının adı olan Aşxuru tanıyırıq".

İspaniyanın Hatt-Horit tayfaları ilə əlaqələrinə toxunan müəllif qeyd edir ki, İspaniya kralının adı **Busiris** idi.

Müəllifə görə, İspahan (İsfahan) adı ilə yanaşı, Hispaniya adı da Moavlı **Heshbon** və Esavın arvadının qardaşı Dişonun oğlu **Eşban** Horitdən gəlir və hekayənin sonunda görünür.

O, həmçinin qeyd edir ki, Axantari Astures adını Biskaydan almışdır və baskların tanrısı **Haitordur**; Carteİa, Tartessus və **Turdetani** Zereti təmsil edir.

Kempbellə görə, Gaul **keltləri, Britaniya və s.** ilə münasibətdə Aşxur Esusdur və onun ilahiliyi etrusklarda Esara uyğun gəlir.

Burada Britaniya Keltləri Heferin yüksək gücə malik bir ad olan Affaraon **Cabiri** var.

Kempbellin sözlərinə görə, **skiflərin** kimmerlər, yəni keltlər, sakların isə hattilər olduğuna dair fikir var. Lakin məlum olur ki, skiflər və kimmerlər Aşxuritlər vasitəsilə Sak-Hattilərlə bağlıdırlar.

Aşağıda müəllifin Misirin Horit və Hatt ekspansiyası ilə bağlı şərhi verilmişdir.

Hamit Hettlərinin fəthindən sonra Aşxurun nəvəsi Efron, İbrahimin dövründə Xevronda Hettlərə hökmranlıq etmiş və Aşxuru iki nəsil əvvələ yerləşdirmişdir. O, xronoloji olaraq patriarx (Aşxur) və oğlu Zohardan sonra yerləşdirilmişdir. Müqəddəs Kitabın və dünyəvi qeydlərin birləşdirilmiş dəlillərinə əsasən, Aşxurluların Fələstində İbrahimin doğulmasından 137 il əvvəl hökmranlıq etməyə başladığı görünür. Ən azından, Aşxurun nəvəsi Efronun, Xevron və ya Kiryath Arbanın hakimiyyətindən 100 il əvvəl Tesoahın atası olduğu güman edilə bilər. Bu, Kempbellin xronoloji təqdimatıdır.

Həmin dövrdən əvvəl, yəni Hattların Fələstin suverenliyinin başlanğıcından əvvəl Misirə iki dəfə köç olmuşdu.

Şobalın rəhbərlik etdiyi birinci qəbilə Ölü dənizlə müvafiq körfəz arasındakı **dağlıq bölgədən olan Horit** və ya Şobalın Kirjath Yearimin atası kimi tanındığı bir qəbilə idi. Bu, sonradan bu adda bir şəhərin **Qribeonitlərin**

və ya **Hivit (Evei)** ailəsinin nəzarəti altına keçdiyi təpəli bir bölgə idi. Bunun ilk **Horit** məskunlaşması olub-olmadığını söyləmək çətindir. Müəllifə görə, ehtimal ki, xoritlər **Şinar (Şinaar)** torpağından qərb mühacirət dalğası ilə gəlmiş və şimaldan Fələstinə daxil olmuşlar. Beləliklə, onlar **Nor** dağının yaxınlığındakı **Kirjath Yearimdə** məskunlaşmağa gəlmişdilər və bu, Misirə gedən yolda dayanacaq idi.

Manahat (Маһааф), Şobalın ikinci oğlu, **Mendes** nomunu (ehtimal ki, Mendes nomu) ələ keçirmişdir, onun qardaşı **Onam** isə cənuba doğru hərəkət edərək **On** və ya **Heliopolis**, həmçinin Yahat şəhərini əsasını qoymuşdur. Onun böyük qardaşı Alvanın və ya Reaianın oğlu Memfis ətrafında bir krallıq yaratmış, onun oğlu Ahumay isə cənubda Xemmisə qədər irəliləmişdir. **Bu, Misirin Auritlər sülaləsi idi.**

İkinci miqrasiya belə olmuşdur. Onu Etamın atası — "həmin nəsildən olan Etam" həyata keçirmiş, Betlehem yaxınlığındakı bölgəni tərk etmişdir, baxmayaraq ki, onun adı Qırmızı dənizin hər iki sahəsi arasında yerləşən səhranın adında eponim kimi qalmışdır; bu ərazi Heliopolisin qarşısında yerləşirdi və sonralar Pithom dağlarının yaddaşında qorunub saxlanılmışdır. Şobal, Reaiah və Manahat sonradan Seb, Ra və Month tanrılarına çevrilmiş və Athom (Atmu) kimi ilahiləşdirilmişlər.

Onun böyük oğlu Yezreel, ehtimal ki, Heliopolis və ya Menfis yaxınlığında hakimiyyətə malik idi və Osiris kimi tanınırdı.

Müəllifin fikrincə, daha sonra Hattların genişlənməsi dövrü gəldi: "Aşxur oğulları ilə birlikdə fironların torpağına girdi və əvvəlcə Manahatın şərqində yerləşən və Fələstinlə əlaqə saxlayan Setroit bölgəsinin (Seta bölgəsi) ərazi-

sini ələ keçirdilər, çox güman ki, Sirbonis Palusdan dəniz yollarından istifadə edərək Gerar və ya Elusa və Qəzzada yaşayış məntəqələrini tərk etdilər".

Müəllifə görə, onlar əvvəlcə (yəqin ki!) Horit monarxları Mendes və Ones, Anteus və Busiris, Onnes və Usecheresə tabe idilər. Axuzamın Kasium bölgəsini ələ keçirməsi şübhəlidir, baxmayaraq ki, onun şərq evinin Gizehdə olduğuna inanmaq üçün əsas var. Kempbellə görə, **qardaşı Axaştari Heliopolisi Onnosdan və ya oğlundan aldı və sonra Sesostris kimi Misirdə baş hökmdar oldu.**

Aşxurun digər oğlu **Hefer**, Onamla dost idi, və onun qızı Taia ilə evləndi və görünür, atasının sarayında "qanuna uyğun olaraq" yaşadı. Oğlu **Kenaz**, öz adı və nəsillərinin adı üçün Hori "Ra"sını götürdü və Hori nəsli xaric edildikdə, o, səyahət edən kral oldu. "**Zeret** Aşağı Misirdə, ehtimal ki, Pelusium yaxınlığında, Kurudlar kimi bir yerdə hökmranlıq edirdi; müəllifə elə gəlir ki, **Zohar** isə Fələstinə, görünür, **oğlu Efronun knyazlıq hakimiyyətini həyata keçirdiyi** əcdadlarının ərazisinə qayıtmışdı. Bu, İbrahimin Fələstinin cənubunda yaşadığı dövr idi. Ən cənubda, Gerar yaxınlığında, o, Kempbellin atası **Axuzam** olan **Yəhalelel** kimi tanıdığı **Abimelekin** hakimiyyəti altında Filiştlilərin (Fələstinlilərin) çarlığını tapdı. Müəllif **Axşantarinin** bu bərəkətli və gözəl bölgəni, adını bir çox xalqa (?), məsələn, Axalu, Avilion, Valhalla, Kailasa, Elysium, Coelum və s. vermiş olduğunu istisna etmir. Müəllif Yəhalelelin öz qızı ilə evli olan böyük qardaşının oğluna həvalə etməsini qeyri-mümkün hesab edir, lakin bu, onun yazdığı kimi, qədim "Necə yıxıldın, Helel, Şaxar və ya Aşxurun oğlu" mahnısında əks olunan bir həqiqətdir. Misiri fəth etmək qərarına gəldikdən sonra, əhəmiyyətli bir ordu

toplayaraq və İbrahim və cənubi Fələstinin ən vacib köçəri tayfaları ilə sülh müqavilələri bağladı, həmçinin oğlunu taxt-tacın varisi kimi qoyub getdi və uğursuzluq halında geri çəkilmək üçün şərait yaratdı, qoşunlarını Misirə qarşı yeritdi. O, Horitləri cənuba doğru itələməyə müvəffəq oldu. Şərq səhrasından olan əmisi Axaştarinin oğlu Beor onun tərəfdarı idi.

Beləliklə, Yəhalelelin **Ölü dənizin şərqindəki Moab** övladları ilə birləşən **Şetilərin ilk padşahı və başçısı** oldu. Artıq bu ölkədə (Misirdə) anadan olan **Ammon** Deltanın qərbindəki Liviya bölgəsində hakimiyyəti Yəhalelelinə həvalə etdi və Yəhalelelinin qızı **Zifa** ilə evlənən oğlu **Koz** orada hökmranlıq etdi. Bu evliliyin nəticəsi **Anub və ya Annbis** kimi məşhurlaşan bir oğul və bir qız, nəhayət müəllifə görə **Bubastis** olan **Zobebah** oldu. Yehalelelin (yəni Salatis) ölümündən sonra onun böyük oğlu **Zif və ya Kufu**, **ləqəbi Xeops, bütün Misirin monarxı və Böyük Piramidanın inşaatçısı oldu**. Kempbell inanır ki, yeni nəsil "cənubi Fələstindəki məskənlərini tərk edərək onu Memfisə çevirdi və bu, ehtimal ki, **Ramın** oğlu və Yerahmeelin nəvəsi **Yaminin** şərəfinə adlandırılmışdır". Yerahmeel və oğlunun xatirəsinə Memfisin qarşısındakı **Ramlieh** bölgəsi sonradan **Rameses** adlandırıldı. Müəllifə görə, Yerahmeel Şoballa eyni yaşda olmalı idi. Müəllifə görə, "Zobebahın əri və Yabezin və ya Apisin (Apopis) atası, görünür, oğlu doğulmamışdan əvvəl öldürülmüşdü, ona görə də Zobiba Yabezi kədər içində dünyaya gətirdi".

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Yusifin baş naziri olan və ona həqiqi dini təbliğ edən Yusifin gəlişindən illər əvvəl Yabezin müdrik rəhbərliyi altında hakimiyyət dinc şəkildə davam etmişdir.

Müəllifin qeydləri göstərir ki, **Axuzam ailəsinə mənsub olan Salem padşahı Melkisedek İbrahim və Yəhalelelin müasiri idi. Elon və Beeri het adlarıdır və Elon çox güman ki, Temeninin nəvəsi idi.**

O, həmçinin qeyd edir ki, **Amalekit və Şasu adlarının harmoniyası onların Çoban ailəsinin kökləri ilə əlaqəsini göstərir**. Kedorlaomerin döyüşdüyü Amalekitlərin torpağı, Enmişpat və ya **Kadeş** bölgəsində Kempbellin mövqeyində asanlıqla yerləşə bilər və əks halda Elam padşahının işğalından qaça biləcək Aşuzamlıların torpağıdır.

Kempbell, Hiksosların tarixini ətraflı şəkildə izah edərkən, Misirin Horit və Hatt ekspansiyası ilə bağlı anlayışını olduqca dəqiq şəkildə təqdim edir. Əsasən, o, Usecheres`dən Yabez`ə qədər altı firon sülaləsini (nəsillərini) izləyir. Qədim yazılı mənbələrdən müxtəlif faktların təhlilinə əsaslanan arqumentləri, bəzi hallarda əsassız olsa da, dərin induktiv nəticələri ilə maraqlıdır. Buna baxmayaraq, onlar müəllifin böyük erudisiyasına dəlalət edir.

Müəllif açıq şəkildə Çoban nəslindən olan Yabezin nəslini tanımadığını etiraf etsə də, buna baxmayaraq, onların Lotan nəslindən olan Horit elementinin Çobanların fikir ayrılığına əsaslanaraq onları Misirdən Fələstindəki ilkin evlərinə qovduğu vaxtdan iki nəsildən çox olmayan müddətə aid olduğuna inanır. Bundan çox əvvəl, Onamın nəsilləri Ərəbistan Petrakasına sürgün edilmiş və sonradan oradan Babilistana yol tapmışdılar. Zeretin nəsillərinin, digər Aşxurlular kimi, Misirdə sağ qalıb Misir sərhədlərindən Qəzzaya qədər Keret (Xelefit) sahillərini işğal etməsi və Çobanların sürgününün çətin dövrlərində bəzilərinin İordan çayının yaxınlığındakı Zareth **Shahar** və Zaretana köçürülməsi çox ehtimal olunur. Bu bölgədəki bir

yerin Fokaris kimi tanınması təsadüfi deyil ki, bu da onların müttəfiqləri olan Toxarlar və ya Fekkaraonun varlığını göstərir. Bunun şimalında, Gilead torpağında, **Ezra və Penuel, Yaazerin** izlərinə rast gəlirik. Onlar öz adlarını Aşxurlulardan götürmüşdülər, çünki müəllifin fikrincə, Ezra ailəsi Hela tərəfindən Aşxurun oğullarından biri ilə birləşdirilmiş olmalıdır. Və bu, Rechab və s. nəslinin atası Hemat vasitəsilə baş vermişdir. Qeyd edək ki, Ezra = İazer = Yazer/Azər.

Beləliklə, müəllifin əsas nəticəsi budur ki, “çoban çarları” Hatt evinin nümayəndələridir (Kempbellə görə təqdim olunmuş diaqrama baxın).

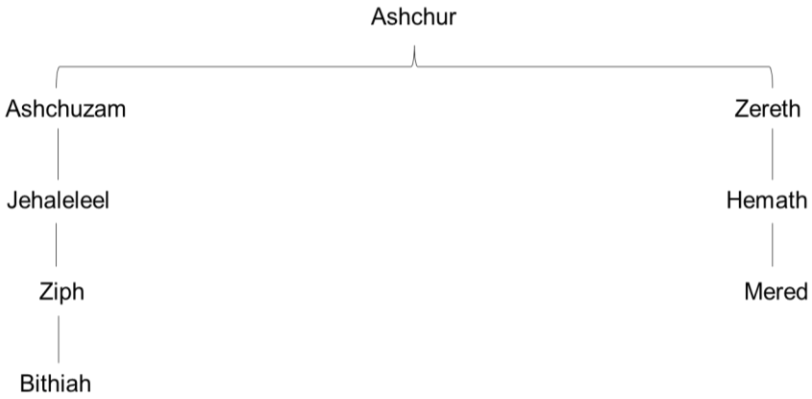

Bununla yanaşı, müəllif həmçinin Kenilərin Fələstin qəbilələri, məsələn, Amaleklilər və Midyanlılarla münasibətlərini də qeyd edir, lakin onların hər ikisinin Aşxur ailəsinə mənsub olduğunu unutmamaq lazımdır.

Cənubi Fələstinin Amaleklilərlə birlikdə qədim sakinləri kimi bəhs edilən Gezrilər (Sam. xxvii, 8), müəllifin fikrincə, ehtimal ki, Ezer`a və ya Ezranın nəsilləridir.

Müəllif yazır ki, Gedor və ya Gadara, **Succoth**, Moerad və s. qurucularının bu bölgədə hansı dövrdə yerləşdiklərini, yəni Saklar/Skiflər kimi fəaliyyət göstərdiklərini demək indi mümkün deyil.

Və o qeyd edir ki, Bashan padşahı Od (Bashan padşahı Or), ehtimal ki, Cənubi Fələstində məskunlaşmış eyni İskit ailəsinə mənsub idi.

Şetilər Ölü dənizin sahillərindəki Şittimdə Moablılar və Midyanlılarla birlikdə yaşayırdılar və Aralıq dənizində Fili-Şet və ya Filistlinlər kimi tanınan konfederasiyanın bir hissəsini təşkil edirdilər. Yehalelelin nəsilləri Misirdən qovulduqdan sonra öz vətənlərinə, Elusa və ya Gerara qayıtdılar və oradan şimala, Zifə yayıldılar. Görünür, Tiria ailəsi Ölü dənizi keçərək Nahaliel ilə Zerka arasında, isti bulaqları olan Kallirhoe yaxınlığında (əsl Homer yeri) İlium şəhərini qurdular.

Müəllifin xüsusi əsərində yazdığı kimi**, Troya müharibəsi İsraillilərin Misirdə əsirliyi zamanı baş vermişdir. Horit Axumatların nəslindən olan Kaftorimlər (Kaftorimlər) və ya Dorianlar Misiri tərk etdikdə, Etamilərin artıq İzreel nəslini qurduğu Karmel bölgəsi vasitəsilə Axuzam nəsillərinə hücum etdilər**. Axuzam ailələri İsrail hakimlərinin dövründə Asso, Axzib, Axşaf və digər sahil torpaqlarını işğal etmiş, Kaftorimlər isə Megiddonun cənubundakı Dor, Endor və Hissos bölgəsindəki digər dağlarda yaşayırdılar.

Müəllif xüsusilə vurğulayır ki, bu hadisələr Kiçik Asiya, Yunanıstan və Yunan adaları və ya İtaliyadan deyil, Fələstindən qaynaqlanır. Həmin dövrdə qeydləri Totmes və Ramses abidələrində olan Axeylilər, Lakoniyalılar, Misiyalılar və Dardaniyalılar, Kritlilər, Sardiniyalılar və baş-

qaları Xet və Şet, Moav və Ammonla birlikdə fironların torpaqlarına hücum etmişdilər.

Müəllifə görə, işğalçılar **əvvəllər ölkəni idarə edən və itkiləri ilə barışmayan** Aşxur və ya Çoban ailələri idi.

Müəllif **qeyddə** Ammon və Midyan nəsilləri (Ammon və Midyan) ilə Çoban çarları arasında əlaqələr tapdığını yazır.

Bundan əlavə, müəllif təqdim olunan diaqramda əks olunan Abram ailəsi ilə Aşxurlular arasında mümkün əlaqəni təqdim edir:

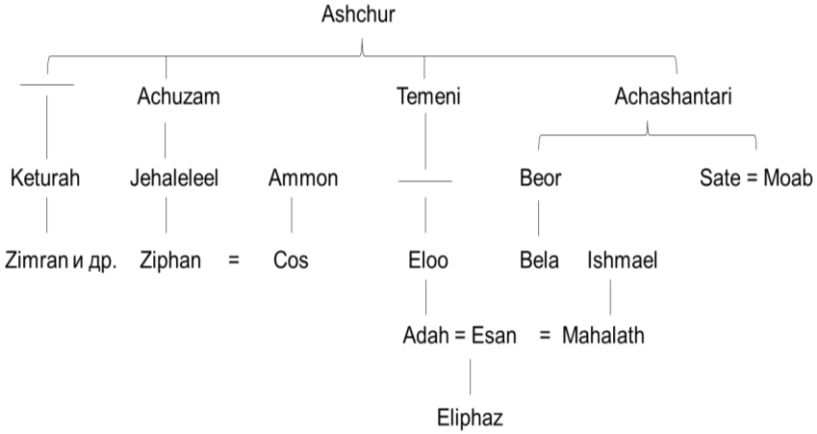

Eyni zamanda, müəllifə görə, İsmaillilərlə əlaqə Yerahmeel, Esau və digər ailələr vasitəsilə, Horilərlə İsmaillilərin ittifaqı isə Temeni ailəsi vasitəsilə qurulur.

Gəlin ümumiləşdirək.

Kempbell bu əsərində, Hattlara həsr olunmuş tədqiqatda olduğu kimi, Sakların və ya İskitlərin Hatt sukatlarından və ya Soxo xalqından törədiyini, onların atalarının

Hatt Herfer/Herper/Heber olduğunu və "Kipr" adının onların adından gəldiyini yazır.

Kempbellə görə, o, Aşxurun ikinci arvadı Naraahla evliliyindən ikinci oğlu idi. Elamda ilk Hatt imperiyasını yaradanlar Herferin nəsli olan Kedorlaomer və oğlu Xaref idi və onlar "Xalq" adlanırdı.

"Subartu" və Herferin nəsilləri, qardaşı Axşatarinin nəsilləri ilə qohumluq əlaqəsi quraraq, hiksoslar arasında idilər.

Fakt ola biləcək iki təsadüfü qeyd etmək vacibdir: **Hattlar (Sukatilər) ilə Qafqaz Albaniyasının sakinləri arasındakı əlaqə.**

Birincisi, M.Kalankatuklunun albanların mənşəyi haqqında yazdığı kimi, "onlardan, Yafəsin oğullarından olan kittililərdən ayrılıb bütpərəst adalara köçdülər və şimal ölkələrində yaşayan kittililərin qəbilə üzvləri olan aluanlar da onlardan əmələ gəlmişdir" (Kittiom Kiprin adlarından biridir, yəni saklar olan kittililərin, yəni Hattilərin adından götürülmüşdür).

İkincisi, Elam Susiana, yəni Şuşi adlanır və xatirələrə görə, bu, Qafqaz Albaniyasındakı (Qarabağ) Şuşa şəhəri ilə əlaqələndirilə bilər.

Taoxilərin yaşadığı Fasiane və Askura bölgələri Sakasen, Qordien, Sofene və digərlərinin cənubunda yerləşirdi və sırf Aşxuritlər idi. M. Xorenli və sonrakı Haiqlər (hay-ermənilər) tərəfindən təqdim edilən Armenaenlər, Aramaenlər, Harme və Aramuslara gəldikdə isə, onlar Harum adından, yəni Aharxelin atasının adından götürülmüşdür. Müəllif vurğulayır ki, qədim Kolxida, İberiya və Albaniyanı əhatə edən bölgə ən erkən dövrlərdən Misirlə, xüsusən də onun böyük hökmdarı Sesostris ilə əlaqələrə malik idi.

Bundan hansı nəticələr çıxır?

1. Saklar və ya skiflər qədim Hatt tayfalarından biridir və onlar Turanlılar idilər.

2. M.Kalankatuklunun fikrincə, qədim Hattlar qismən Kipr adasına köçmüş və Kiprin qədim tarixinə görə (burada ən qədim yaşayış məntəqəsi Kittim kimi tanınır) və hətta Tunc dövründə (3500-2750-ci illər) qədim Hattlar adaya gələndə Kiprin qədim semit əhalisini tabe edərək Kitt xalqını və ya etno-Kiprliləri təşkil etmiş kittlərdir (ümumiyyətlə qəbul edilmiş "Xet" adına baxın).

3. Müasir "Kipr" adı Hatt ailəsinin (Aşxur) atasının oğlu olan Herferin (Herper / Heber) adından qaynaqlanır. Buradan belə nəticə çıxır ki, Herfer və ya onun nəsilləri, ehtimal ki, Kiprdə qalıblar və adada Kittianlar adlanan Hattların etnik bir hissəsi olublar və eyni zamanda Hatt cinsi Sukatilərlə ("Soxo xalqı" və ya "Subartu xalqı") qohum olublar.

4. M.Kalankatuklunun sözlərinə görə, kittilər şimal ölkələrində yaşayanlarla (onların həmqəbilə üzvləri ilə) qohumdurlar, yəni albanlar kittilərlə və ya qədim hattilərlə və onların tayfalarından biri olan saklarla (skiflərlə) qohumdurlar.

5. Saklar/Skiflərin (Saklar və ya Skiflər) törəyən Hatt ailəsinin atası Aşxurun oğlu Herferin (Herper / Heber) nəslindən biri olan Kedorlaomer, Elamda (Susian) "Subartu xalqı" adlanan ilk Hatt imperiyasını yaradan oğlu Xarefin köməyi ilə nəsillərindən biri idi və eyni zamanda onun əcdadı Herfer "Soxo xalqı" adlanan Hatt Sukatilər nəslindən olan Saklar/Skiflərin atası idi. Bu, Subar tayfasının Saklar/Skiflərlə qohum olduğunu göstərir.

6. Elamın (Suziana) Şuşa adlı paytaxtı var idi və bəlkə də Qarabağdakı Şuşa şəhəri bir xatirədir (qalıq xa-

tirədir), tək bir Hatt kökündən qaynaqlanan sakların, albanların və qarqarların (Xar-xar) nəsilləri tərəfindən məskunlaşdırılan Qafqaz Albaniyası ərazisinə gətirilmişdir.

17. John James Campbell «The Horites»
Con Ceyms Kempbell “Horitlər”

Gəlin Kempbellin digər tədqiqatını qısaca nəzərdən keçirək. Bu, C**.Kempbellin (M.A. Tovonto) "Xorlular"** əsəridir və burada o, bu qəbilələr haqqında əlavə, daha ətraflı məlumat verir. Yaradılış kitabına (14:6) görə, bu qəbilə Seir dağlarında yaşayırdı və Qanunun Təkrarı (12:22) kitabından sonra onlar sonradan Esavın nəsilləri tərəfindən işğal edilmiş torpağın qədim sahibləri kimi xatırlanır. Horluların bu ərazilərdə Tufandan bəri yaşadıqlarına inanılır (baxmayaraq ki, onların Nuhun nəsilləri ilə əlaqəsi göstərilmir).

Yaradılış kitabından (XXXVI 20-30) göründüyü kimi, Esav və oğlu Elifaz bu ailədən qadınları arvad olaraq alaraq horitlərlə evləndilər və Edomlular Seir torpağında horitlərlə birlikdə yaşadılar və bununla əlaqədar olaraq xorit ailəsinin nümayəndələrinin adları şəcərə şəklində ətraflı şəkildə verilmişdir. Onlar belə görünür: "Bunlar bu torpaqda yaşayan Horilərdən olan Seir (Seir) oğullarıdır: Lotan, Şobal, Zibeon, Ana, Dişon, **Ezer** və **Dişan** Horilərdəndir, Edom (Edom) torpağında Seir (Seir) övladlarıdır. Bundan əlavə, müəllif ilkin mənbəyə əsaslanaraq, Horilərdən olan şahzadələri yazdığı kimi, bu uşaqların adlarını da verir. Bu tədqiqatın məqsədləri üçün son ikisinin uşaqlarının adlarını təqdim edirik və onların adlarına diqqət yetiririk: **Dişan və Ezer. Ezerin oğulları Bilhan, Zaavan və Akan, Dişanın oğulları isə Us və Aran idi**.

Müəllifin fikrincə, Horitlərin bu qədər ətraflı şəcərəsi Müqəddəs Kitabın bu ailəyə verdiyi əhəmiyyətdən xəbər

verir və bir sıra müəlliflərin onların geridə qalmış, ibtidai insanlar olduğunu iddia etməsi daha da paradoksaldır.

Əslində, müəllifin yazdığı kimi, bu, Fələstin və qonşu bölgələrin toponimiyasında coğrafi izlər qoyan, bu torpaqların sakinlərinə bir çox tanrılar verən və Finikiyalıların, Xaldeylilərin mifologiyasında, Ərəbistanda, Farsda, Hindistanda, Kiçik Asiyada, Yunanıstanda, İtaliyada, Kelt və Alman xalqları arasında özləri haqqında xatirələr qoyan Yafet mənşəli böyük və nəcib bir irq (qəbilə) idi.

Lakin, bəlkə də ən əsası, **Horitlər həmçinin Aşağı və Yuxarı Misirin ilk hökmdarlarını, eləcə də İsrail sürgünlərinin sonuna qədər Fələstini işğal edən Kaftorimləri (əsl Koptlar) yetişdiriblər**. Nəhayət, **onlar Assuriya İmperiyasının qurucuları arasında idilər**. Misirdə fəthlərini və hakimiyyətə gəlmələrini təsvir edərkən Kempbell vurğulayır ki, Horitlər ikinci miqrant köçkün dalğası, birinci dalğa isə tamamilə Hamit idi və Misir Hamitlərini sıxışdıran da Horitlər idi.

Müəllif konkret nümunələrdən istifadə edərək Horrit şahzadələrinin adlarının qoyduğu "xatirəni" göstərir. Xüsusilə qeyd edirik ki, **Ezer** adı Suriya və Kiçik Asiyada bir çox adla əlaqələndirilir.

Tarixdə ən görkəmli rol oynamış bəzi xori ailələrinə toxunan müəllif **Kenezitlər** haqqında yazır (Yaradılış, ayə 19, fəsil 15) və bu ailədən olan şahzadə **Murhetin** firon **Xeopsun** qızı (bax: ayə 18) və Müqəddəs Kitabda dolayı yolla xatırlanan **Zoratlılar** ailəsi ilə evləndiyini (ayə 53, fəsil 2) qeyd edir.

Bu qısa məlumatda vurğulayaq ki, Hori Lotanın oğlu idi və Hur adı kökündə Horite sözü ilə üst-üstə düşür.

Het mifologiyasının etrusklar üzərində təsiri haqqında

Bu hissədə biz hatt-het (het) mifologiyasının etrusk-ların Apulu (Apollon) və Artum (Artemida) ilə əlaqələri və təsiri barədə nümunələr təqdim edəcəyik.

Qədim miflərdən birində, dişi canavar qiyafəsində olan ilahə Leto (Latona) **Hiperboreyalıların torpağından gəlir və Delos adasında əkizlər - Artemis və Apollon dünyaya gətirir** (Aristotel, HEYVANLAR TARİXİ). Herodotun sözlərinə görə, Apollon skiflər tərəfindən Qoytosir kimi tanınırdı. Qoytosirin prototipi erkən Het padşahlarından biridir (Xitasir-Hattusili). Yenə də, bu məqama hələlik toxunmayacağıq. Erkən qədim mənbələrin təhlili göstərir ki, mifik Hiperboreya skif torpağı və Ripey dağları Alp dağlarında və ya Ural dağlarında deyil, Türkiyənin müasir Samsun və Rize şəhərləri arasındakı dağlıq bölgədə yerləşirdi, Yunanların düşüncəsində Het torpağı skif torpağı idi. Qədim yunanların "Xet" termini haqqında məlumatları yox idi Kapadokiyanın mərkəzi Het bölgəsinin adı sadəcə bəzi sonrakı mixi mətnlərdə rast gəlinən Kata-Patuk coğrafi adının transkripsiyası olsa da, bu coğrafi adın birinci hissəsi olan "Kata" birbaşa Hatti/Het etnonimi ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, bəzi mixi mətnlərdə bəzi hetlər saklar kimi xatırlanır. Bəzi skiflər, yəni hetlər, şəraitə görə sonradan şərqə, şimala və hətta qərbə İtaliya və İspaniya ərazilərinə köç etdilər. Bunu dəstəkləyən bəzi tarixi dəlillər var. Məlumdur ki, bir çox italiy xalqları, o cümlədən etrusklar, Het Konfederasiyasının ərazisindən köç etmişlər. Bəzi Anadolu skiflərinin müxtəlif ərazilərə köçməsi və qə-

dim yunanların coğrafi biliklərinin genişlənməsi ilə hiperboreyalıların torpaqları getdikcə daha çox yerdəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu zaman köçəri skif tayfaları yerində dayanmayaraq Qara dəniz və Xəzərin şərq sahilləri boyunca uzanan çölləri mənimsəyirdilər. Buna görə də, sonrakı qədim yunan salnamələrində Hiperboreya torpağı bəzən Urala, bəzən də Dunayın yuxarı mənsəbinə köçmüşdür.

Bir neçə il əvvəl, tarixi Troadda yerləşən Ayvalık yarımadasında (Balıkesir, Türkiyə) əkiz körpələri – qız və oğlanı əmizdirən dişi canavarı təsvir edən barelyef aşkar edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu, Letonun Artemis və Apollonu əmizdirdiyini təsvir edir. Dəniz çəkildikdən sonra sahildə qədim dövrlərə aid bir sıra tarixi yerlər, o cümlədən Apollona həsr olunmuş stela aşkar edilmişdir. Lakin məhz əkiz körpələri əmizdirən dişi canavarın təsvir olunduğu bu barelyef qısa müddət sonra naməlum şəxslər tərəfindən məhv edilmişdir.

İndi isə Etrusk Aplu-Apollonuna qayıdaq. Qeyd edildiyi kimi, Etrusklar və bəzi italiklər Het Konfederasiyasından çıxan xalqların nəsilləri idilər. Onlar Apollon və onun əkiz bacısı Artemidanın kultunu Anadoludan gətirmişdilər. Aplu-Apollon kultu Etruriyanın sahilyanı şəhərlərində mövcud idi. O, uzun saçlı və hörüklü, bəzən isə lira çalan oxatan kimi təsvir edilmişdir. Aplu heykəllərinin bəziləri İtaliyada qalmışdır ki, ən qədimi e. ə. VI əsrə aiddir. Xatırladaq ki, onun bacısı Artum (Etrusk Artemida) də oxatan kimi təsvir edilmiş və eyni zamanda ovçuluğun hamisi olmuşdur. Aydındır ki, Etrusklar arasında Aplu-Apollonun ikonoqrafik təsviri ovçuluqla əlaqələndirilirdi və o, bacarıqlı ovçu hesab olunurdu.

Türk leksikasında qədim zamanlardan bəri ab/av "ov" kökü mövcuddur. Məsələn, "avchi" (ovçu) bu kökün törəməsidir. Həmçinin abla/avla "heyvan ovlamaq" törəməsi də mövcuddur. Yeri gəlmişkən, rusca "oblava" (oblava) sözü türk mənşəli alınma söz hesab olunur. Etrusk "Aplu" sözünün semantik olaraq ab/av/ap türk kökü "ovlamaq" və abla "heyvan ovlamaq" törəməsi kökü ilə əlaqəli olması olduqca mümkündür. Axı Aplu-Apollon bacarıqlı ovçu hesab olunurdu.

Yuxarıda qeyd edildi ki, Apollon, əkiz bacısı Artemida kimi, ilahə Leto tərəfindən Hiperboreyalılar diyarından Delos adasına göndərilən dişi canavar şəklində dünyaya gəlmişdir[1].

Femiskira, mifik Amazon qadınlarının paytaxtı olan **Temiskur** (Θεμισκύρας) adının rus dilində təhrif olunmuş versiyasıdır. Homer "Odisseya"da bu şəhəri "mis axtarmağa getdiyi uzaq Temesa şəhəri" adlandırır[2]. Bu ad, ehtimal ki, sonradan Artemis kimi tanınan ilahə Femida (Θέμις-Themis) və ya Artemida (Ἄρτεμις) ilə əlaqələndirilir. Temiskur şəhəri Termodon çayının (hərfi mənası İsti Çay, müasir Terme-çay) mənsəbində, qədim Amia-Sou (Αμισσον – müasir Samsun) şəhərindən təxminən 40-50 km şərqdə yerləşirdi. Artemida-Artemisin əsas məbədi orada yerləşirdi və onun kultu sonradan qərbə doğru Efesə (Het yazılarından Apa-Su), Troya, Krit, Peloponnes və digər yerlərə yayıldı. Beləliklə, Artemida kultu Yunan dünyasına xaricdən gətirilmişdir. Bu səbəbdən, qədim miflərdən birində **dişi canavar qiyafəsində olan ilahə Leto Hiperboreyalıların torpağından gəlir və Delos adasında əkizlər – Artemis və Apollon dünyaya gətirir**. Hero-

[1] Аристотел, ИСТОРИЯ ЖИВОТНЫХ, VI-35.
[2] Гомер, ОДИССЕЯ, песнь 1-я, s.180-185.

dotun sözlərinə görə, bu əkizlər skiflər tərəfindən Qoytosiros kimi tanınırdı.

Halys (müasir Qızıl-İrmak), İris (Yeşil İrmak), Termodon (Terme-Çay), Lukos-**Qurd** (Kelkit-Çay) və Fasis (Çorok) çaylarının hamısının mənbəyi dağlıq Hiperboreyada idi. Antik dövrdə Apollonun epitetlərindən biri "canavar doğulmuş" Lukogenos (Λυκη-γενης) idi. Onun emblemi canavar obrazı idi; canavarlar onun xəzinələrini qoruyur və o, insanlara onlarla necə davranmağı öyrədirdi. Leto, Artemis və Apollon mifləri ilə əlaqəli canavar və dişi canavar obrazı, hətta müəyyən tarixi şəxsiyyətlərin yuxarıda qeyd olunan səma varlıqları üçün prototip kimi xidmət edə biləcəyi Het, yəni Skif əfsanələrini xatırladır. Maraqlıdır ki, qədim Ami-Su (Samsun) şəhəri yaxınlığında aparılan qazıntılar zamanı Amazon kraliçalarının canavar başı ilə təsvir olunduğu Mitridat müharibələri dövrünə aid sikkələr tapılmışdır.

Roma müəllifi Jordanes Amazoniya (və ya Kimmeriad) əsərində **Qarqar** adlı başqa bir şəhərdən bəhs edir:

"Beləliklə, burada müəyyən bir müddət qaldıqdan sonra Amazonlar gücləndilər; sonra oradan ayrılıb **Qarqara** şəhərinin yaxınlığından axan Əlis çayını keçərək Ermənistanı, Suriyanı və Kilikiyanı, Qalatiyanı, Pisidiyanı və Asiyanın bütün bölgələrini eyni uğurla fəth etdilər. Sonra İoniya və Eoliyaya tərəf dönərək, onları müqavilə ilə tabe əyalətlər etdilər. Orada uzun müddət hökmranlıq etdikdən **sonra şəhər və istehkamlarını öz adları ilə adlandırdılar.**

Efesdə (böyük) sərvəti israf edərək, ovçuluq və ovçuluq həvəslərinə görə özlərini həsr etdikləri sənətlərə görə Dianənın (Artemida) şərəfinə ecazkar gözəlliyə malik bir məbəd tikdilər. Beləliklə, İskit qadınları təxminən

yüz il ərzində sahib olduqları Asiya çarlıqları ələ keçirdilər; nəhayət, yuxarıda qeyd etdiyimiz Marpeziya qayalarında, yəni Qafqaz dağlarında dostlarının yanına qayıtdılar"[3].

Diana, Efesdəki (Apa-su) məbədinin Amazonlar tərəfindən təsis edildiyi Artemidanın Roma adıdır. Bu da əhəmiyyətli bir faktdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qədim mənbələr göstərir ki, Qarqarilər və ya Amazonlar şərqi Egey sahillərində Efes və Smirna kimi şəhərlər salmış və Efesdə Artemidanın məbədini qurmuşlar. İngilis ensiklopedisti və dinlər və ezoterik təlimlər üzrə alim Ceyms **Forlonq** (1824-1904) Artemida adını Turan dillərindən Art Ama, Ali Ana kimi götürür[4]. Həqiqətən də, türk lüğətində tarixən "art" feli, yəni "artmaq", "art" sözü də mövcud olub[5]. Bir çox Turan dilləri kimi, türk dilində də "ana, nənə və ya ailənin ən böyügü" mənasını verən ama/eme sözü mövcuddur[6]. Beləliklə, Artemisin/Artemidanın Art Ama (Ali Ana) kimi etimologiyası türk dilindən asanlıqla əldə edilə bilər. Lakin Ceyms Forlonq özü bu versiyanı sadəcə bir fərziyyə kimi irəli sürmüşdür. Məşhur müasir hettitoloqlardan biri və qədim Anadolu tarixi üzrə mütəxəssis olan avstraliyalı alim **Brus Trevor** Artemis/ Artemida adının qədim Likiya dilindəki tələffüzünü Ertemi kimi göstərir"[7]. Bu transkripsiya Likiyanın qədim kitabələrində, xüsusən də Ksanti ikidilliliyində görünür. Türk lüğətinə müraciət etsək, Ertemi sözünün etimologiyası qədim türkcə erdem/ertem valor, xeyriyyəçi; cəsur (aya) sözlərindən

[3] Иордан: О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ДЕЯНИИ ГЕТОВ, 51-52.
[4] J.Forlong FAITHS OF MAN. A CYCLOPEDIA OF RELIGIONS, Vol.I, p.142.
[5] ДТС, s.57-58.
[6] В.В.Радлов, ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ, I c., s.946
[7] Trevor Bryce THE LYKIANS, Copenhagen, 1986, s.174, 181

cəsur, fəzilətli kimi törəmişdir[8]. Artemis, türk lüğəti vasitəsilə, həmçinin arı/ari-təmiz, müqəddəs və temiz/temis ləkəsiz, nöqsansız, qüsursuz, fəzilətli sifətlərinin iki sinonimin təkrarlanan forması ola bilər[9]. Bu halda, qoşa türk söz quruluşu olan ari-temiz ən saf, nöqsansız kimi tərcümə olunur. Lakin etrusk adı Artum bizə ilahənin adını türkcə artym (böyümə, artım; nəsil) sifəti ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Hər halda, Ali Ana, böyümə, artım kimi epitetlər cəsur, fəzilətli və xüsusilə də ən saf, qüsursuz olanlar bakirə ilahə üçün çox uyğundur. Nədənsə, bəziləri türk dilindəki temiz/temis (təmiz, ləkəsiz) sözünü ərəb dilindəki tamyiz (fərqləndirmək, tanımaq, ayırmaq, ayırmaq, seçmək) sözünün uyğunlaşması hesab edirlər. Çox şübhəlidir.

Həmçinin Qarqarların Artemis Məbədini qurduğu və Het yazılarında Apasa və ya Apasu kimi qeyd olunduğu Efes şəhərinin etimologiyasına da toxunmağa dəyər. Türk lüğətində aba/ara sözü tarixən anaya, nənəyə və ya yaşlı, hörmətli bir qadına aid etmək üçün istifadə edilmişdir[10],[11]. Qədim Uyğur mətnlərində Həvva Apa adlanırdı. Yəni, Apasa/Apasuda Apa Artemisin epitetidir və sa/su türk dilindən su kimi tərcümə olunur. Həqiqətən də, Efesdəki Artemida Məbədi bir bulağın yaxınlığında tikilmişdir. Üstəlik, Apasa/Apasu şəhəri Artsava/Arzava ölkə-konfederasiyanın paytaxtı idi. Yenə də burada fin aiti (ana) və wa/va (su) diqqət çəkir (komi-permyak **va**, udmurt **vu**, mari. **vüd**, mordva **ved**, fin **vesi**, macar **víz**). Aiti artsi/arzi-yə transkripsiya edilə bilər. Artsava/Arzavanın

[8] ДТС, s.176.
[9] В.В.Радлов, ОПЫТ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ, I c., s.266, III c., s.1134.
[10] Там же, I c., s.618.
[11] ДТС, s.1, 47.

sadəcə türk Apasusunun fin kalkası olması tamamilə mümkündür. Üstəlik, Şumer-Akkad Ap-Su (okeanlar, dərin sular) türk-fin çirklənməsidir.

Hett mətnlərində Arzava, Kizzuvatna, Mitanni və Hett Konfederasiyasının digər çarlıqları üçün kuirwana termini istifadə olunurdu. Bu terminin dəqiq mənası məlum deyil, lakin Brus Treverə görə, bu, təxminən "protektorat statusuna malik olmaq" deməkdir. Vassal çarlıqlardan fərqli olaraq, kuirwana xərac vermirdi; onlar müstəqil idilər və Hett çarları ilə müttəfiq idilər. Lakin onların müstəqil şəkildə müharibə aparmaq hüququ yox idi və xarici siyasətləri Hett Konfederasiyasının mərkəzi ilə əlaqələndirilirdi[12]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan leksikonunda məna və səs baxımından oxşar olan çox arxaik bir termin olan kirvə saxlanılır, yəni yaxın qohumuna bərabər statusa malik seçilmiş şəxs. Tarixən kirvə çox vaxt fərqli bir etnik qrupun və hətta fərqli bir dinin nümayəndələri arasından seçilə bilərdi.

Bütün klassik het alimləri, eləcə də misirşünaslar hetlər arasında bu Orta Asiya atlılarını qeyd etmişlər. Britaniya tarixçisi, arxeoloqu və Yaxın Şərq və Kiçik Asiya üzrə mütəxəssis Con Qarstanq (1876-1956) hetlər diyarı haqqında kitabında onları belə təsvir etmişdir:

"Het adı adətən üç mənada istifadə olunurdu və biz onları bir-birindən ayırmalıyıq: bu, Misir səhnələrində təsvir edilən bütün xalqlar konfederasiyasına, yaxud daha kiçik və daha homogen bir qrupa, yaxud qədim zamanlarda öz adını Het imperiyasının bütün əhalisinə vermiş kimi görünən Halysdəki dominant Hatti qəbiləsinə aid edilə bilər. Misir rəssamları öz dövrlərində konfederasiyaların qa-

[12] Trevor Bryce THE KINGDOM OF THE HITTITES, Oxford Press, 2005, s.49

rışıq xarakterini tanıyırdılar və onların bəzi xüsusiyyətlərini qeyd edirdilər, lakin onları kifayət qədər aydın və ya ardıcıl şəkildə ayırd edə bilmirdilər. Təkrarladığımız iki tip, Böyük Ramzesin dövründə Misirlilərə bəlli olan Het konfederasiyaları arasında irqi xarakterin böyük müxtəlifliyini göstərməyə xidmət edəcək. Onlardan biri müəyyən bir hörükquyruğu, əyri gözləri, yüksək yanaq sümükləri ilə xarakterizə olunan monqoloiddir; bir sözlə, **tanınan bir tatar tipidir**. (Bu halda baş qırxılır. Bundan fərqləndirilməli olan başqa bir hörükquyruğu forması var, çünki əslində yalnız saçlar kəsilir və başın arxasına yığılır). Biz onları Fərat çayının o tayında olmasa da, Karkemiş yaxınlığında, şərqdən gələn əsas ticarət yolunda yerləşdirməyə meylliyik.

Xüsusi qalxan formasına malik başqa bir təmiz yunan proto-yunan tipi, biz bunu Lidiyada və ya qərbi Kiçik Asiyanın bir hissəsində yerləşdirməyə meylliyik. Aramey (semit) xalqı olan amoritlər də bu dövrün müttəfiqləri arasında görkəmli saqqal, geri çəkilən aln və digər xüsusiyyətləri ilə seçilirlər"[13].

Maraqlıdır ki, Con Qarstanqın yunan kimi təsvir etməyə çalışdığı hetlərin təsvirləri əslində qafqazlı xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar həmçinin uzun saçlı arabalarda da təsvir olunublar.

Qarstanq bu Turan hetlərinin mümkün yerini Karkemiş bölgəsində göstərir, baxmayaraq ki, bu hetlər də Qara dəniz sahillərində, Kaskaların yaşadığı ərazilərdə yaşayırdılar. Sadəcə, Karkemiş bölgəsində Qaziantep bölgəsindəki Sakçı Gözü kurqanlarında Türküstanla əlaqəli artefaktlar tapılıb və görünür, Qarstanq onları Kiliya bölgəsində və Şimali Suriyada yerləşdirir:

[13] John Garstang THE LAND OF HITTITES, London, 1910, s.317-318.

"Babilistanla əlaqələr artıq müzakirə olunub və Sakçi-Gezidən olan boyalı saxsı qablar ilə Türküstanın boyalı saxsı qabları arasındakı xüsusi əlaqəni xatırlatmalıyıq ki, bu da Neolit dövründən sonrakı mədəniyyətin geniş spektrini əhatə edir. Qeyd olunmayan digər bir əlaqə, ən azı e.ə. II minilliyin əvvəllərindən etibarən hetlərin atlardan erkən istifadə etməsi və Türküstan kurqanının düz vadilərində tapılan at qalıqlarının qədimliyidir. Bu məsələ ilə bağlı əlavə dəlillərə het ayaqqabılarında rast gəlmək olar ki, bu da, gördüyümüz kimi, Şimali Suriyadan sonrakı heykəllər istisna olmaqla, həmişə tərsinə çevrilmiş barmaqlı ayaqqabı və ya çəkmə kimi təsvir olunur. Bu xüsusiyyət hazırda tatar xalqları üçün xarakterikdir və buna görə də Şərqlə əlaqəni göstərir. Ərəblər (onu orta əsrlərdə türklərdən götürənlər) onu səhra qumlarında istifadə edirlər və daha spesifik formada Yunanıstan kimi bir çox dağlıq ölkələrdə tapıla bilər və uzun müddətdir Kritdə istifadə olunur"[14].

Görünür, qədim dövrlərdə belə Anadolu ilə Türküstan arasında xalqların köçü səbəbindən bir əlaqə mövcud idi. Məşhur Assuriya alimi, dilçi və Oksford Universitetinin professoru Arçibald Seys, ümumiyyətlə, Türküstan saç düzümünə və görünüşünə malik olanları "Xetlilər" adlandırırdı. Əhdi-Ətiq peyğəmbəri Yezekelin Yerusəlimin qurulmasının Xetlilərə və Amoritlərə aid edildiyi iddiasına diqqət çəkərək, onların irqi fərqlərini qeyd etdi:

[14] Elə orada, s.320.

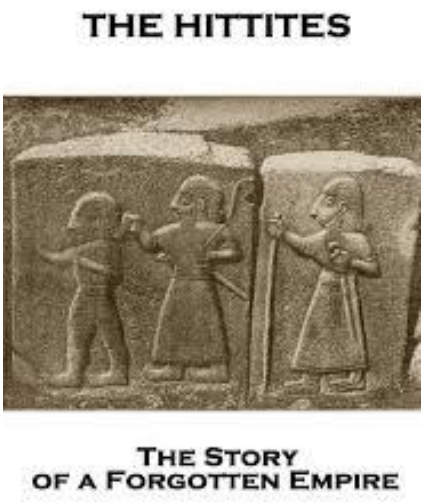

"Beləliklə, hetlər və amorlular Fələstin dağlarında qarışıblar, etnoloqların bizə dediyi kimi, müasir keltləri təşkil edən iki irq kimi. Lakin Misir abidələri onların çox fərqli mənşəyə və xarakterə malik olduq-larını göstərir. **Hetlər sarı dərili və "monqoloid" üz cizgilərinə malik bir xalq idilər**, onların sallanmış alnları, əyri gözləri və çıxıntılı yuxarı çənələri həm Misir, həm də öz abidələrində dəqiq şəkildə təsvir edilmişdir. Amorlular isə əksinə hündür və yaraşıqlı insanlar idilər...". Onlar ağ dərili, **mavi gözlü və qırmızı saçlı təsvir olunublar** ki, bunların hamısı ağ irqə xas xü-susiyyətlərdir"[15].

Amazonlar və Hetlərin əfsanələri arasında birbaşa əlaqə olduğunu görən Seys, araşdırmamızla uyğun gələn maraqlı faktlar gətirir:

"Lidiya padşahlarının böyük sülaləsi, adları uzaq qərbdəki hetlər tərəfindən daşınan Babil və ya Assuriya tanrıları Belus və Ninoslara gedib çıxır. Öz adını Keystrian düzənliyinə verən Lidiya qəhrəmanı Kaystriusun Suriyaya səyahət etdiyi və orada Semiramida ilə görüşdükdən sonra Karkemiş ilahəsi Derketonun atası olduğu de-

[15] A.H.Sayce THE HITTITES. THE STORY OF A FORGOTTEN EMPIRE, New-York, Chicago, 1890, s.15.

yilir. Hətta Lidiyalı qadının Derketonu müqəddəs Aşkelon gölündə boğduğu deyilir; və Evsevius bildirir ki, Lidiyalıların paytaxtı Sardis ilk dəfə e.ə. 1078-ci ildə **Asiyanın şimal-qərb bölgələrindən gələn işğalçılar** tərəfindən ələ keçirilib".

Lakin Amazonların məşhur əfsanəsində hetlərin bir vaxtlar Kiçik Asiyaya təsirinin klassik antik dövrdə bizə qorunub saxlanılan əsas dəlillərini axtarmalıyıq. Amazonların əsl evi Boğazköy xarabalıqlarının yaxınlığında, Termodon sahillərində, Kapadokiyada yerləşən döyüşçü qadınlardan ibarət bir xalq olduğuna inanılırdı. Buradan onlar Kiçik Asiya xalqlarını fəth etməyə başladılar və Egey dənizinə çatan bir imperiya qurdular. Egey sahillərində ən məşhur şəhərlərin bir çoxunu - Mirina və Kime, Smirna və Efes şəhərlərini tikməkdə onlara kömək etdilər. Burada böyük Asiya ilahəsinə ibadət sivilizasiyalı Yunanıstanın son dövrlərində barbar mərasimlərlə müşayiət olunurdu.

Bu Amazonlar indi Asiya ilahəsinin keşişlərindən başqa bir şey deyillər, onun kultu Het ordularının irəliləməsi ilə Karkemişdən yayıldı. Ona çoxlu sayda silahlı keşiş və xədim xidmət edirdi; məsələn, onun **Ma** adı altında Kapadokiyadakı Komanada ən azı altı min nəfər onu gözləyirdi. Əslində, Komana və Efes kimi bəzi şəhərlər onun xidmətinə həsr olunmuşdu və əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsi buna uyğun olaraq güclü ilahənin silahlı xidmətçilərinə çevrildi. Bunlar adətən qadınlar idi, Efesin ilk günlərində olduğu kimi, özünü **Kraliça Arı** adlandıran bir keşişə itaət edirdilər. Efes yunanların əlinə keçəndə orada ibadət edən ilahə yunan Artemidası ilə eyniləşdirildi və baş kahin baş kahinin yerini aldı. Lakin Artemidanın keşişi "Arı" adlandırılmağa davam etdi, bu da bizə Deboranın və ya Arının qədim İsrailin ən böyük peyğəmbərlərindən birinin

adı olduğunu xatırladır; və ilahənin özü də Het dövründə geyindiyi formada təsvir olunmağa davam etdi. Onun başında Boğazköy heykəlləri tərəfindən indi Het mənşəli olduğu şübhə altına alınan sözdə divar tacı var idi və arabası şirlər ilə bəzədilirdi. Artemida müqəddəs heyvanı olan keçini də Hetlərdən almışdı"[16].

Ma ilahəsinin adı türk ilahəsi Umayın adı ilə kifayət qədər səsləşir; Umay ilahəsi həm də May ana kimi tanınırdı. Seysin məlumatına görə, "Kapadokiyadakı Komana şəhərində ilahə Ma adı ilə tanınırdı. Ona 6000 kahin və kahinə xidmət edirdi, bütün şəhər onun xidmətinə həsr olunmuşdu. Padşahın yerini isə abaklar, yəni baş kahinlər tuturdu"[17].

Türk ilahəsi Umay Yer ananı təcəssüm etdirirdi. Hetlərin Ma ilahəsi də "ana-torpaq" kimi adlandırılırdı[18]. Əgər xəritəyə nəzər salsaq, Kapadokiyadakı Komana şəhəri kaska-qarqarların yaşadığı arealda — İris və Termodont çayları hövzəsində yerləşirdi. **Forlonq,** Seysə istinad edərək, Komana adını "Ma təpəsi" kimi izah edir[19]. Həmçinin "abak" termini, yaxud onun cəmi forması olan "abaklılar" — baş kahinlər diqqəti cəlb edir. "Abak" sözü islam dövrü türk ədəbiyyatında qeydə alınmış və "büt, ikona" kimi tərcümə olunur[20].

Həmçinin **Con Qarstanq** da Komanada Ma ilahəsinə sitayiş edildiyini qeyd etmişdir[21]. Kapadokiya Komanası ilə yanaşı, Toros dağlarında eyni adlı başqa bir şəhər

---

16 Elə orada, s.78-79.
17 Elə orada, s.112.
18 J.Forlong FAITHS OF MAN. A CYCLOPEDIA OF RELIGIONS, Vol I, p.468.
19 Elə orada, Vol III, s.42.
20 KTS, s.1.
21 J.Garstang THE LAND OF HITTITES, London, 1910, s.355.

də var idi. Alman assuriyaşünası Huqo Vinkler onları ilk dəfə Şərqi Asiyada, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axınları hövzəsində qeydə alınan qədim dünyanın kumanları ilə əlaqələndirmişdir. Assuriya çarı Tikulti-Ninib (e.ə. XIII əsr) onlara qarşı müharibə aparmışdır. **Vinkler Tikulti-Ninibin yazılarına istinad edərək qeyd edir ki, bu kumanlar Quti tayfalarına mənsub idilər.** Artıq e. ə. XI əsrə qədər onların bəziləri Hani-Qalbat ərazisində və Pont çayının sahillərində qeydə alınmışdır[22].

Het və qədim Şərq tarixi haqqında bir neçə kitab yazan ingilis səyyahı polkovnik Klod Recinald **Konder** (1848-1910) Van gölünün cənub-qərbində yerləşən Hani-Qalbat (Hanirabbat-Mitanni) torpağının etimologiyasını türk dilindəki "xan" titulundan götürərək "Böyük Xanın Torpağı" adlandırmışdır[23]. Qeyd etmək lazımdır ki, Konder adi tədqiqatçı deyildi. Onun materialları aparıcı elmi jurnallarda dərc olunmuş, Fələstin, Misir və Qədim Şərq tarixi haqqında kitabları isə Bibliya cəmiyyətləri tərəfindən nəşr olunmuşdur. **Konder** Hetlərin türk mənşəli olmasının qızğın tərəfdarı idi. O, Mitanni çarı Duşrattanın Misir fironu III Amenhotepe məktubunu oxuyan və tərcümə edən ilk şəxs idi. **Konderə** görə, 518 sətirdən ibarət olan Mitanni çarı Duşrattanın məktubu, eləcə də Het çarı Tarxuntaranın Şimali Palmiranın vassal şahzadəsinə məktubu şərqi türk dilində yazılmışdır[24].

Misir məbədlərinin divarlarında təsvir edilən bu Turan tipləri klassik dövrün alimlərini çaşdırdı. Bəziləri hətta heyrətlərini gizlətmədilər. Hetlərə kitab həsr edən Britani-

[22] Hugo Winckler AUSZUG AUS DER GESCHICHTE, Leipzig, 1905, s.57-58
[23] C.R.Conder TELL AMARNA TABLETS, 1894, s.7.
[24] Elə orada, s.164.

yalı semit alimi və Müqəddəs Kitab tərcüməçisi Ser Artur Ernest **Kouli** (1861-1931) heyrətlə qeyd etdi:

"Bu insanların fiziki görünüşü bir qrup portretdə təsvir edilmişdir. Bizdə bunlar e.ə. XIII əsrə aid Misir abidələrində var. Bunlar açıq-aydın həyatdan götürülmüş təbii rəsmlərdir və sadəcə əcnəbilərin görünüşünün adi təsəvvürləri deyil. Qəribə monqol tipinə, dəbilqənin olmamasına, hörüklü saçlara (?), üz tüklərinin olmamasına diqqət yetirin. (onları bəzi Etrusk tipləri ilə müqayisə etməmək və Herodotun Etruskların Lidiyadan gəlmə mənşəyi haqqında hekayəsini xatırlamamaq mümkün deyil. Tarquinius və Tarku arasında qəribə bir oxşarlıq da var). Onların əslində e.ə. XIII əsrin hakim Het tipini təmsil etdiyini düşünmək ağlabatandır, baxmayaraq ki, bu sağ qalan təsvirlərin bir çox konfederasiya xalqlarının bəzilərinə aid olması və ya hətta karikatura olması da mümkündür. Sonrakı dövr üçün (məsələn, e.ə. IX əsrdə) Karkemişdə tamamilə fərqli bir üslubda öz portretlərimiz var. İvrizdəki tanrı da bu sonrakı üsluba aiddir və şübhəsiz ki, Kilikiyanın Het əhalisinin ümumi tipini təmsil edir. Şalmaneserin tunc qapılarındakı Şimali Suriyadan olan Het təsvirləri bizə az məlumat verir, çünki onlar açıq-aydın ənənəvidir. Beləliklə, fərqli irqləri təmsil edən iki fərqli tip tapırıq[25].

Artur **Kouli** bu Turanlıları Xet konfederasiyası xalqları arasında Qafqaz vasitəsilə Anadoluya daxil olan fatehlər hesab edir və onları **Gədəbəy mədəniyyəti** ilə əlaqələndirirdi. Yeri gəlmişkən, onun fikrincə, bu mədəniyyətin elementləri qərb və cənub-qərb Anadoluda tapılmır[26]. Con Qarstanq həmçinin Gədəbəy və Xet artefaktları, dəfnlər və Kapadokiya, Toros, Krit və Gədəbəy bölgəsin-

[25] A.E.Cowley THE HITTITES, London, 1920, s.30-31.
[26] Elə orada, s.33.

dəki mis mədənləri arasında birbaşa əlaqəyə işarə etmişdir[27]. Həqiqətən də, **Azərbaycanın qazax tayfalarının** tarixən uzun müddət məskunlaşdığı Gədəbəy bölgəsi mislə zəngindir. Bundan əlavə, **Qarqar** adlı bir yaşayış məntəqəsi mis mədənlərinin yaxınlığında yerləşir ki, bu da Anadolu Kaskları ilə tarixi əlaqələri daha da göstərir. Gədəbəy adının özü orta əsrlərdə Katabak kimi qeydə alınıb ki, bu da görünür, Hatti adı və Kata-Patuka (Kapadokiya) coğrafi adı ilə birbaşa əlaqəsi var.

İngilis şərqşünası və semitoloqu **Uilyam Rayt** (1830-1889) Əbu Simbeldəki Misir sarayının divarlarında təsvir edilmiş Kadeş döyüşünün rəsmini təsvir edən "Het İmperiyası" kitabında panoramanın uzunluğunun on doqquz metr, eni isə səkkiz metr olduğunu və min bir yüz fiqurun təsvir olunduğunu qeyd etmişdir.

Bu fiqurlar arasında misirlilər, onların müttəfiqləri, eləcə də hetlər və onların müttəfiq qüvvələri asanlıqla tanına bilər. **Rayt tatar xalqı adlandırdığı** bu Turan hetlərini qeyd edərək yazırdı ki, "rəssam tamaşaçı qarşısında **bu het döyüşçülərinin nizamlı kütlələrini və müttəfiq xalqların daha az nizamlı və döyüşkən qoşunlarını** geyimlərinə və silahlarına görə **təmsil etmək niyyəti ilə idarə olunurdu**"[28].

[27] J.Garstang, p.322.
[28] William Wright THE EMPIRE OF THE HITTITES, Лондон, 1886, s.83-84.

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyində hazırlanmışdır.